



AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



Emine DERİCİ

19. YÜZYILDA BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE ANTALYA (1800-1876)

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023



AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



Emine DERİCİ

19. YÜZYILDA BATILI SEYYAHLARIN GÖZÜYLE ANTALYA (1800-1876)

Danışman

Prof. Dr. Salih TUNÇ

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2023

T.C.
Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne

Emine Derici'nin bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Mehmet AK	(İmza)
Üye (Danışman)	: Prof. Dr. Salih TUNÇ	(İmza)
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet GÜÇLÜ	(İmza)

Tez Başlığı: 19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Antalya (1800-1876)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 28/04/2023

Mezuniyet Tarihi : 01/06/2023

AKADEMİK BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Antalya (1800-1876)” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımda yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu şerefimle doğrularım.

(İmza)

Emine DERİCİ





T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU BEYAN BELGESİ

Öğrenci Bilgileri	
Adı-Soyadı	Emine DERİCİ
Öğrenci Numarası	20175206005
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tezli Yüksek Lisans
Danışman Öğretim Üyesi Bilgileri	
Unvanı, Adı-Soyadı	Prof. Dr. Salih TUNÇ
Yüksek Lisans Tez Başlığı	19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Antalya (1800-1876)
Turnitin Bilgileri	
Ödev Numarası	2100850679
Rapor Tarihi	25/05/2023
Benzerlik Oranı	Alıntılar hariç: %10 Alıntılar dahil: %13
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE, Yukarıda bilgileri bulunan öğrenciye ait tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 119 sayfalık kısmına ilişkin olarak Turnitin adlı intihal tespit programından Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarında belirlenen filtrelemeler uygulanarak yukarıdaki detayları verilen ve ekte sunulan rapor alınmıştır. Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise: Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporunun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esaslarında öngörülen yüzdeler sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim. Gerekçe: Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlere uygun olarak tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim. Danışman Öğretim Üyesi Prof. Dr. Salih TUNÇ İmza	

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER VE OSMANLI TARİHİ AÇISINDAN SEYAHATNAMELERİN ÖNEMİ

1.1. Seyyah ve Seyahatnameler	22
1.2. Seyahatnamelerin Önemi	25
1.3. Şehir Tarihi Yazımı Açısından Seyahatnamelerin Önemi	28
1.4. Osmanlı Devleti'ne Seyahatler ve Seyahatnameler	31
1.5. Batılı Seyahatnamelerin Genel Özellikleri	37
1.6. Oryantalizm ve Seyahatnameler	44

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL BAŞLARINDAN TANZİMAT'IN İLANINA KADAR ANTALYA'YI ZİYARET EDEN SEYYAHLAR VE SEYAHATNAMELERİ (1800-1839)

2.1. Olivier De Corancez (1809)	48
2.2. William Martin Leake (1810)	49
2.3. Charles Robert Cockerell (1810-1817)	50
2.4. Francis Beaufort (1811-1812)	53
2.5. William Turner	55
2.6. Johann Ludwig Burckhardt (1816)	56
2.7. Josiah Conder (1820)	57
2.8. John Carne (1821)	59
2.9. John Purdy (1826)	59
2.10. Francis Vyvan Jago Arundell (1826)	60
2.11. Alexander William Kinglake (1835)	62
2.12. Charles Texier (1834)	65
2.13. Charles Fellows (1838)	67

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT FERMANI İLANINDAN MEŞRUTİYET'E KADAR OLAN DÖNEMDE ANTALYA'YI ZİYARET EDEN SEYYAHLAR VE SEYAHATNAMELERİ (1839-1876)

3.1. Clement Pelle ve Leon Galibert (1840)	72
3.2. T.A.B. Spratt ve Edward Forbes (1842)	74
3.3. Dimitri Danieloğlu (1850)	77
3.4. G. W. Frederick Howard Carlisle (1854)	78
3.5. E. Sperling (1862)	79
3.6. Friedrich Von Julius Seiff (1872)	80
3.7. Gustav Hirschfeld (1874)	81
3.8. Edwin John Davis (1872)	82
3.9. Maxime Collignon (1876)	84

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANTALYA'YI ZİYARET EDEN SEYYAHLARIN SEYAHATNAMELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. 19. Yüzyıl Öncesi ve Sonrası Seyyahların Antalya'ya Ziyaretleri	88
4.2. Nüfus	98
4.3. Sosyal Yapı/Mahalleler	101
4.4. Siyasî Görünüm	105
4.5. Ekonomik Görünüm	107
4.6. Günlük Yaşam	110
4.7. Salgınlar	112

SONUÇ	115
KAYNAKÇA	119
EKLER	132
EK 1. De Bruyn Antalya Gravürü	132
EK 2. Antalya Limanı ve İskelesi	133
EK 3. Antalya Şehrinin Görünümü	134
EK 4. Antalya Görünümü	135
EK 5. Antalya Görünümü	136
EK 6. Antalya'da Kale Surları	137
ÖZGEÇMİŞ	138

KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Dr.	Doktor
Ed.	Editör
K.	Kısım
M. Ö.	Milattan Önce
Öğr.	Öğretim
Prof.	Profesör

ÖZET

16. yüzyıl sonrasında, özellikle Batı'da ortaya çıkan Doğu'yu görme isteği, Osmanlı toprakları için de geçerli olmuştur. Büyük Tur denilen gezilerle Batılı seyyahların, özellikle 19. yüzyılda Osmanlı topraklarına seyahatleri artış göstermiştir. Özellikle bu dönem ile beraber antik bölgelerin keşfedilmesi ile Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz'e olan seyahatler en ilgi çekici güzergâhlar arasına girmiştir. Bu dönemde özellikle İngiliz ve Fransız ağırlıklı olarak Batılı seyyahlar, Antalya'yı da içerisine alan Likya bölgesine seyahatler gerçekleştirmişler, kent ile izlenimlerini gezi yazıları, seyahatnameler, anılar ya da mektuplar şeklinde yayınlamışlardır. Tarihi kaynaklar arasında önemli bir yerde bulunan seyahatnameler, son yıllarda şehir tarihçiliği açısından da incelenmeye başlanmıştır. Özellikle Batı kaynaklarında, Osmanlı kentlerine gelen seyyahların izlenimleri, kentin o dönemki siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamının ortaya konulmasının yanı sıra günlük yaşam tarzının öğrenilmesi açısından da büyük öneme sahiptir. Çalışma kapsamında da 1800-1876 yılları arasında Antalya'yı ziyaret eden seyyahların yayınladıkları seyahatnameler özelinde bir değerlendirme yapılması, bunun resmi Osmanlı kayıtları ile karşılaştırılması hedeflenmiştir. Çalışma kapsamında elde edilen bulgulara göre, Antalya'yı ziyaret eden seyyahların öncelikli amacı, kentte yer alan antik kalıntıların incelenmesi olmuş, bu nedenle kentteki sosyal yaşam ile izlenimleri çok ayrıntı içermemiştir. Bununla beraber kentin doğal güzellikleri tüm seyyahların üzerinde uzlaştığı bir konu olmuştur. Seyyahların geneli kentteki gayrimüslimler ve yaşamları hakkında daha ayrıntılı bilgi verirken, Türk toplumu ile izlenimleri daha sınırlıdır. Seyahatnamelerin incelenmesi ile ortaya konulan sonuçlardan biri de 19. yüzyıl başında yazılan seyahatnamelerdeki Antalya izlenimlerinin, diğer seyahatnameler için rehber olması ve diğer seyahatnamelerde bu nedenle tekrara düşülmesi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Seyahatname, Antalya, Antalya Tarihi, 19. Yüzyıl, 19. Yüzyıl Seyyahları

SUMMARY
ANTALYA IN THE 19TH CENTURY FROM THE WESTERN TRAVELLERS’
PERSPECTIVE

After the 16th century, the desire to see the East, which emerged especially in the West, was also valid for the Ottoman lands. Travels by Westerners to Ottoman lands increased, particularly in the 19th century, with trips known as the Grand Tour. Especially in this period, with the discovery of ancient regions, travels to Western Anatolia and the Eastern Mediterranean became some of the most interesting routes. During this period, especially English and French travellers, mainly Western travellers, made trips to the Lycian region, which includes Antalya, and published their impressions of the city in the form of travel writings, travelogues, memoirs, or letters. Travel books, which have an important place among historical sources, have started to be examined in terms of urban historiography in recent years. The impressions of travellers who came to Ottoman cities, particularly in Western sources, are very important in terms of learning the daily lifestyle as well as revealing the city's political, social, and economic life at the time. Within the scope of the study, it is intended to evaluate travel books published by travellers who visited Antalya between 1800 and 1876 and compare them to official Ottoman records. According to the findings obtained within the scope of the study, the primary purpose of the travellers visiting Antalya was to examine the ancient ruins in the city, so the social life and impressions in the city did not contain much detail. However, the natural beauties of the city have been a subject on which all travellers agree. While travellers in general give more detailed information about the minorities and their lives in the city, their impressions of Turkish society are more limited. One of the results revealed by the examination of the travelogues was that the impressions of Antalya in the travelogues written at the beginning of the 19th century were a guide for other travelogues and that they were repeated in other travelogues for this reason.

Keywords: Travelogue, Antalya, Antalya History, 19th Century, 19th Century Traveller

ÖNSÖZ

Batılılarda ortaya çıkan keşif ruhu ve yeni yerler görme isteği nedeniyle Doğu toprakları, özellikle Anadolu, seyyahların en çok ziyaret ettiği yerlerin başında gelmiştir. Tarihlerin gizli tanıkları olarak gösterilen seyyahlar ve seyahatnameler önemli tarihsel araştırma kaynakları arasında yer almaktadır. Belgeler, günlükler, yazışmalar ve mektuplar ve seyahatnameler tarihçilerin resmi belgeleri karşılaştırmasına olanak sağlayan eserlerdir. Kültürel araştırmalar açısından da seyahatnameler önemli bilgiler içeren kaynaklar durumundadır. Bu seyahatnamelerin Avrupalı seyyahlar tarafından ele alınanları incelendiğinde Osmanlı'nın siyasi, ekonomik konuları hakkında bilgilere ulaşılabilmektedir.

Batıda, özellikle aristokrasi arasında artan Doğu topraklarına yolculuk merakı, Büyük Tur akımının da etkisiyle geniş kitleler halinde farklı ülkelere geziler düzenlenmeye başlamasına neden olmuştur. 16. yüzyılda popülerite kazanan ve 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu akımda, hacılar, tüccarlar, misyonerler, botanikçiler, diplomatlar, arkeologlar, mimarlar, yazarlar, tarihçiler, ressamalar gibi hemen her meslekten seyyahlar Doğu topraklarını ziyaret etmiştir.

Seyahatnameler, gezilen yerlerin tabiat güzellikleri ve bölgedeki kültürü, toplumsal yaşamı, gelenekleri, dini inanış ve ibadetleri tanıtmak amacını taşımaktadır. Seyahatnamelerde mekânın tabiatı ve çevresel özelliklerine yönelik bilgiler tarafsız bir şekilde sunulurken, içinde bulunulan toplum ile ilgili izlenimlerde, yazarın geldiği yerin ve önceden sahip olduğu görüşlerin etkisi ile öznel bir bilgi aktarımı söz konusu olabilmektedir. Bu haliyle seyahatnameler tarihsel bir kaynak olarak değerlendirildiği gibi, kişisel görüşleri ve üslubunu da aktarması ile edebi kaynaklar olarak değerlendirebilir.

Toplumların resmi belgelerde bulunamayan birçok sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri, seyahatnameler aracılığıyla nesilden nesle aktarılmaktadır. Seyyahlar, zaman zaman sübjektif olmakla birlikte, teknolojik imkânların kısıtlı olduğu bu dönemlerde kültürlerin ve bilginin en önemli taşıyıcılarından biri haline gelmiştir.

Seyahatnameler hem tarihsel kaynak hem de edebi eser olarak, Osmanlı tarihini okumada önemli eserler durumundadır. Şehir tarihi yazımında da arşivlere dayalı Osmanlı tarihçiliğine bir alternatif oluşturması dolayısıyla çalışma kapsamında seyahatnameler aracılığı ile bir kent tarihi çalışılması hedeflenmiştir. Bu kapsamda geçmişten günümüze en önemli liman kentlerimizden biri olan Antalya seçilmiş ve literatürdeki Antalya tarihinde seyahatnamelerin toplu olarak incelenmesi eksikliğinin giderilmesi hedeflenmiştir.

Çalışma kapsamında literatür tarama tekniği ile eserlerin incelenmesi yöntemi seçilmiştir. Bu doğrultuda özellikle seyahatname, 19. yüzyıl Antalyası, Batılı seyyahlar gibi anahtar kelimeler seçilerek, Antalya'yı ziyaret eden seyyahlar tespit edilmiş, bu seyyahların eserlerindeki Antalya ile ilgili kısımlar tercüme edilerek ya da tercüme olanlar derlenerek, önemli görülen tespitlere yer verilmiştir. Çalışmanın temel amacını oluşturduğu üzere seyahatnamelerde Antalya ile ilgili kısımların, 19. yüzyıldaki Antalya'nın siyasal, sosyal ve ekonomik görünümü ile ilgili çalışmalardaki bilgiler ile karşılaştırılmasına da çalışılmıştır ve seyahatnamelerin ardından bu bilgiler de teze eklenmiştir.

Çalışma kapsamında Antalya'ya gelen seyyahların kitap, bilgilendirme notu ve makale niteliğinde yazdığı eserlerin orijinalleri ve tercümeleri incelenmiştir. Bu sayede seyyahların, Antalya ile ilgili o dönemle ilgili verdiği bilgiler, Osmanlı tarihinde Antalya'nın ilgili dönemi bilgileri ile karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir.

Çalışma sürecinde en önemli kısıtlar olarak incelenen seyahatnamelerde Antalya ile ilgili kısımların çok kısa olması, genel olarak kentin antik yerlerine yoğunlaşılması dolayısıyla, şehir merkezindeki toplum ile ilişki kurulmaması dolayısıyla seyahatnamelerde detaylı bilgilere ulaşamaması ve kent isminin birçok farklı versiyonunun olması dolayısıyla seyahatnamelerdeki Antalya ile ilgili taramaların uzun sürmesi gösterilebilir.

Çalışma dört temel bölümden oluşmaktadır. Buna göre Antalya tarihi ve Antalya'nın 19. yüzyıldaki sosyo-ekonomik durumu anlatan giriş bölümü sonrasında birinci bölümde seyyahlar ve seyahatnameler konusu değerlendirilmiştir. İkinci bölüm 1800-1839 arasında, Tanzimat'ın ilanına kadar olan dönemde Antalya'yı ziyaret eden seyyahlar ve seyahatnamelerine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde Tanzimat'ın ilanından Meşrutiyet'e dek Antalya'yı ziyaret eden seyyahlar ve seyahatnameleri incelenmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde ise seyahatnamelerin karşılaştırması ile 19. yüzyıl genelinde seyahatnamelerdeki Antalya'nın incelenmesi hedeflenmiştir.

Tüm zorluklara rağmen çalışmam boyunca beni her konuda destekleyen danışman hocam Sayın Prof. Dr. Salih Tunç'a, aileme ve yayınların temini sürecinde kütüphane çalışanlarına minnetlerimi sunarım.

Emine DERİCİ

Antalya,2023

GİRİŞ

Seyahatnameler, 1990'lı yıllardan sonra gerek tercüme gerekse karşılaştırmalı araştırmalar yoluyla en fazla incelenen metinler arasına girmiştir. Osmanlı tarihi incelemeleri açısından da popüler hale gelen seyahatnameler, dönemin yönetim anlayışı, sosyo-kültürel unsurları ve bunların değişimi yanı sıra insanların günlük yaşamlarını göstermesi bakımından önemli kabul edilmektedir. Osmanlı tarihinde devlet politikalarına olan yönelimin yanı sıra, dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel unsurlarının incelenmesi geleneğinin de başlaması ile beraber, seyahatnameler özellikle şehir tarihi araştırmacıları açısından önemli bir kaynak haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminin ardından, özellikle 18. ve 19. yüzyıllar arasında hatırı sayılır sayıda seyyah, Osmanlı topraklarını ziyaret etmiştir. Bu dönemde Batı'da seyahat yazını, en ilgi çekici metinler arasına girmiş, dolayısıyla günümüze kadar ulaşan kaynaklar ortaya çıkmıştır.

Batılı seyyahların Antalya'ya 16. yüzyıl itibaren ulaştığına dair yayınlar bulunmaktadır. Bununla beraber Antalya yöresine seyahatler 18. yüzyılda artış göstermiştir. Selçuklu döneminde fethedilen Antalya, Osmanlı döneminde de belirli dönemlerdeki toplumsal karışıklıklara rağmen önemli bir kıyı şehri haline gelmiştir. Özellikle bölgedeki antik kentleri incelemek amacıyla çok sayıda seyyah, Antalya'ya ve çevre yörelere uğramış, yörenin haritasını çıkarmış, gravürlerle dönemin resmini ortaya koymuştur. Bu kapsamda çalışmada Antalya'ya gelen seyyahların izlenimleri temelinde bir değerlendirme yapılması hedeflenmektedir. Çalışmanın 19. yüzyıl ile sınırlanmasının temel nedeni, seyahatlerin antik döneme ilginin zirve yapması dolayısıyla bu dönemde seyahatlerini sıklaştırması ve bu dönemdeki kaynakların orijinallerine daha rahat ulaşılabilir olmasıdır.

Çalışmanın temel hedefi, 19. yüzyılda gelişen sömürgeciliğin de etkisi ile Doğu topraklarına seyahat gerçekleştiren Batılıların, öteki olarak gördükleri dünyayı nasıl gördükleri, Antalya hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak incelemektir.

Çalışma alanı olarak Batılı seyyahların, 19. yüzyılda Antalya izlenimlerinin seçilmesinde, geçmişte bu kente gelen seyyahlar ile ilgili araştırmaların kısıtlı olması ve seyahatnamelerin ayrı ayrı incelenmesi, ancak tek bir çalışma ortaya konulmamış olması, dolayısıyla bu alanda bir boşluğun doldurulmak istenmesi etkili olmuştur. Çalışma kapsamında 22 seyyahın Antalya ziyaretleri ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır ve bu seyyahların Antalya'ya geliş nedenleri, Antalya'da kaldıkları süre boyunca aktardıkları siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamla ilgili anekdotları değerlendirilmiştir. Seyyahları biyografilerinin de

seyahatnamelerdeki izlenimler ile ilgili ipuçları verecek olması dolayısıyla, incelenen seyahatnamelerin sahiplerinin kısa biyografileri de ilgili kısımlarda yer almıştır.

Antalya Körfezi'nin kuzey ucuna bakan kayalıkların üzerinde yer alan ve Akdeniz Bölgesi'nin bilinen eski yerleşim yerlerinden biri olan Antalya, Hristiyan kaynaklarında Attalia, Adalia, Sattalia, Satalieh ve Satalia isimleriyle anılmış ve tarihsel süreçte Bergama Krallığı, Roma İmparatorluğu, Araplar, Türkler ve Avrupalıların egemenliği altında kalmıştır.¹

Antalya (Adalya/Attaleia)² Anadolu'nun en eski yerleşim yerlerinden biridir. Antik Çağ'dan Roma Dönemi'ne kadar Antalya ilk olarak 50 bin yıl önce yerleşim yeri olmuştur ve bunun temel kanıtı da Antalya'nın 27 km kuzeybatısındaki Yağcıköy yakınlarında bulunan Karain Mağarası'ndaki buluntulardır. M.Ö. 2000 yıllarında Antalya ve çevresine Hititler tarafından "Arzava toprakları" adı verilmiştir. Kent, Antik çağda ise Pamfilya (Pamphylia) olarak adlandırılmıştır.³

Anadolu'ya Kafkasya'dan İran ve Mezopotamya yolu ile geldiği sanılan Hititler, M.Ö. 2500-1200 yılları arasında Anadolu'da egemenliklerini sürdürmüştür. M.Ö. 2000-1400 yıllarında bu durumu gösteren tarih haritalarında Antalya, Hitit Krallığı içinde kalmaktadır.⁴

Bugünkü Antalya, Pamfilya'nın tamamını, Pisidya'nın güneyini, İsuurya'nın ve Kilikya'nın batısını ve Likya'nın doğusunu içine almaktadır. Pamfilya, çok anlamına gelen pan ve soy anlamı taşıyan 'phyle' sözcüklerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. M.Ö. 7. yüzyıldan 546 yılına kadar Antalya'daki Lidya egemenliği, M.Ö. 336 yılında son bulmuştur. Bu süreç içinde Büyük İskender bölgedeki bütün kentleri almış, 323'teki ölümü ile generalleri arasında uzun yıllar süren savaşlar başlamıştır. Bu savaşlar M.Ö. 188 yılına kadar sürmüş, bu tarihte Selökid Kralı 3. Antiokhos, Bergama Kralına yenilmiş ve Agemea Barışı yapılmıştır. Bergama Kralı 2. Attalos kenti onartmış ve bugünkü bilinen Antalya kentinin tarihi başlamıştır.⁵ Adını kurucusundan alan kent, Antik çağlarda Attaleai, Atalia, Adalia, Satalia; Türk ve Arap kaynaklarında ise Antaliyye ve Adalya şeklinde söylenmiştir. Şehrin kurulduğu

¹ Kesik, 2022: 125.

² Adalya şehrinin resmi kayıtlarda görünümü ve ağızdan ağıza söylenişi konusunda farklı biçimler ortaya çıkmıştır. Resmi kayıtlarda Adalya, genel olarak Bergama Kralı 2. Attalos'un adının temel alındığı ve *Attaleia* yazım biçiminin yaygın olarak benimsendiği görülmektedir. Şehrin Türkçede kullanım ve yazım biçimi Selçuklu Devleti Döneminde oluşmuştur. I. İzzeddin Keykavus'un 22 Ocak 1216'da Adalya'yı fethi ardından yazılan fetihnamede, şehrin adı zikredilmese de kalenin yeniden inşası için yazılan yazıda *Antaliyye* adı yer almaktadır. Antaliyye adı 15. yüzyılda tarihi takvimlerde ve 18. yüzyılda vakanüvislerinde benimsenmiştir. Ancak Osmanlı'nın 2 büyük seyyahı olan Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin eserlerinde Antalya, Adalya şeklinde yer almıştır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Oral: 227-232.)

³ Başok, 2016: 56.

⁴ Uysal, 1999: 21.

⁵ Uysal, 1999: 32-35.

yerden önce de burasının yerleşim yeri olduğu kabul edilirken, şehrin eskiden de bir liman kenti olduğunu gösteren bulgular bulunmaktadır.⁶

Attaleia kenti, bugünkü Kaleiçi yerleşiminin toprakları üzerinde bulunuyordu. Hem deniz hem de karayolu ulaşımında stratejik bir konuma sahipti, bu nedenle ekonomik ve siyasi yaşam açısından bölgenin en güçlü şehri haline geldi. Likya, Pisidya ve Pamfilya arasında merkezi bir konuma sahip olan kent, ticaret ve ulaşım açısından Doğu Akdeniz bölgeleri ile Avrupa arasında da köprü görevi görmüştür. Attaleia'nın en önemli özelliği, kentte donanma ve deniz ulaşımına öncelik veren limanı olmuştur. Kara ulaşımının topoğrafik yapıdan kaynaklanan zorlukları göz önüne alındığında, liman yerleşimin morfolojisinde önemli bir rol oynamıştır.

Doğu Roma başkenti Konstantinopolis'in 1204 yılında Latin ilhakından sonra, güneyde kalan tek Bizans şehri olan Antalya, Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından 1207'de fethedilmiştir ve şehirde hızlı bir imar çalışması başlatılmıştır. Selçukluların Antalya'yı fethi, ülkenin iktisadî açıdan gelişmesine önemli ölçüde avantajlar sağlamıştır, bu sayede Anadolu Türkiye Selçuklu Devleti sadece Akdeniz değil kuzey-güney ticaretinde de önemli konumda bulunan bir limana sahip olarak sadece kara devleti olmaktan kurtulmuş, ayrıca ilk kez deniz aşırı bir ülke ile ticaret anlaşması imzalar hale gelmiştir.⁷

Anadolu Selçuklu döneminde hükümdarlar, iç ve dış ticareti geliştirme ve ticaret yollarının güvenliğini sağlamaya yönelik askeri politika izlemişler ve stratejik değere sahip olan kentlerin ele geçirilmesine öncelik vermişlerdir. Bu nedende güneyde Antalya'nın fethedilmesi, Akdeniz ülkeleriyle deniz yolu aracılığıyla ticaret yapılmasına imkân vermiştir.⁸

1212 yılında Türkler yönetimden uzaklaştırılmış; gayrimüslimlerin ayaklanması ve Kıbrıs desteğiyle 4 yıllık bir Kıbrıs hâkimiyeti başlamıştır. I. İzzeddin Keykavus, Antalya'yı 22 Ocak 1216'da kuşatmış ve şehirde kesin Türk hâkimiyeti sağlanmıştır.⁹

I. İzzeddin Keykâvus Antalya'nın geri alınmasından sonra surların sağlamlaştırılmasını sağlamış ve şehrin subaşılığına yeniden Mübârizeddin Ertokuş'u atanmıştır. Bu süreçte Anadolu Selçuklu sultanları Antalya'yı kışlık merkezleri haline getirmiş ve şehir donanmanın üssü haline gelmiştir. Antalya, Anadolu Selçuklu döneminde 'Dârü's-Sugur' (Serhad Şehri) ve 'Dârü'l-İzz' (Onurlu Belde) olarak anılmaya başlanmıştır.¹⁰ Bu dönemde gayrimüslimler dini açıdan özgürdüler ve zanaatkarlığın yanı sıra

⁶ Armağan, 2005: 96.

⁷ Kesik, 2022: 131.

⁸ Avcı, 2015: 53.

⁹ Ak, 2018: 1020.

¹⁰ Kesik, 2022: 135.

sosyo-ekonomik durumu yüksek işlere sahip olabiliyorlardı. Bununla birlikte dervişler de fethedilen yerlere yerleşerek halkın İslamlaşmasını gerçekleştirmişlerdir. I. Alâaddin Keykubad döneminde Kıbrıs, Venedik, Pisa Provans, Cenevizliler ve Toskana ile yapılan ticaret anlaşmaları nedeniyle Antalya kalabalık bir liman haline gelmiştir. Bu gelişme, Akdeniz'de Anadolu, Kıbrıs ve Mısır hattında yeni bir ticaret yapısını ortaya çıkarmıştır.¹¹

Geçmişten günümüze birçok kaynakta, bölgede Türkmenlerin yer aldığına yönelik bilgiler verilmiştir. 11. yüzyıldan itibaren, *Turchia* (Türk Yurdu) ifadesi ile Türkmenlerin ellerindeki kırsal alanların kastedildiği, Anadolu kırsalının Türkmenlerin elinde olduğu ve 12. yüzyılın ilk yarısında Antalya'ya inmeye çalışan Haçlılara Türkmenler tarafından ağır kayıplar verdirildiği belirtilmektedir.¹²

Antalya'nın fethine kadar Selçuklular sadece kervan ticaretine bağlı kalmışlar ve izole bir kara devleti durumuna sahip olmuşlardır. Antalya'nın fethi, limanları Selçuklulara açmış ve Anadolu'da ticaretin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Bundan sonra Selçuklular ile Kıbrıslı Latinler ve Avrupalılar arasında ticari anlaşmalar yapılmaya başlanmıştır.¹³ Antalya'nın Selçuklular tarafından fethi, ticari ve ekonomik olduğu kadar siyasi ve askerî açıdan da önemlidir. Bu tarihten sonra Selçuklu Devleti, Akdeniz'e kıyısı olan devletlerle siyasi ilişki içerisinde girmeye başlamıştır.¹⁴ Selçuklu döneminde, surların tamir edilmesi yanı sıra cami, medrese, imarethane, han ve hamamlar başta olmak üzere birçok eser yapılmış, bu eserlerden bazıları günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁵

Antalya, 1243 Köseadağ Savaşı'na kadar Güney Anadolu'nun en büyük limanı ve Selçuklu donanmasının üssü olmuştur. Daha sonra Akdeniz'deki Ayas Limanı Moğollar döneminde Antalya için önemli bir rakip haline gelmiş, bundan sonra şehir, bu misyonlarını kaybetmiş ve inşaat faaliyetleri azalmaya başlamıştır. Örneğin Sultan IV. Kılıç Aslan, kardeşi II. İzzeddin Keykavus'a bir mektup göndererek Antalya yöresinde sadece birkaç köyün inşa edilmiş olarak kaldığını yazmıştır.¹⁶

13. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu Selçukluları şiddetli bir çöküş yaşayarak Moğolların egemenliğine girmiştir. Buna göre batı sınırındaki Türkmen grupları kendi bağımsız devletlerini kurmaya başlamış, Batı vilayetlerden Hamit Bey ve oğlu İlyas Bey, bir grup Türkmen ile birlikte Antalya ve çevresinde faaliyet göstermeye başlamıştır. Hamid Bey,

¹¹ Yılmaz, 2002: 8.

¹² Erçenk, 2004: 279.

¹³ Turan, 1993: 285.

¹⁴ Bedirhan, 2022: 303.

¹⁵ Avcı, 2015: 54.

¹⁶ Yılmaz, 2002: 8.

çevresindeki Türkmenlerle birlikte 1291'de beyliğini kurmuştur. 1297'de Uluborlu'yu beylik yaparak Burdur, Isparta, Eğridir ve Gönen çevresinde beyliği genişletmiştir. 14. yüzyılda Anadolu Selçuklularının düşmesinden sonra Antalya ve çevresi Hamitoğulları Beyliği'nin bir parçası haline gelmiştir.¹⁷

Selçuklular döneminde bir devlet geleneği olarak sınır bölgelerine Türk boyları yerleştirilmiştir. Selçuklu egemenliğinin sona ermesiyle birlikte daha önce bölgeye yerleşen Türk boyları, Antalya'nın hâkimiyeti için (Hamitoğulları, Teke Türkmenleri) Kıbrıs ve Cenevizliler ile savaşmıştır. Dönem içinde yaşanan karışıklıklar nedeniyle mimari faaliyetler sekteye uğramıştır. 1393'te Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı Beyliği'nin hâkimiyetine giren Antalya'da isyanlar ve iç karışıklıklar devam etmiştir.

Yıldırım Bayezid tarafından fethinden sonra Antalya, sancak haline getirilen Teke-ili ile birlikte önce oğlu İsa Çelebi'ye, sonra da diğer oğlu Mustafa Çelebi'ye verilmiştir.¹⁸ Antalya'nın idaresi ise Firuz Bey'e bırakılmıştır.¹⁹

Osmanlı döneminde Ankara Savaşı ile Fetret Devri'nin başlaması ile Antalya'nın yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmesi II. Murad döneminde gerçekleşmiştir.²⁰

Yörenin 'Teke' olarak adlandırılması konusunda çeşitli teoriler bulunmaktadır. İlk görüşe göre "Teke" isminin erkek keçi anlamına gelen "teke" kelimesinden geldiği ve yörede çok sayıda erkek keçi bulunmasına atıfta bulunulduğu kabul edilmektedir. Bu konuda Evliya Çelebi de tekelerin çokluğu nedeniyle bölgenin Teke olarak adlandırıldığından bahsetmiştir. İkinci görüşe göre bölge adını, Selçukluların yıkılmasından sonra bölgeye hâkim olan Selçuklu ileri gelenlerinden Teke Bey'den almıştır. Üçüncü bir iddiaya göre ise Antalya'da 1308-1423 yılları arasında Hamitoğulları'nın bir koluna hâkim olan bir Türkmen ailesi bulunmaktaydı ve bunların Teke Bey ve Emir Mübarizüd-din Mehmet Bey'den sonra Tekeoğulları adını aldıkları iddia edilmiştir. Sonuç olarak bölgenin muhtemelen 14. yüzyılın ikinci yarısında Sultanü's-sevahil Emir Mübarizüddin Mehmed Bey döneminde Teke-ili olarak anılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.²¹ Ak'a göre ise Antalya'nın fethinden sonra doğudan batıya göçler sonucu iskân siyasetine göre bölgeye Türkmenler yerleştirilmesi planıyla, yörenin isminin Teke Türkmenlerinden gelmesi daha yüksek bir ihtimaldir.²²

¹⁷ Uzunçarşılı, 1988: 107.

¹⁸ Armağan, 2022: 184.

¹⁹ Armağan, 2011: 274.

²⁰ Yağcı ve Akkaya, 2017: 121.

²¹ Uzunçarşılı, 1983: 69.

²² Ak, 2018: 1019.

İstanbul'un fethi ile beraber Roma'nın çöküşü ve İstanbul'un başkent olması; Antalya kentinin kaderini etkilemiştir. Bu dönemde Antalya'nın jeostratejik önemi artarken, kent yeni başkent ile Anadolu'nun batısı arasındaki irtibatı sağlamaya başlamıştır.

Osmanlı Antalya'sının refahı ister istemez çevredeki kırsal bölgenin kaderine ve devletin diğer ülkelerle olan ilişkilerine bağlı olmuştur. Buna göre, 1453'te İstanbul'un fethinden ve yeni Osmanlı başkentine dönüşmesinden sonraki iki yüzyıl, Antalya için bir nevi altın çağ olarak nitelendirilmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti, rakibi Safevileri yenmiş, Portekiz'in Hint Okyanusu'na yönelik saldırılarına meydan okumuş ve Arap Kuzey Afrika'sına doğru genişlemiştir. Dine dayalı azınlıklara müsamaha gösteren bir hükümet altında; Fransa ve birçok İtalyan şehri gibi aktif olarak savaşmadığı devletlerle ticari ilişkiler sürdürmüştür. 16. yüzyılda inşa edilen görkemli Murat Paşa Camii ve eski liman bölgesindeki evlerin çoğu bu dönemden kalmıştır.²³

15. yüzyıl sonunda Antalya'da güvenlik tehdidinin azalması ve ticari yaşamın canlanmasına paralel olarak, kent sur dışına taşmaya başlamış ve yeni yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır. Kentin sur dışındaki mahallelerinin ortaya çıktığı bölge ise Kalekapısı çevresi olmuştur. Dönem içinde inşa edilen ticari yapıların sayısı ve özellikleri, özellikle surların dışında ticari hayatın aktif olduğunu göstermektedir.

15. yüzyılın ortaları ile 16. yüzyıl arasında çeşitli tarihlerde Manisa, Amasya, Sivas, Kütahya, Konya, Isparta, Antalya, Kastamonu ve Trabzon gibi sancakların idaresi Anadolu'da şehzadelere bırakılmıştır. 16. yüzyıl başlarında II. Bayezid'in oğlu Sultan Korkud, Manisa'dan eski şehzadelere verilen bir merkez olan Antalya'ya getirilmiştir.²⁴

Anadolu Selçuklu donanmasının üssü olan Antalya, Osmanlı döneminde de Anadolu'nun deniz aşırı ülkelerle bağlantısı açısından önemini korumuş, Antalya Limanı Osmanlılar döneminde, özellikle 15. yüzyılda Anadolu'dan malların çıkış, deniz aşırı ülke mallarının ise giriş noktası olmuştur.²⁵

Antalya 16. yüzyılın başlarına dek, Mısır'a kereste, Ege ve Akdeniz adalarına tahıl ihraç ederken; köle ticaretinde de önemli bir merkez haline gelmiştir. Bu dönemde deniz aşırı ticaretle uğraşan Müslüman tüccarlar, Antalya'da yaşamaya başlamıştır.²⁶ Bu yüzyılda Mısır'ın fethi ve İskenderiye ile İstanbul arasında doğrudan ticaretin kurulmasıyla birlikte Antalya limanının ulaşım amaçlı kullanımı ve bir ticaret merkezi olarak önemi azalmıştır.

²³ Ring vd., 1995: 38.

²⁴ Uzunçarşılı, 1983: 123.

²⁵ Armağan, 2022: 185.

²⁶ Dayar, 2016: 22.

16. yüzyılda Şehzade Korkut isyanı ve ardından gelen Şah Kulu (1511) isyanları, bölgenin yüzyıllardır süren sosyal hareketliliğinin en somut örnekleri olmuştur. Şah Kulu İsyanı nedeniyle Teke ili köyleri ve kentleri yağmalanmış, bu nedenle nüfus azalmıştır.²⁷ Bu dönemde

Teke Sancağı'nı etkileyen isyanlardan biri de Suhte isyanıdır. Medrese öğrencilerinin sebep olduğu bu bunalımda; çiftçi ve yörükler korsanlık yapmaya başlamıştır ve isyanın etkisi ancak 17. yüzyılda sona ermiştir.²⁸ Antalya, Celali ayaklanmalarında da oldukça zarar görmüştür. 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın başına dek şehir, suhte ayaklanmalarının yoğun yaşandığı yörelerin başında gelmiştir. 18. yüzyıla gelindiğinde Antalya'da ticari faaliyetler ciddi anlamda gerilemiştir ve şehirdeki Fransız konsolosluğu kapatılmıştır. Bu dönemde şehirde eşkıyalık faaliyetleri artmış, vergi meselesinin yol açtığı isyan diğer kazalara sıçramıştır ve şehirdeki huzursuzluk, yüzyılın ikinci yarısında da devam etmiştir.²⁹

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Antalya ve çevresi mütesellim veya ayanlar arasında şiddetli mücadelelere sahne olmuştur; Osmanlı idaresi ise taşrada hâkim güçler arası ihtilaflardan yaralanmıştır. Bu dönemde Tekelioğulları ve Yılanlıoğulları arasında şehirde uzun yıllar devam ettiren iktidar mücadelesi başlamıştır.³⁰

19. yüzyılda Antalya'da yaşanan en büyük gelişme, merkezi hükümete yönelik Tekelioğulları isyanının ortaya çıkmasıdır. 1811'de II. Mahmut'un kentin kendi atayacağı mutasarrıf tarafından yönetileceğini açıklaması ile aile isyan etmiştir, 1812'de isyancılar Antalya Kalesi'ne kapanmıştır; isyana müdahale eden Hasan Ali Paşa ordusu ise başarısız olmuştur. Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa'nın isyanı bastırmakla görevlendirilmesi ile kent, 26 Mayıs 1814'te ele geçirilmiştir. İsyanın bastırılması, sur içerisinde bulunan halkın kapıları açması ile mümkün olduğu için, bu dönemde kale ve surların savunma açısından işlevsel olduğu görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Antalya, ülke topraklarında istikrarsızlığın yoğun yaşandığı şehirlerden biri olmayı isyan sonrasında da sürdürmüştür. Yüzyılın başında Tekelioğlu hanedanı tarafından Osmanlı idaresine karşı başlatılan isyan, şehrin birkaç kez Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından işgal edilmesine yol açmıştır, 1832 sonunda İbrahim Paşa'nın şehre mütesellim ataması ardından Osmanlı memurlarının şehri terk etmesi ile Antalya bir süre daha Mısır tarafından idare edilmiştir.³¹

²⁷ Tekindağ, 1967: 38.

²⁸ Akdağ, 2007: 136.

²⁹ Dayar, 2016: 24.

³⁰ Dayar, 2016: 24.

³¹ Dayar, 2016: 37.

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı karşısında giderek artan Avrupa gücü, Osmanlı Devleti'ni geleneksel kurumlarını Batılı eğilimler doğrultusunda yeniden düzenleyerek ve modernleştirerek gücünü yeniden kazanmak için bir “batılılaşma” sürecine itmiştir. Bu, 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyıl boyunca çeşitli düzeylerde devam eden bir reform süreciydi. Bu reform dönemi, 1839'da Osmanlı şehirlerinin mimari ve kentsel özelliklerinin giderek değişmeye başladığı Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra hızlanmıştır. Tanzimat reformlarının etkileri öncelikle başkentte, ardından devletin diğer şehirlerinde de belirgin hale gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nde *sancak* kuruluşundan itibaren idari yapılanmanın temelini oluşturmuştur. Daha sonra sınırları genişlemesi ile beraber sancaklar beylerbeyi yönetimi altında örgütlenmiştir, askeri görevleri olan beylerbeylerine mülki yetkiler de verilerek eyalet sistemi oluşturulmuştur. Ancak bir eyalete bağlı olmayan, resmi işlemlerin devlet merkezi ile yürütüldüğü bağımsız sancaklar da meydana getirilmiş, bu idari yapılanma Tanzimat Dönemi'ne kadar sürdürülmüştür.³²

Antalya ve çevresi Osmanlı egemenliğine girdikten sonra, Teke Sancağı olarak teşkilatlanmış ve Antalya, Finike, Elmalı, Kaş, Karahisâr-ı Teke ve Kalkanlı adlarında 6 kazadan meydana gelmiştir.³³

1846 Devlet Salnamesi ve 1850 yılındaki Salname uyarınca, Teke Sancağı Karaman Eyaleti'ne bağlı durumdadır. Vilayet sistemine geçilmesi ardından sancak, Konya'ya bağlanmıştır. 1869'da Konya Vilayet Salnamesi'nde sancağın, Antalya'nın yanı sıra beş kazasının daha olduğu belirtilmiştir. Nevahi Nizamnamesiyle nahiye olarak Antalya kazasına bağlanan Kızılkaya kazasının yerini, yeni kurulan Kaş kazası almıştır. 19. yüzyıl sonları itibariyle de Antalya'nın sancak merkezi olma statüsünü koruduğu görülmektedir.³⁴

19. yüzyılın başlarında Osmanlı hükümeti, idari reformlarla devleti yeniden yapılandırmaya odaklanmıştır. Osmanlı Devleti, Batılı modellerin etkisiyle “Tanzimat İnkılapları” adı altında devlet kurumlarında siyasi bir yapılanma başlatmış, Osmanlı Devleti'nde 1839-1876 yılları arasında padişahlar I. Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde yürürlüğe giren bu idari reformlar (Tanzimat) serisidir. Osmanlı Devleti'nin siyasî, sosyal ve ekonomik yapısını düzenlemeyi amaçlayan bu kanunlar, Osmanlı Devleti'nde hayatın hemen her alanına ilişkin değişiklikleri içermektedir. Tanzimat'tan liman kentleri ve ticari faaliyetlerin yoğun olduğu kentler de etkilenmiştir. Antalya da bu reform sürecinden etkilenen

³² Sariçelik, 2020a: 86.

³³ Sariçelik, 2020a: 88.

³⁴ Doğan, 2019. 47.

bu şehirlerden biri olmuştur. Ancak limanın İç Anadolu'ya demiryolu bağlantısının olmaması sonucu şehir İstanbul, İzmir, Bursa kadar gelişmemiştir. 1864 yılında düzenlenen teşkilatlanma ile şehir, Antalya adıyla anılmaya başlamıştır.³⁵

18. ve 19. yüzyıllarda genellikle Konya veya Karaman eyaletlerine bağlı bir sancak olarak idare edilen Antalya, 19. yüzyıla gelindiğinde genelde Teke Sancağı ve Hamid Sancağı'nın birleştirilmesi; bazen de Vezir rütbeli paşalara mutasarrıflık olarak idare olmuştur. Göreve gelen paşalar mutasarrıf unvanı ile iki sancağı yönetmiş; görevde olmayan mutasarrıflar yerlerine güvendikleri bir kişiyi mütesellim olarak tayin etmiştir.³⁶ 1813-1838 arası dönemde sancağı yöneten 19 mutasarrıftan, 18'i paşa ünvanlıdır ve mutasarrıflar genellikle Teke Sancağı ile beraber Hamid Sancağı'nı da yönetmiştir. Yine aynı dönemde 19 mutasarrıftan 14'ü her iki sancağı da birlikte yönetmiştir, beşi ise Teke Sancağını müstakilen idare etmiştir. İki sancağı idare eden mutasarrıflar bazen güvendikleri birini mütesellim olarak atamışlardır.³⁷

Ayanlar, bölgeye yapılacak tayinlerde, bölgenin ihtiyacı için alınacak paraların salınması ve toplanmasında, defterlerin düzenlenmesi ve yazılması konusunda valiler ve kadırlara karşı sorumlu olmuştur, aynı zamanda ahalinin vekili ve kadırlarla ahali arasında aracı vazifesi görmüştür.³⁸ Şehir ve kasabaların ileri gelenleri arasından seçilen ve devletle halk arasında görev yapan ayanların, arşiv bölgesindeki kayıtlardan, savaş zamanları asker toplamak, gerekirse toplanan askerlerle savaşa katılmak, devlet için yük taşımak, et ihtiyacının karşılanması için canlı hayvan, hububat ve zahire satın alınması, vali, mutasarrıf veya mütesellim için gerekli konakların kiralanması, sancak yöneticisinin emri üzerine belediye hizmetlerinin yürütülmesi, sancağa yapılan tayinler, sancak adına alım satım ve borçlanma işlerinin yürütülmesi, orduya at, deve tedariki gibi farklı görev alanları bulunmaktadır.³⁹

1831'de nüfus sayımı döneminde, Antalya'nın Anadolu eyaletine bağlı bulunduğu sancak, 19. yüzyılın ilk yarısında durumunu korumuştur. Tanzimat süreci ile beraber yapılan düzenlemeler ile beraber, neşredilen Devlet salnamesine göre, Teke Sancağı Karaman Eyaleti'ne bağlı durumdadır. Vilayet sistemine geçişle beraber, Antalya Konya iline bağlanmış, 1869'da sancağın merkez kazası Antalya olarak belirlenmiştir. Ülke yönetiminde yeni bir idari düzenlemeyi getiren 1864 vilayet nizamnamesi Tuna Vilayetinde başarıyla

³⁵ Başok, 2016: 100.

³⁶ Özdemir, 1992: 134.

³⁷ Sarıçelik, 2020: 89.

³⁸ Moğol, 1991: 57.

³⁹ Moğol, 1991: 57-58.

uygulandıktan sonra 1867 yılında ülke geneline teşmil edilmesi kararı verilmiştir. Buna bağlı olarak 1867 yılında Bahr-i Sefid, Trabzon Aydın, Ankara, Diyarbekir, Sivas, Kastamonu, Selanik, Yanya, Üsküp ve Konya vilayetleri meydana getirilmiştir. Konya Vilayetine bağlı olan Teke Sancağı, Antalya merkez kazası ile birlikte Alanya, Elmalı, Akseki ve Kızılkaya kazalarından oluşmaktaydı. Kızılkaya kazası kısa bir süre sonra nahiye olarak merkeze bağlanmış ve Ka  kazası teşkil edilmiştir.⁴⁰ Antalya sancak yöneticisi olan kaymakamların oturduğu  ehir olması dolayısıyla merkez kaza durumunda iken, sancakların diğer kazalarını ise “eşraf-ı hanedan” arasından seçilen kaza müdürleri yönetimde söz sahibi olmuştur.⁴¹

Sancaklarda kaymakam, sancağı yönetmekte, sancak meclisine liderlik etmenin yanı sıra sancağın güvenliğini sağlamakla görevliydi. Özellikle eşkıyalık gibi olaylar karşısında kaymakamın bizzat  nlem alması gerekmiştir. Bunların dışında kaymakam, kişiler arasındaki ihtilaflarda sancak meclisinde görülen davalarda da  ye olarak bulunmuştur.⁴²

19. yüzyıl idari taksimatında Antalya’nın bir kaza olarak alt birimleri nahiyeler, köyler, mahalleler ve çiftliklerden oluşmaktadır. Doğan tarafından yapılan çalışmada 1844 tarihi itibariyle Konya ili Teke Sancağı Antalya kazasına bağlı olarak 55 k y tespit edilmiş, iki köyün ismi konusunda şüpheler nedeniyle Doğan çalışmasında 53 k y bulunduğunu kaydetmiştir.⁴³

19. yüzyılın ikinci yarısında farklı tarihli 8 Şerriye sicili defterini inceleyerek yaptėı kapsamlı çalışmasında da Moğol, Antalya şehrine bağlı toplam 72 k y  tespit ettiğini; vergi kayıtlarının da incelenmesi ile bu köyler dışında 37 köyün daha bulunduğunu tespit etmiştir.⁴⁴

Antalya’da Müslümanlar (Türkler) ve gayrimüslimler (Ortodoks Hristiyanlar) arasındaki ilişki,  hrin 5 Mart 1207’de Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Selçuklu egemenliğine girmesiyle ba lamı tır. Fetihden sonra gayrimüslimler şehre yerleşen Müslümanları tasfiye etmeye çalıştıkları için, doğusunda Hristiyanlar, batısında ise Müslümanlar olmak üzere şehirdeki yerleşim yerleri i  surlarla ayrıştırılmıştır.

 zdemir tarafından yapılan 1837 tarihli Mahallat Defterleri incelemesinde Antalya’da mahalle sayısı 47 olarak belirlenmiştir. Mahalle sayısının artışı konusunda, mahallelerin ayrı olarak sayılması yanı sıra nüfus artışı ve  hrin gelişmesi ile ilişkilendirilmektedir. Mahalle

⁴⁰ Sarıçelik, 2020: 89.

⁴¹ Tanriseven, 2007: 25.

⁴² Tanriseven, 2007: 26.

⁴³ Doğan, 2018: 201.

⁴⁴ Moğol, 1991: 37-39.

isimlerinin ise genelde Türk-İslam temelli olması konusunda ise bölgedeki güçlü dini kültür ve esnaf teşkilatının etkisi öne çıkarılmaktadır.⁴⁵

Antalya, devletin homojen yapı göstermemesi nedeniyle, mahallelerde nüfus yapısı da farklılık göstermektedir. Buna göre mahallede Müslümanlar ve gayri-Müslimler karışık bir şekilde yaşamıştır. 47 mahallenin hepsinde Müslümanların yaşadığı, Cami-i Cedid ve Makbul Ağa mahallelerinde ise Rumlar ve Müslümanların bir arada yaşadığı belirlenmiştir.⁴⁶ Antalya Şer'iyye Sicilleri uyarınca ise bu mahallelerde etnik unsurlar arasında herhangi bir ihtilaf yaşanmamıştır.⁴⁷

Serpen tarafından 1844-1845 yıllarını kapsayan temettuat defterlerine göre yapılan incelemede ise Antalya'nın kale içinde bulunan mahallelerinin, Cami-i Cedid (Reâyâ), Cami-i Atik, Makbul Ağa, Hatip Süleyman, Has Balaban, Karadayı, İskender Çelebi, Baba Doğan, Tuzcular, Çullah Kara, Ahi Yusuf ve Ahi Kızı mahalleri olduğu tespit edilmiştir.⁴⁸

Serpen'in çalışmasına göre 1844-1845 yıllarında Antalya şehir merkezinde mahalle sayısı 31'dir. Müslüman ve Hristiyan unsurlar arasında yerleşim ayrı olduğu için, iki unsur da ayrı temettuat defterlerine kaydedilmiştir.⁴⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısında farklı tarihli 8 Şerriye sicili defterini inceleyerek yaptığı kapsamlı çalışmasında Moğol ise Antalya şehrine bağlı toplam 41 mahallenin olduğunu belirlemiştir.⁵⁰

Diğer birçok Osmanlı şehri gibi, Antalya'nın da ana ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma ve tarıma dayalı ticaret olanaklarına bağlıydı. Ancak dünyada değişen ticari ve sosyal ilişkilerin bir sonucu olarak 16. yüzyıldan sonra bir ticaret kenti olarak önemini kaybetmeye başlamıştır. Ayrıca şehrin doğal sınırları (üç tarafı dağ, güneyi deniz) ile birlikte fiziksel büyümesi tarımsal üretimi sınırlamıştır. Sonuç olarak şehir, tarımsal verimliliği sabit kalırken, bölgenin gelişmiş liman kentlerinden biri olamamıştır. Bu kapsamda bu kısımda incelenen dönem itibarıyla Antalya'nın tarım, hayvancılık, sanayi, ticaret faaliyetlerinin durumu yanı sıra gelir ve vergiler, ulaşım ve haberleşme durumu, Antalya Limanı'nın ekonomik durumu incelenecektir.

Osmanlı döneminde ekonomi büyük ölçüde tarıma dayalı olmuştur. Devletin yer aldığı coğrafyadaki iklim çeşitliliği ve toprak verimliliği; hububat ekimi, bağcılık ve hayvancılık üzerinde belirleyici olmuş, vergi kanunları da bu doğrultuda oluşturulmuştur.

⁴⁵ Özdemir, 1992: 153.

⁴⁶ Özdemir, 1992: 156

⁴⁷ Özdemir, 1992: 157.

⁴⁸ Serpen, 2019: 14.

⁴⁹ Serpen, 2019: 15.

⁵⁰ Moğol, 1991: 41.

Antalya şehri önceki yüzyıllarda olduğu gibi 19. yüzyılın ilk yarısında bahçelerin çokluğuyla dikkat çekmiştir. Bu sırada Antalya’da 80 tane çiftliğin bulunduğu belirtilmektedir. Antalya şehrinde bahçe ziraatının gelişmesine paralel olarak, sancaktaki çiftçiliğin de 19. yüzyılın başlarından ortalarına doğru üretimini hızla artırarak ilerlediği görülmüştür.⁵¹

19. yüzyılda Antalya’da bahçelerdeki üretim öncelikle hane halkının ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamış ve kısmen Isparta ve Burdur gibi iç kesimlere aktarılmıştır. Öncelikli hedef hane halkının tüketimi olduğu için, sebze ve meyve kente dışarıdan getirilmemiştir ve haftalık pazarların dışında merkezi bir dağıtım sistemine gereksinim olmamıştır.

Antalya’da üretimde önemli bir yer işgal eden faaliyetlerden biri de hayvancılıktır. Dönemin belgelerinde yapılan çalışmaların birçoğunda en az bir hayvanın yer alması, Antalya halkının hayvan beslediğini göstermektedir. Bu dönemde hayvancılık hem bir geçim kaynağı hem de ulaşım ve tarımda üretime yardımcı olacak şekilde kullanılmıştır. Belgelerde geçen saban timuru, kayış ya da boyunduruk gibi kavramlar da bu savı desteklemektedir.⁵²

Serpen tarafından incelenen defterlere göre Antalya’da hayvancılık büyükbaş, küçükbaş, yük ve binek hayvancılığı ve arı kovancılığı şeklinde gelişmiştir. Antalya mahallelerinde büyükbaş hayvanlar öküz, inek, tosun ve dana, küçükbaş hayvanlar olarak keçi, koyun, kuzu ve oğlak; yük-binek hayvanı grubunda bargir, merkep, tay, deve ve kısarak kayıtlarına rastlanmıştır. Buna göre Antalya şehir genelinde 1629 baş hayvan ve 239 arı kovanı varken, toplam hayvanlar içerisinde %44,9 ile en büyük oranı, yük ve ulaşımında kullanılan binek hayvanları oluşturmuştur. Bunu, %30,3 küçükbaş, %24,8 da büyükbaş hayvanlar takip etmektedir.⁵³

Klasik Osmanlı döneminde Antalya ticarete liman kentlerinden biri olmuştur. Osmanlı Devleti’nden önce de birçok uygarlığa ev sahipliği yapan şehir, Doğu ve Batı arasındaki ticaretin önemli noktalarından biri haline gelmiştir. Osmanlı yükselme dönemine geldiğinde Türkler bütün Akdeniz’deki, bütün İslam limanlarına hâkim durma gelmişlerdir. Osmanlı Devleti’nin giderek büyümesiyle tüketimin artması sonucu yeni arayışlara girmiştir. Bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı’da da mal üretimine yönelik anlayış gelişmiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı dış ticareti, belirli dönemlerde dalgalanmalar olsa da yükselen bir grafik çizmiştir ve bu yüzyılın ortasında yabancı şirketlere ait ticaret vapurlarının Antalya’ya uğradığı görülmektedir. Örneğin Luyid kumpanyası vapurlarına Antalya’da engel

⁵¹ Moğol, 1991: 79-80.

⁵² Tanriseven, 2007: 71.

⁵³ Serpen, 2019: 94.

çıkarıldığı yönünde Babîâli'ye şikâyetler ulaştığı ve hükümetin bu tür engellemelerin yapılmaması yönünde karar aldığı arşivlerde yer almıştır.⁵⁴

Antalya'da 19. yüzyılda, çevre yerleşimler bataklık sorunu yaşamış ve bu durum bölge nüfusunun azalmasına yol açmıştır. Bu dönemde bataklık manzarasının kentin çevresine hâkim olmasının temel sebebi ise ormansızlaşmadır. Antalya'da kereste ticareti yüzyıllarca bölgenin en önemli ticari faaliyeti olurken, 19. yüzyılda Mısır'ın artan kereste ihtiyacı dolayısıyla kentte kereste ticareti en önemli servet kaynağı haline gelmiştir.⁵⁵

Antalya geniş bir alana yayılması sonucu hem kendi yerleşim yerleri hem de etrafındaki sancaklar ile ticari ilişkiye girmiştir. Kazalarda üretim yapılarının farklılığına dayalı olarak ticari ilişkiler gelişirken, şehrin batısındaki Kumluca, Finike gibi kazalar hububat ihtiyacını Antalya üzerinden karşılarken, Antalya tarafına kereste yollamıştır.⁵⁶

Tanzimat süreci ile beraber, vergilerin toplanmasındaki sorunların önüne geçebilmek için 1845'te kurulan İmar Meclisleri kapsamında, Antalya'nın imarından Konya İmar Meclisi sorumlu olmuştur. Konya İmar Meclisi'nin yayınladığı rapora göre yörede her türlü mahsulün yetişebileceği, insanların bu yörede ziraat ve ticaretten gelir elde ettikleri, dışında ziraatla uğraşanlar arasında bağcı, dut, şeker kamışı, çeşitli sebze ve ağaç dikimi ile ilgilendikleri; ticaretle uğraşanların ise ipek ihracıyla geçindikleri belirtilmiştir.⁵⁷

Antalya'nın ticari ilişkilerinin yoğunlaştığı önemli yerler ise İskenderiye başta olmak üzere Kuzey Afrika ve Kıbrıs olmuştur. Bu bölgeler ile olan ticaret çok eski dönemlerden beri devam etmiş, Tanzimat'tan sonra ise ekonomik ve ticari ilişkilerin gelişmesine bağlı olarak Antalya tüccarları deniz üzerinden İzmir ve İstanbul ve diğer bazı mahallere yönelik ticari seferlerini yoğunlaştırmaya başlamışlardı. 1847 yılında Teke Sancağı meclisinden hükümete ulaşan bir dilekçede şehirde ticaretin hızla gelişmekte olduğuna vurgu yapılmaktaydı ve Tersane-i Amirenin elindeki ticaret vapurlarından birinin bu yöreye tahsis edilmesi halinde bunun bölgenin gelişmesine katkı yapacağı ve ticareti kolaylaştıracağı belirtilmekteydi.⁵⁸

1840-1890 arası dönemde Antalya ticari yaşamında Osmanlı liman kentlerini etkileyen gelişmeler Antalya için de geçerli hale gelmiştir. Ancak hareketlilik üzerinde asıl belirleyici olan Mısır'ın artan kereste ihtiyacı olmuştur. Kentin sunduğu ticari imkânlar, göç ile gelen Arap ve Rumların kendilerini Antalya'nın yerlisi olarak tanımlamasının önünü açmış, ticari

⁵⁴ Uzun, 2018: 492.

⁵⁵ Dayar, 2018b: 652.

⁵⁶ Uzun, 2018: 495.

⁵⁷ Nelson, 2020: 251.

⁵⁸ Uzun, 2018: 496.

olarak gelişen bu yeni varlıklı sınıf, kent altyapısının iyileştirilmesinde sorumluluk üstlenmeye başlamıştır.⁵⁹

Antalya’da ticaret, diğer limanların önem kazanması nedeniyle 19. yüzyılın başında düşüş eğilimine girmiştir. Bu durum gümrük kayıtlarında da kendini göstermiş, 1814 Haziran ayından 1815 Mayıs ayına kadar, resm-i gümrük miktarı 276.246 para olarak kaydedilmiştir. Bu durum büyük ölçüde çevre gümrüklerin daha etkin hale gelmesi, İngiltere ve Fransa arasında savaşların artışı ve iskeleden kaçırılan hububat gibi nedenler sonucu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde getirilen mallar arasında yiyecek maddeleri, ham ipek ve sabun öne çıkmıştır.⁶⁰

Antalya ordunun sefere çıktığında ihtiyaç duyduğu gıda ve mühimmat için bir üs görevi de görmüştür. Örneğin 1833’te Sakızlı Emin kaptan, Limnili Nikola kaptan ve Ünyeli Ormanoğlu Ahmet kaptan gibi isimlerin, gemileri aracılığı ile orduya peksimet, arpa, pirinç, sadeyağ, sabun ve barut gönderilmesi planlanmıştır.⁶¹

19. yüzyılın ikinci yarısında ticaret, geç Osmanlı Devleti’nde yoğun hale gelmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında ticaret engellerinin kaldırılması, yeni altın madenlerinin keşfi, ulaşım ve iletişimdeki gelişmeler insanların ve sermayenin dolaşımını sağlamıştır.

19. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca Antalya’da canlı bir ticari yaşam olmuştur. Antalya ile Ege adaları (Rodos ve Girit gibi) ve İzmir, İstanbul, İskenderiye, Suriye ve Trieste arasında büyük ticaret ağları kurulmuştur. Antalya’nın birincil ihracatı odun iken, meyan kökü, meşe palamudu, tahıl ve balmumu da ihraç edilen ürünlerden olmuştur. Antalyalı tüccarlar şeker, zeytinyağı, kahve, perdelik ve tuhafiyeye ürünleri, küçük hırdavat ve gaz ithal ederken, ürünler Anadolu’da Konya, Akşehir ve Burdur üzerinden dağıtılıp satılmıştır.⁶²

Tanrisever, XII No’lu Antalya Şer’iyye Sicili Defteri’nde yaptığı incelemede iç ticarete yönelik faaliyetlerin de Antalya’da mevcut olduğunu ve bu ürünlerin başlıcalarının yemeni, seccade, ihram, peştamal, havlu, makreme, kutni, şal, harir, peşkir, entari, bilezik, hırka, iplik ve kuşak olduğunu belirtmiştir.⁶³

Antalya Sancağı içerisinde halkın ticari yaşamında ise pazarlar belirleyici olmuştur. Buna göre bu dönemde şehri ziyaret eden seyyahlar, dükkânların bulunmadığını ve halkın alışveriş ihtiyacını pazarlardan karşıladığını belirtmektedir. 19. yüzyılda Fransız seyyah

⁵⁹ Dayar, 2020a: 72.

⁶⁰ Karaca, 2022: 517.

⁶¹ Uzun, 2018: 495.

⁶² Yandım, 1999: 12.

⁶³ Tanrisever, 2007: 77.

Charles Texier, komşu köylerin pazar kurmak için Belkıs Köyü (eserinde Köprü Pazar olarak belirtiliyor)'nde toplandığını belirtmiştir.⁶⁴

Antalya Limanı, 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'nun önemli bir ihraç merkezlerinden biri olmuştur. Antalya-İskenderiye deniz yoluyla, Anadolu'dan büyük ölçüde sanayi ürünü çıkarılırken, Arap ülkeleriyle bu noktadan sağlanmıştır. Ancak bundan sonraki tarihi seyri içerisinde, Antalya Gümrüğü gelirlerinin devamlı düşüş kaydettiği görülmüştür.⁶⁵

19. yüzyılda meydana gelen gelişmeler Osmanlı Devleti kadar Antalya'yı ve Antalya limanını da etkilemiştir. Napolyon Savaşları'nın etkisi ile Doğu Akdeniz'de ticaretin sekteye uğraması Antalya Limanı'nın önemini artırmıştır. 1814'ün ilk 8 aylık döneminde Antalya'ya gelen gemi sayısı ise Faruqi'nin incelediği Osmanlı arşiv kayıtlarına göre aylık 11-12 olarak kaydedilmiştir. 1818'de ise bu sayıda düşüş görülmüştür.⁶⁶

Tüm bunlarla beraber Antalya limanı 1815-1836 arası dönemde geniş çaplı bir tamirattan geçirilmiştir ve bu da devletin bu limandaki ticarete verdiği önemi göstermektedir. Bu nedenle sıkıntılı bir dönemde bile Antalya'da kara ve deniz ticareti stratejik olarak değerlendirilmiştir.⁶⁷

1841 gümrük hasılatını gösteren bir deftere göre haziran ayı itibariyle Antalya limanına 17 gemi giriş yapmıştır. 1818 yılı haziran ayı gümrük geliri 76.820 para iken, 1841'in aynı ayında 29.561 kuruştur. Malhut ve Kısa'ya göre veriler doğru kabul edilmiş olsa dahi, paranın değeri, gümrük vergisindeki değişiklikler ve kuruş ile para oranları ile alakalı olabilecek değişkenler göz önüne alındığında geçerli bir yorum yapmak çok zordur.⁶⁸

Duggan tarafından yapılan çalışma sonuçlarına göre 19. yüzyıl boyunca Antalya Limanı'ndan geçtiği kayıt altına alınan ürünler yün ve ham yün, pamuk, devetüyü, keçi tüyü, katran köpüğü, geven, Satalia kumaşı, kereste, odun ve kömür, kızılçam kabuğu, meyan kökü, salep ve balmumu, buğday ve arpa, un, mısır, kepek, fasulye, zeytinyağı, fasulye, susam, ipek böceği, büyükbaş hayvan, koyun, kısırak ve katır, sülük ve keçi derisidir. Limana gelen ithal ürünler ise Mocha kahve, tuz, tütün, şeker, siyahi köleler, makine, cam eşya olarak sıralanmaktadır.⁶⁹

Antalya Limanı'nın önemi sadece liman özelliğinden değil, iç bölgelerden ulaşan birçok ulaşım güzergâhının yolu üzerinde bulunması sebebiyledir ve bu güzergâhlar

⁶⁴ Güçlü, 2019: 91-92.

⁶⁵ Moğol, 1991: 100-101.

⁶⁶ Malhut ve Kısa, 2020: 610.

⁶⁷ Özdemir, 1992: 137.

⁶⁸ Malhut ve Kısa, 2020. 611.

⁶⁹ Duggan, 2019: 55.

üzerinden iç bölgelerden limana getirilen ürünler ve bu ürünlerin dağıtımında Antalya Limanı büyük rol oynamıştır. Ayrıca 19. yüzyılda Osmanlı kıyı şehirlerinde, deniz kenarında limanlara yabancı yatırımcıların katkısı ile demiryolları yapılarak ticaretin geliştiği görülmüş, ancak coğrafi koşulların kısıtlayıcı etkileri dolayısıyla bu durum Antalya’da gerçekleşmemiştir.

Torosların ötesinde kalan Antalya Körfezi ardındaki bölgenin çıkış kapısı olan Antalya hem karadan hem de denizden ulaşım imkânına sahiptir. Kente ulaşan ve şehri Isparta’ya bağlayan kuzey yolu yanı sıra, Kütahya güzergâhını takip ederek Bursa ve ana ticaret yollarına bağlanmıştır. Üçüncü yol ise sahili doğu-batı yönünde takip eden ve Güney Anadolu kentlerini birbirine bağlayan güzergâh olmuştur. Buradan doğuya ilerleyerek Manavgat üzerinde Aliliye’ye ulaşılırken, yine doğu istikametinde ilerleyen yol ile Silifke, Mersin ve Tarsus üzerinden Şam’a gitmek mümkün olmaktadır. Ayrıca Denizli-Antalya; Selçuk yolu olarak bilinen Burdur-Antalya güzergâhı da bulunmaktadır. Bu yollar gerek Selçuklu gerekse Osmanlı döneminde önemini korumuştur; ünlü seyyahlar İbn Batuta ve Evliya Çelebi de bu güzergâhları kullanmıştır.⁷⁰

Antalya coğrafi konumu ve iklimi ile Osmanlı dönemi boyunca tarım ve ticarete dayalı bir ekonomik yapıya sahip olmuştur. Verimli arazi ve orman örtüsü yanı sıra Akdeniz’den sağlanan taşıma olanakları ile Antalya hem tarım hem de ticarete önemli bir konuma gelmiştir. Bununla beraber şehrin bu niteliklerini kısıtlayan temel olgu, kara ulaşım olanaklarının sınırlı olması olmuştur. Şehrin kuzey bölgelerinden özellikle hububat gibi ağır ve hacimli malların taşınmasının güçlüğü ve maliyeti, ticaret önünde engel oluşturmıştır.⁷¹

Antalya’nın çevre yerleşim bölgeleriyle ticareti, sarp ve taşlık yollar üzerinden ve genellikle develer ile gerçekleştiriliyordu. Bu nedenle ulaşım son derece zorlu ve maliyetli bir şekilde yürütülmüş; bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısı ile beraber küresel ticaret hacminin artışı ile beraber hem yeni yolların yapımı hem de iskelenin daha iyi imkânlarla kavuşturulması yönündeki talepler artmıştır.⁷²

Kuzeydeki yerleşim yerlerinde üretilen malların çıkış notası olan Antalya’da, özellikle Isparta ve Burdur’da üretilen mallar kara yolu ile Antalya Limanı’ndan başka yerlere gönderilmiştir. Uzun yıllar süren bu durum, Konya ve Dinar demiryollarının faaliyete geçmesi ile sekteye uğramış ve Antalya ekonomisi bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.⁷³

⁷⁰ Armağan, 2022: 96-98.

⁷¹ Uzun, 2018: 492.

⁷² Uzun, 2018: 495-496.

⁷³ Uzun, 2018: 493.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, elektrikli telgraf teknolojisi Avrupa ülkelerine kıyasla geç başlamıştır. Özellikle Avrupa başkentleri ile haberleşmenin hızlandırılması için Rumeli bölgesinde hızla telgraf şebekesi inşa edilmiştir, Anadolu şebekesinde ise Üsküdar Fao hattından çıkarılan kollarla Anadolu'daki şehir merkezlerine hatlar çekilmeye başlanmıştır. Antalya'nın bağlı olduğu Konya vilayetine de hat bağlanmış ve Konya Telgrafhanesi 1867'de açılmıştır.⁷⁴

1868'de Bursa'dan Konya'ya uzanan hat üzerindeki Akşehir mevkiinden çıkarılan bir kol Teke Sancağı merkezi ile hızlı ve kolay haberleşme tesisi kurulması için Yalvaç, Isparta ve Burdur üzerinden Antalya'ya bağlanmıştır.⁷⁵

Teke Sancağı telgraf hattı projesi kapsamında Antalya Telgrafhanesi'nin inşası 1868-1869 arasında sürmüştür; Teke Liva Meclisinin kararı ile şehrin tüccar, servet sahibi ve hayırseverlerinden toplanan yardımlar sonucunda dönemin bölge orman mühendislerinden Rüşdi Efendi'nin planına göre yapılmıştır.⁷⁶

Temettuat defterlerinin asıl amacı hanelerin elde ettiği gelire göre vergilendirilmelerini sağlamaktır ve bu nedenle bu defterler titizlikle oluşturulmuştur. 1844 itibarıyla Antalya'da elde edilen toplam gelir 707.958 kuruş olarak kaydedilmiştir. Bu gelirin % 62,9'u Müslümanlar, % 37,1'i ise gayrimüslim mahallelerinden elde edilmiştir. Toplam gelirin hane gelirine bölünmesine göre elde edilen hane başına ortalama gelir ise 445 kuruş olarak belirlenmiştir. Ayrıca Müslüman mahallelerde ortalama gelir 374 kuruş iken, gayrimüslim mahallelerde 445 kuruştur. Buna göre gayrimüslim hanelerin gelir düzeyi genel ortalamanın, dolayısıyla Müslüman mahallelerin genel ortalamasından çok daha fazladır.⁷⁷ Olağanüstü durumlarda ve özellikle savaş sebebi ile alınan bir vergi türü olan avarız bedeli, sonraları her yıl toplanan bir vergi haline gelmiştir. 1818-1819 yıllarında Antalya'dan 938 adet avarız hanesinin 500 akçe ve mübaşir maaşı için 50 akçe olmak üzere 93.800 akçe avarız bedeli ödediği belirlenmiştir. 1820-1821 yıllarında ise Nüzül bedeli ile birlikte tahsil edilen miktar 6542 kuruş tutmuştur.⁷⁸ Antalya'da 1818-1819 ve 1834-1835 yıllarında 938 nüzül hanesi olduğu, her haneden 600 akçe nüzül bedeli ve 30 akçe mübaşir bedeli tahsil edildiği de kayıtlarda yer almaktadır.⁷⁹

⁷⁴ Çakılcı, 2018: 261.

⁷⁵ Çakılcı, 2018: 261.

⁷⁶ Çakılcı, 2018: 265.

⁷⁷ Serpen, 2019: 100-101.

⁷⁸ Moğol, 1991: 95.

⁷⁹ Moğol, 1991: 97.

Antalya'dan alınan vergiler arasında mal-ı *mukata'a* adıyla bir vergi türüne daha rastlanmaktadır. Bu verginin devletin mukata'a gelirleriyle bir alakası olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü 814-1815 yıllarına ait bir arşiv belgesinde Antalya sancağına iltizam nizamı için ferman geldiği kaydı bulunmaktadır.⁸⁰

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim vatandaşlardan alınan cizye vergisi de Antalya'da uygulanmıştır. Buna göre her kazanın cizye kâğıtları maliye hazinesinde düzenlenip, toplayıcılara verilip gerekli yerlere yollanmıştır. 1809 yılında Teke Sancağı kazalarında cizye bohçasının, Kara Osmanzade tarafından yerine getirildiği kayıtlarda yer almıştır.⁸¹

Buharlı gemilerin icadı Osmanlı Devleti'nin tüm limanlarında benzer yoğunluğa sahne olmamı; yalıtılmış konumu dolayısıyla Antalya bu gelişmeden sınırlı şekilde etkilenmiştir. Dolayısıyla 19. yüzyılda Antalya, büyük bir nüfus artışına sahne olmamıştır. Çevresinin yüksek dağlarla çevrili olması ve deniz seyri için müsait olmayan körfezi dolayısıyla kent, merkezi devletin etkilerinden de sınırlı etkilenmiştir.⁸²

Osmanlı döneminde Antalya şehrinin demografisinin temeli Selçuklu dönemine benzer bir gelişim göstermiştir. Buna göre, Hristiyanlar şehrin doğusu, Müslümanlar batısı ve Yahudiler de ortasında yerleşimi tercih etmişlerdir. 19. yüzyılda da şehrin genelinde Müslümanlar ağırlıklı olsa da Kaleiçi'nde gayrimüslimlerin çoğunluk olduğu görülmektedir. Bu durum tercihten ziyade, şehirde ayırık yaşamaya başlamasının tarihsel bir devamı olarak kabul edilmiştir. Buna göre Rumların belirli mahalleler dışında yerleşmelerine izin verilmemiştir.

Antalya ve çevresinin nüfusu büyük ölçüde 19. yüzyılın ilk yarısındaki salgınlardan ve isyanlardan doğrudan etkilenmiştir. Antalya, Alanya, Manavgat, Finike ve Kaş sahilleri, 16. yüzyıldan itibaren korsan saldırılarına açık hale gelmiş, korsanların olumsuz etkileri 18. yüzyılın ortalarına dek sürmüştür.⁸³

19. yüzyılın ilk yarısında, 1833'te Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın kenti birkaç ay için işgal girişiminde, kente gelenlerin bir bölümü geri dönmemiş, ticari ilişkiler paralelinde artarak devam etmiştir.⁸⁴

19. yüzyılın ilk yarısında Antalya'yı etkileyen bir nüfus hareketi de Kıbrıs'tan şehre göç olmuştur. 1838'de kuraklık ve salgın nedeniyle zor duruma düşen Kıbrıslılar, vergilerini ödeyemeyecek duruma düşmüş ve bu nedenle civar bölgelere göç etmeye başlamıştır. Göç

⁸⁰ Moğol, 1991: 85.

⁸¹ Moğol, 1991: 86-87.

⁸² Dayar, 2020b: 60.

⁸³ Dayar, 2018b: 652.

⁸⁴ Dayar, 2020b: 71.

edilen yerlerden biri de karşı kıyıda Antalya olmuş, 200 civarındaki Müslüman ve gayrimüslim şehirdeki mahallere göç etmiştir.⁸⁵

19. yüzyılda Antalya, Anadolu’da orta büyüklükteki liman kentlerinden biri olmuştur. Şehrin coğrafi konumu dolayısıyla tarımsal ürün kapasitesinin sınırlı olmasının da etkisi ile nüfus bu yüzyıl boyunca çok büyük değişimler göstermemiştir. Bu konuda tek istisna ise 1860’larda kente başlayan gönüllü Rum göçü olmuş; bu durum şehrin nüfus yapısında da değişimi beraberinde getirmiştir.⁸⁶

Özdemir tarafından Avarız ve Nüzul Hanesi, gerçek hane ve kat sayısı rakamlarına dayalı olarak yapılan 1837 yılına ait Antalya nüfus değerlendirmesine göre, şehrin nüfusu tespit edilemeyen mahalledeki sayılar da tahmini olarak eklenerek 14.064 kişi olarak tespit edilmiştir.⁸⁷

Osmanlı Devleti’nde 1831’de yapılan nüfus sayımına dayalı olarak yapılan bazı çalışmalarda Antalya’da Müslüman nüfusu 2879 olarak kaydedilmiş ve bu rakam sadece erkekleri kapsamaktadır.⁸⁸ Antalya şehir merkezinde 2.879 Müslüman tespit edilirken, Antalya’ya bağlı nahiye ve köylerde 1.963 erkek Müslüman nüfus tespit edilmiştir.⁸⁹

Nüfus sayımında Teke Sancağı’nda mevcut nüfusun Müslüman Türk mensupları genelde şehir merkezi ve köylerde yaşarken, çoğunluk köylerde yaşayanlar ve Yörüklerden oluşmaktadır. Sadece erkeklerin sayıldığı bu ilk nüfus sayımında Teke Sancağı genelinde yaşayan nüfus, kadınlar da eklendiğinde 75 bin olarak belirlenmiştir.⁹⁰ 1831’deki ilk nüfus sayımına göre Antalya şehir merkezinde gayrimüslimler hakkında da bilgi verilmemiştir.⁹¹

Serpen tarafından 1844-1845 tarihli Temettuat Defterlerinden elde edilen bilgilere göre, Antalya’da nüfus Müslümanlar ve Hristiyanlardan meydana gelmiştir ve Hristiyan nüfusu Rumlar ve Ermenilerden oluşmuştur. Bu dönemde Antalya’da 1239 hane Müslüman, 631 hane ise gayrimüslimdir. Dolayısıyla anılan dönemde nüfus toplam olarak 9350 olarak belirlenmiştir ve Antalya şehir halkının %66,3’ü Müslüman, %33,7’si gayrimüslimlerden oluşmaktadır.⁹²

Aktüre’ye göre 19. yüzyılın ilk yarısında Antalya’nın nüfusu 15 ila 18 bin arasında değişmektedir. Bu veriler, kentte şehrsel yapının büyük bir değişim geçirmediğini, nüfus

⁸⁵ Özkul, 2022: 273.

⁸⁶ Dayar, 2020b: 63.

⁸⁷ Özdemir, 1992: 162.

⁸⁸ Özdemir, 1992: 163.

⁸⁹ Karal, 1995: 122.

⁹⁰ Ak, 2014: 18.

⁹¹ Deniz, 2015: 20.

⁹² Serpen, 2019: 18.

yığılmasının 20.000’de sınırlandığını göstermektedir. Aktüre’ye göre de Antalya’nın, İzmir, Mersin ya da Samsun gibi yoğun ticaretin olduğu liman şehri olmaması dolayısıyla nüfusun artmaması, büyük ölçüde coğrafi koşullarından kaynaklanmaktadır.⁹³

18. yüzyılda 1831 nüfus sayımında Teke Sancağı’na bağlı olan Antalya’da hane reislerinin meslek bilgileri de kaydedilmiştir. Buna göre bu dönemde Antalya ve Elmalı gibi merkezi yerlerde ticaret, gayrimüslimlerin elinde olmuştur. Kayıtlara göre Antalya’da halkın temel uğraş alanları dokumacılık ve dericilik alanlarında yoğunlaşmıştır. Tarımda ise rençberlik öne çıkarken, bahçıvanlıkla uğraşanlar beden ile çalışma gerektiren amelelik, marabalık, hamallık ve hizmetkârlık uğraşları içerisinde olmuştur. Antalya genelinde balıkçılık gayrimüslimler tarafından yürütülen bir meslek iken, şehir genelinde diğer bazı meslekler ise bezzaz, çamaşırcı, çizmecici, terzi, dikici, yorgancılık, berberlik, attarlık, kundakçılık ve tüfekçilik olarak belirlenmiştir.⁹⁴

Serpen’in yaptığı çalışma bulgularına göre 19. yüzyılın ortalarında Antalya’da 94 farklı esnaf grubu faaliyet göstermiş ve bu durum ihtiyaçların çeşitliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu mesleklerden 51’i yalnızca Müslümanlar, 16’sı yalnızca gayrimüslimler ve bu meslekler dışında kalan 27 meslek her iki unsur tarafından yürütülmüştür.⁹⁵ Çimrin ise şehirde Rumların, özellikle 18. Yüzyılın ikinci dönemi itibariyle ticaret, sarraflık, aşçılık, bakkallık, değirmencilik, demircilik, fırıncılık ve pastanecilik, hamallık, inşaatçılık, kahvehane işletmeciliği, kunduracılık, lostracılık, saatçilik ve terzilik gibi işler ile ilgilendiklerini belirtmiştir.⁹⁶

Osmanlı toplum hayatında olduğu gibi, Antalya şehir hayatında da Müslüman Türk unsuru yanında, bir de azınlık durumundaki gayrimüslim tebaa bulunmaktadır. Devlet içerisinde bulundukları her yerde olduğu gibi Antalya sancağında da ticari faaliyetlerde bulunan gayrimüslimler, bazı idari kararların alınmasında da söz sahibi olmuştur.⁹⁷

Özdemir, Osmanlı şehirlerinin birçoğunda farklı din veya etnik grupların bir arada yaşadığını ve bazen ayrı mahallelere yerleştiklerini, bazen de karma mahallelerde yaşadıklarını belirtmiştir. 1800-1867 yılları arasında Antalya’daki Müslüman mahallelerinin sayısını 45, bütünleşik olan Cami-i Cedid ve Makbul Ağa mahallelerinin sayısını ise iki olduğunu belirten Özdemir, mahallelerin tamamı Müslüman isimleri taşıdığı için şehirde İslami yaşam tarzının hâkim olduğunu, dolayısıyla gayrimüslim mahallelerin tespit

⁹³ Aktüre, 1975: 117.

⁹⁴ Ak, 2014: 20.

⁹⁵ Serpen, 2019: 135-137.

⁹⁶ Çimrin, 2007: 262.

⁹⁷ Moğol, 1991: 125.

edilemediğini belirtmiştir. Ayrıca Ahi kelimesinin veya esnaf adlarının yer aldığı mahalle adları, esnaf ve sanatkarların hareketliliğinin yüksek olduğunu göstermektedir.⁹⁸

⁹⁸ Özdemir, 1992: 153-154.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER VE OSMANLI TARİHİ AÇISINDAN SEYAHATNAMELERİN ÖNEMİ

Kısaca seyahat izlenimleri olarak tanımlanan seyahatnameler, yabancı bir ülkeyi ziyaret eden gezginlerin izlenimlerini aktardıkları eserlerdir. İlk örneklerine 10. yüzyılda rastlanılan seyahatnameler, dönemin yaşam tarzını yansıtmakla birlikte, bazen seyyahın hayal gücünden izler de taşımaktadır. Başkalarının gözlemleri ile seyahat edilen coğrafya hakkında önemli bilgiler sunan seyahatnameler, şehir tarihi yazımında önemli kaynaklardır. Seyahatnameler Osmanlı şehir tarihi açısından da başvurulmaya değer kaynaklar arasındadır. Tarihsel kaynak olarak değeri konusunda tartışmalar olsa da şehirlerin sosyal, ekonomik, idari, kültürel ve coğrafi yapısını yansıtmada seyahatnameler son yıllarda daha fazla başvurulan kaynaklar haline gelmiştir. Seyahatnamelerin içeriği çok farklı konulara odaklanabilmektedir. Bunun yanı sıra seyahatnameler gezi temalı olabileceği gibi ticari, siyasî, askeri ve istihbarat amaçlı da olabilmektedir.

16. yüzyıldan itibaren diplomatik ilişkiler yoğunlaştıkça daha fazla Avrupalı Osmanlı topraklarına seyahat etmeye başlamıştır. İstanbul'a uğrayan ve burada kalan yabancı seyyahların sayısı artmış, seyyahlar Türklerin ve İslam'ın günlük hayatı ve gelenekleri ile İstanbul'un binaları ve semtleri hakkında yazıların yer aldığı bir kitap yayınlamıştır. Bu dönemde Osmanlı şehirleri birçok Batılı seyyahın seyahatnamelerine konu olmuştur.

Osmanlı şehirleri ile ilgili seyahatnamelerin Oryantalizm ile ilişkili olduğu da kabul edilmektedir. Buna göre oryantalizmin seyahatnameler olmaksızın mümkün olamayacağına yönelik görüşler bulunmaktadır. Çünkü seyyahlar gezip gördükleri yerler ile ilgili kendi önyargılarını da seyahatnamelerinde yansıtmaktadır. Bu kapsamda bu bölümde seyahatnameler ve seyahatnamelerin önemi, şehir tarihi yazımı ve Oryantalizm ekseninde değerlendirilecektir.

Seyyah ve Seyahatnameler

Seyahatler, insan varlığının ayrılmaz bir parçasıdır. Seyahatin mesafesi, farklı yolculuk rotaları, koşullar ve hedeflerin hepsi insanlara değerli deneyimler sağlamaktadır.⁹⁹ Geçmişten günümüze seyahat edenler, yaşadıkları ve gördüklerini diğer insanlarla paylaşmak ihtiyacı duymuş ve bunun bir sonucu olarak gezi yazıları ve seyahatnameler ortaya çıkmıştır.

⁹⁹ George ve Parathara, 2018: 1220.

Seyahatnameler kısaca seyahat izlenimleri olarak tanımlanmaktadır ve genel olarak yabancı bir ülkeyi ziyaret eden gezginlerin kendilerince ilginç gördükleri konuları ele almaktadır. Daha geniş bir tanımlamaya göre ise seyahatname, “Herhangi bir gezgin veya gözlemcinin ziyaret ettiği belli bir coğrafi alana ve tarihsel döneme dair izlenimlerini ve topladığı bilgileri yazıya aktardığı metinlerdir.”¹⁰⁰ Bir başka tanımlamaya göre ise seyahatname, “Kişinin gezip gördüğü yerlerdeki izlenimlerini, kendi bakış açısı ile çoğunlukla betimleme tekniği kullanarak edebi bir üslup ile yazmış olduğu eserlerdir.”¹⁰¹ Geçmişte seyahatnamelerin öncelikli amacı, iletişim teknolojilerinin kısıtlı olduğu dönem içinde, başka diyarlar hakkında bilgi aktarmak olmuştur.¹⁰² Turan’a göre de seyahatnamelerin yazılma amacı, seyyahın gezdiği ve gördüğü yerleri başkalarına aktarmak istemesidir.¹⁰³

Gürer seyahatnameyi, “Yazarlarının yurt içi veya yurt dışı gezilerinde gördükleri yerlerden edindikleri izlenim ve bilgileri aktardıkları yazılar” şeklinde tanımlamıştır.¹⁰⁴

Daha geniş anlamda seyahatname, gezginin kendi değerlerini, önyargılarını ve varsayımlarını katarak geniş ve yabancı bir dünya hakkında açıklayıcı raporlar paylaştığı, kaynak ve erek kültürler arasında yeni ilişkiler kurduğu edebi tür olarak tanımlanmaktadır.¹⁰⁵

Seyahatnameler gezi yazını olarak da açıklansa da her seyahat, seyahat değildir ve aynı şekilde her seyahat kitabı - özellikle rehber kitaplar - bir seyahat yazısı değildir. Bu nedenle, rehber kitaplar ve seyahatnameler arasındaki farklara dikkat etmek çok önemlidir. Bilgi aktarımında bir rehber kitap, haritalar, resimler, listeler, tablolar ve semboller gibi görsel anlatı modellerini yaygın olarak içerirken, seyahatname hem boyut hem de biçimsel olarak romanı hatırlatan büyük nesir metinlerden oluşmaktadır. Bu anlatılarda gezgin, belirli bir yolculuk ve bilmediği yer(ler) ile ilgili yaşadıklarını geriye dönük olarak birinci tekil şahısla anlatır ve o yerle ilgili duygu, düşünce ve izlenimlerini edebî bir üslupla ifade eder. Aynı şekilde rehberlerde asıl amaç mekâna ilişkin pratik bilgileri paylaşmak iken, seyahatnamede gezginin mekâna karşı kendine has hassasiyeti ve üslup aygıtları açıkça görülmektedir. Dolayısıyla bu tür metinlerde içerik kadar üslup da önem taşımaktadır.¹⁰⁶

Seyahatname türünün ilk örnekleri olarak 10. yüzyılda İdil havzasına seyahat eden İbn Fadlan ile 13. yüzyılda Asya’da seyahat eden Marco Polo ve 14. yüzyılda Anadolu’yu dolaşıp

¹⁰⁰ Eroğlu ve Akhan, 2013: 258.

¹⁰¹ Oruç ve Aygün, 2018: 48.

¹⁰² Guliyeva, 2022: 222.

¹⁰³ Turan, 2014: 47.

¹⁰⁴ Gürer, 2013: 21.

¹⁰⁵ İşçi, 2020: 10.

¹⁰⁶ İşçi, 2020: 10.

çok değerli bilgiler veren İbn Battuta'nın eserleri sayılabilir. Türk seyyah Evliya Çelebi de bu türün en önemli temsilcilerinden biridir.¹⁰⁷

Batı edebiyatında seyahatnamelerin ilk önemli örneği Marco Polo Seyahatnamesi'dir. Batılı bir seyyahın gözüyle Doğu'nun anlatıldığı ilk oryantalist kaynak olan bu seyahat, son Haçlı Seferleri'nin ardından gerçekleşmiştir. Marco Polo eserinde uzun seyahati sırasında, zaman zaman konakladığı yerlerin, insanları, ekonomik durumları ve yaşama biçimleri hakkında kapsamlı ve zaman zaman da abartılı bilgiler aktarmıştır.¹⁰⁸

Seyyahlar, ziyaret ettiği toplumda yaşam tarzı, gelenek ve görenekler, gündelik yaşam pratikleri gibi konularda okurlar için ilgi çekici olabilecek yazılar kaleme almıştır. Daha eski dönemlerde görevleri amacıyla ziyaret ettikleri coğrafyalar ile ilgili gezi notları yazanlar olsa da seyyah ve seyahatin günümüzde anlamına yakın gelen tanımlamaları Haçlı seferlerine kadar uzanmaktadır.¹⁰⁹

Seyyah ve seyahat etmek kavramlarının ortaya çıkışının Haçlı Seferleri ile ivme kazandığı kabul edilmesi ile beraber, bu dönemde seferin kendisine yol, sefere katılan kişiye yolcu denilmiştir. Zamanla kavramların içeriği değişime uğramış; Avrupa'da yazılı basının gelişimi ile yeni bir içerik ve işlev kazanmıştır.¹¹⁰

Seyahatnameler hatıratın bir türü olarak ortaya çıkmış; biyografi ve otobiyografi ile ilişkili bir yazın türüdür. Seyyahın ziyaret ettiği coğrafi alandaki olaylar, bilgiler ve oradaki anlayışlardan bahseden seyahatnameler, bazen seyyahın hayal gücünden izler de taşımaktadır.¹¹¹ Seyahatnamelerin içerisinde bulunduğu seyahat (gezi) edebiyatı dünyanın herhangi bir bölgesine yapılan seyahat ile izlenimleri içermektedir. Buna göre seyahati gerçekleştiren seyyahlar, gezi ile ilgili tasvirler ve gözlemlerini edebi bir üslup ile anlatmaktadır.¹¹²

Seyahatname yazımında önemli unsurlardan biri, seyyahın iyi bir gözlemci yeteneğine sahip olması yanı sıra gözlemlerini akıcı bir şekilde aktarabilmesidir. Tarihsel açıdan gözlem ve tespitlerin doğruluğu, inandırıcılığı ve tutarlılığı seyahatnamenin kabul edilebilirliğinin en önemli unsurlarındandır. Seyahatnameler, seyyahın kendi ülkesini gezip görmesi sonucunda

¹⁰⁷ Kütükoğlu, 1998: 24-25.

¹⁰⁸ Asiltürk, 2013: 4.

¹⁰⁹ Guliyeva, 2022: 222.

¹¹⁰ Yılmaz, 2013: 589.

¹¹¹ Nalçacı, 2010: 523.

¹¹² Yazıcı, 2006: 100.

yaptığı gözlemlerini anlatması ve bir toplumun ya da bir ülkenin yabancı bir seyyah gözüyle anlatılması açısından iki açıdan incelenebilmektedir.¹¹³

Seyahatname yazmanın birçok nedeni bulunmaktadır. Buna göre önemli ve kutsal sayılan yerlerin tanıtılmak istenmesi, yabancı diyarlarda görülen ya da yaşanılanların okuyucuya aktarılmak istenmesi, bir uygarlık, devlet ya da şehrin tanıtılmak istenmesi, seyahatname yazımının temel amaçları arasındadır.¹¹⁴ Seyahat edebiyatının her dönemde insanlar tarafından ilgi görmesini ise Gürer, başka yerlerde neler olup bittiğini öğrenme isteği, egzotizm çekiciliği, risk almaksızın ve yorulmadan macera yaşama isteğine bağlamıştır.¹¹⁵

Bazı seyahatnameler yayımlanmak amacıyla yazılırken, bazıları ise sadece kişisel anılar olarak ya da küçük bir akraba çevresine hitaben yazılmıştır. Yolculuğun uzunluğu, yazma güdüsü gibi, birkaç haftadan birkaç yıla kadar değişebilirken: bazı seyahat günlükleri yazarın kendi inisiyatifiyle yazılmış, diğerleri ısmarlanmış, bazıları bağımsız monografiler olarak ortaya çıkmış, diğerleri koleksiyonlarda yayınlanmış veya hiçbir zaman yayımlanmamıştır. Yalnızca metne dayalı anlatılara ek olarak, bolca resimli seyahat günlükleri de bulunmaktadır.¹¹⁶

Seyahatname olgusu 19. yüzyılda devam etmiş, bu yüzyılın sonu ile beraber bilimsel disiplinlerin özgül alanlarına çekilmesi ile yerini jeolog, coğrafyacı, arkeolog, tarihçi gibi meslek sahiplerinin yazdığı eserlere bırakmıştır.¹¹⁷

Seyahatnamelerin Önemi

16. yüzyılda ortaya çıkan ve Avrupa'da 18. yüzyıla kadar çok etkili olan *ars apodemica* (seyahat sanatı)¹¹⁸, 'iyi' bir seyahatnamenin nasıl olması gerektiğine dair önemli kurallar ortaya koymuştur.¹¹⁹ Seyahatnameler gidilen coğrafyanın o dönemki sosyal, ekonomik ve eğitim özelliklerini yansıtması bakımından tarihi, o dönemki manzara betimlemeleri ile coğrafi, dönemin yaşam koşullarını maddi ve manevi olarak yansıtması bakımından içten ve anlaşılır bir dil kullanması ile edebi bir nitelik taşımaktadır.¹²⁰ Bu edebi gelenek, orijinal, kopyalanmış ve dağıtılmış el yazması mektuplardan ve 1570'lerden itibaren,

¹¹³ Altunbay, 2013: 282.

¹¹⁴ Aksoyak, 2012: 8.

¹¹⁵ Gürer, 2013: 23.

¹¹⁶ Strohmeye, 2022: 2.

¹¹⁷ Pınar, 2001: 10.

¹¹⁸ *Ars Apodemica*, 16. yüzyılın ortaları ile 18. yüzyılın sonları arasındaki dönemde önemli olan seyahat tavsiyesi literatürüdür.

¹¹⁹ Strohmeye, 2022: 2.

¹²⁰ Maden, 2008: 148.

seyahat tavsiyesi ve rehberlik sunan basılı broşürler, denemeler ve incelemelerden oluşmaktadır.¹²¹

Gündüz'e göre seyahatnamelerin önemi, yazarının gözlem gücü ve kaleminin kıvraklığı ile ilgilidir. Ayrıca yazardan gördüklerini nesnel şekilde anlatabilmesi de beklenmektedir. Bunu sağlayabilmesi için de seyahatname yazarının gezilen coğrafyanın insan davranışları, tarihi, coğrafyası, kültürü, inancı, siyaseti ve iklimi hakkında bilgi sahibi olmasının yanı sıra önyargıdan arınmış olması beklenmektedir.¹²²

Seyahatnamelerde benimsenen plan genelde seçilen üsluba göre ya güzergah ya da tarihsel olaylar doğrultusunda ya da temaya göre gelişim göstermektedir. Seyahatnamelerde farklı şekillerde kaleme alınabilse de genellikle kronolojik bir sıra izlenerek kaleme alınmaktadır. Bununla beraber seyahatin gerçekleştiği tarihten çok sonra yayınlanmaları halinde tarihlerin hatalı olma ihtimali de çok yüksektir.¹²³

Arşivlere dayalı yapılan çalışmalar ile daha öznel olan mektup ya da anı gibi edebi kaynaklara dayalı çalışmalar arasında kopukluk olduğu savından hareketle, bazı tarihçiler kesin bilgiler için arşive başvurulmasının zorunluluk olduğunu iddia etmektedir. Bununla beraber özellikle şehir tarihini konu edinen araştırmalarda, arşiv belgeleri araştırmacılara her zaman yardımcı olmamaktadır.¹²⁴ Bazı seyahatnamelerde, diğer eserler ya da önceki seyyahlardan alınan pasajlar, seyyahın kendi izlenimi ya da görüşü olarak da aktarılmıştır. Bu nedenle seyahatnameler kullanılırken de dikkatli olunmalı, doğru ile yanlış veya abartıların ayırt edilmesine çalışılmalıdır.¹²⁵

Seyahatnamelerin tarihsel kaynak olarak kullanımında epistemolojik sorunlar olabilmektedir ve resmi belge kullanımında dahi ortaya çıkan sorunlar; seyahatnameler söz konusu olduğunda daha karmaşık hale gelmektedir. Seyyahın gerçekten seyahatini gerçekleştirip gerçekleştirmediği, resmi izninin bulunup bulunmaması, kullandığı dil, içinde bulunduğu toplumun beklentileri gibi konular, seyahatnamenin güvenilirliği üzerinde belirleyici olmaktadır.¹²⁶

Seyahatnamelerin akademik referans olarak kabul edilip edilmediği tartışmalı olsa da araştırmacıların dönemi anlamada farklı bir bakış açısına sahip olmalarına ve o dönemlerden günümüze yerleşim yerlerindeki fiziksel değişimlerin izini sürmelerine yardımcı olduğu

¹²¹ Williamson, 2016: 542-562.

¹²² Gündüz, 2013: 204.

¹²³ Gürer, 2013: 25.

¹²⁴ Nalçacı, s. 525.

¹²⁵ Kütükoğlu, 1998: 25.

¹²⁶ Özbaş, 2020: 10.

yaygın bir kabuldür. Bu seyyahların görsel materyallerle birlikte tuttıkları notlar, bir asırdan daha eski yerleşim yerlerinin görünümünü öğrenmek için önemli belgeler olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, farklı dönemlerde farklı gezginler tarafından alınan notların izini sürmek ve karşılaştırmak, kaybolan veya kısmen ve hatta tamamen yok olan arkeolojik kalıntılar hakkında bilgi toplamak için uygun bir kaynaktır.¹²⁷

Seyahat edebiyatındaki çeşitli metinlerin incelenmesi, diğer kültürlerle yönelik önyargılı klişelerin ve olumsuz algıların nesiller boyunca nasıl aktarıldığını göstermesi bakımından da önemlidir. Bu nedenle Foucault, seyahat edebiyatında Doğu'yu temsil etme siyasetinin, fikirlerin aktarım mekanizmasını ve ideoloji ile diğer iktidar biçimleri arasındaki ilişkiyi anlamak için söylem analizini bir başlangıç noktası olarak alan teorik bir temele odaklandığını öne sürmektedir.¹²⁸

Batılı seyahatnamelerden yararlanılması konusunda karşılaştırmalı modernleşme çalışmalarının da etkisi bulunmaktadır. Çünkü seyahat yazınının incelenmesi, modernleşme tarihi açısından da önemlidir ve Batı'nın dışında kalan toplumların ne şekilde modernleştiklerinin yanıtı konusunda, eş zamanlı olarak seyahatnamelerin incelenmesi de gerekli kabul edilmektedir.¹²⁹

Seyahatnamelerdeki yorumların ve bilgilerin değerlendirilmesinde, seyyahın eğitim ve kültürel geçmişinin de göz önünde bulundurulması gerektiği belirtilmektedir. Bu nedenle eleştirel bir bakış açısını koruyarak, seyahatnamelerin tarihi kaynak olarak değerlerinin bilinmesi önemlidir.¹³⁰

Seyahatname içerisinde bulunan alıntıların çok uzun dönem kullanılmamış metinler olması dolayısıyla, diğer kaynaklar ile karşılaştırıldığında işlenmesi gereken bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.¹³¹

Seyahatnameler; seyyahların gördüklerini başkalarına aktaran yazılı anlatım eserleri olmanın yanı sıra içerdikleri resim ve gravürler nedeniyle seyyahların gözlemlediği coğrafyaları başkalarının gözlerinde canlandırabilmelerine olanak sağlayan görsel kaynaklardır.¹³²

¹²⁷ Levent, 2022: 274.

¹²⁸ İşçi, 2020: 25.

¹²⁹ Şirin, 2013: 13.

¹³⁰ Şahin, 2020: 70.

¹³¹ Nalçacı, 2010: 524.

¹³² Gök, 2018: 13.

Tüm bunlarla beraber öznel ve nesnel kaynakların bir arada kullanıldığı çalışmalar açısından seyahatnameler, resmî kaynakların ötesinde, çalışmaların daha renkli veya objektif olmasına katkıda bulunabilmektedir.¹³³

1.3. Şehir Tarihi Yazımı Açısından Seyahatnamelerin Önemi

Seyahatnameler, insanoğlunun yeni yerler ve insanlar tanıma, farklı kültürleri ve yaşam biçimlerini öğrenme ve aktarma dürtüsünden ortaya çıkmaktadır. Seyyahların yeni yerler görme isteği ile yazılan seyahatnameler, resmi belgelerin konuşmadığı zamanlarda, hem tarihçi hem de sosyal bilimciye önemli katkılar sunan kaynaklardır.¹³⁴

Seyahatnameler genellikler, anı ve günlük tür içerisinde değerlendirilse de seyahatnamelerin anı ve günlük dışında kendi özellikleri olan bir tür olduğu değerlendirilmektedir. Buna göre seyahatnamelerin temel unsuru, anı ve günlüklerden farklıdır. Çünkü seyahatnamelerde yazarın çıkış noktası başından geçenlerden ziyade, coğrafyadır. Buna göre gidilen yerine iklimi, insanları, tarihi, yapıları, yol ve ulaşım özellikleri, günlük yaşam ayrıntıları gibi meseleler, seyahatnamelerin konusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla seyahatnameleri tarih, coğrafya ve sosyoloji alanlarını destekleyici belgeler olarak değerlendirmek gerekmektedir.¹³⁵

Seyahatnameler, yazarların gözlemlerini ilk ağızdan aktarması, güzergâhlar hakkında bilgi vermesi ve şehirlerin tarihi için önemli bilgiler içermesi dolayısıyla Osmanlı tarihinin yazılı kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir.¹³⁶ Osmanlı Devleti'ne gelen gezginler; şehirlerin fiziki özellikleri, yönetimi, yöneticiler, gayrimüslimler, doğal zenginlikleri, toplumsal yapısı gibi birçok konuda izlenimlerini yazmışlardır. Seyahatnamelerde konu edinilen diğer önemli konulardan birisi de Türk toplumunun dini yapısı ve ibadet mekânları olmuştur.¹³⁷

Tarih araştırmalarında seyahatname kullanımı tartışmalı bir konu olsa da Osmanlı tarihi açısından seyahatnameler sınırları belirli olmayan yeni bir çalışma alanı durumundadır. Yerli seyahatname literatürü açısından Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi akademik çalışmalara kaynaklık ederken, yabancı seyahatnamelerin incelenmesi konusunda daha çok yol alınması gerektiği tartışılmaktadır.¹³⁸

¹³³ Nalçacı, 2010: 525.

¹³⁴ Şirin, 2013: 43.

¹³⁵ Asiltürk, 2009: 912.

¹³⁶ Aydın, 2012: 435.

¹³⁷ Şahin, 2016, s. 346.

¹³⁸ Yılmaz, 2013: 588.

Eskiçağlardan itibaren Anadolu'yu gezen seyyahların büyük çoğunluğu, bu seyahatleri sırasında Anadolu'nun sosyal, kültürel, coğrafi ve beşeri yapısı hakkında çeşitli notlar tutmuşlardır. Günümüzde söz konusu gezi notlarıyla ilgili birçok eser bulunmaktadır. Seyahatnamelerden hareketle bu eserler bahsedilen yerleşimler hakkında ayrıntılı bilgilere de ulaşabilmek mümkündür.¹³⁹

16. yüzyıldan itibaren Batılıların Osmanlı topraklarına yönelik gezileri ve ardından yayınlanan seyahatnamelerde, Osmanlı toplumunun günlük yaşantısını, toplumsal kültürel hayatını ve devletin yönetim şeklini inceleme amaçlı mektuplar, hatıratlar ve günlükler, tarihsel anlamda önemli bilgiler sunmaktadır. Bununla beraber yazarın önyargıları, kendi düşüncelerini öne çıkarma ve taraflı yorumlama gibi nedenlerle bu kaynakların, dönemin olaylarını tam olarak aktaramama ihtimalinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Seyahatnamelerden tarih yazımı konusunda faydalanılması konusunda dikkate alınması gereken bir diğer konu da seyyahın amacı, mesleği, dini ve siyasi görüşleri, kültürü gibi unsurlar da bulunmaktadır. Seyyahın çok bilgi sahibi olmadan gezdiği yerlerde, gördüklerini üstünkörü bir şekilde aktarılması da bilgilerin doğruluğunu zedeleyebilmektedir. Dolayısıyla seyahatnameler incelenirken tek bir seyyahın eserine bağlı kalmamak gerekmektedir.

Seyahatnamelerin güvenilirliği üzerindeki belirleyici unsurlardan biri de seyyahların Osmanlı ülkesine gelmeden önce, önceki dönemlerde çıkan eserleri okumuş olmalarıdır. Doğu'yu hiç görmeden, aşırı önyargılar taşıyan eserlerin sayısının oldukça fazla olması, seyyahların kendi dönemleri içerisine hapsolmalarına yol açmıştır.¹⁴⁰

Dönemin seyahatnameleri ile ilgili engellerden biri de seyyahların genelde geldikleri bölgenin dilini bilmemeleri ve gayrimüslim rehberlerle temaslarını sürdürmeleridir. Bu durum seyyahların topluma tam olarak topluma nüfuz etmelerinin önüne geçmiştir. Genel olarak seyyahların Müslümanlardan daha çok gayrimüslimlerden bahsetmesinin diğer bir nedeni de rehberlerinin ve bilgi kaynaklarının daha çok gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşmasıydı. Seyyahların gerek Müslüman gerekse de gayrimüslim cemaatlerin temsilcileriyle görüşüp sağlıklı bilgi alamadığı durumlarda verdikleri bilgilerin tek kaynağı da onlara eşlik eden rehberler olmuş ve bu nedenle aldıkları bilgiler de bu yönde olmuştur.¹⁴¹

1950'lerde İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı kurumları ile ilgili çalışmalarında, Osmanlı şehirlerine gelenlerin seyahatnamelerinin incelenmesi ve Türkçe'ye

¹³⁹ Muşmal, 2009: 12.

¹⁴⁰ Eravcı, 2010: 27-28.

¹⁴¹ Yılmaz, 2013: 598.

kazandırılmasının bir gereksinim olduğunu belirtmiştir. 1960’larda ise Bernard Lewis ve Robert Mantran, Türkiye’den ise Özdemir Nutku ve Metin And Osmanlı toplumunda günlük yaşamıyla ilgili çalışmalarında Avrupa seyahatnamelerinden alıntılar yapmıştır.¹⁴² Seyahatnamelerin incelenmesinin ihmal edilmesinin bir diğer nedeni olarak ise Osmanlı araştırmalarında sadece Osmanlı Türkçesi ve Osmanlı kaynaklarının incelenmesini benimseyen ve 1945’ten 1970’lere dek uygulanan bir program gösterilmektedir.¹⁴³

Türkiye’de 1980’lere kadar seyahatnamelerin, Osmanlı sosyal tarihi açısından kullanımı çok sınırlı kalmıştır. Bu konuda yapılan çalışmalar ise yine Batı kaynaklı olmuştur. Bu dönemde popüler tarih çalışmalarında seyahatnamelerden yararlanılmış, akademik yazında da Batılı seyahatnameleri inceleyen daha fazla çalışma yayınlanmaya başlanmıştır.¹⁴⁴

Türkiye’de yabancı seyahatnameler üzerine olan ilginin önemli göstergelerinden biri de 1985 yılında Eskişehir’de düzenlenen I. Uluslararası Seyahatnamelerde Türk ve Batı İmajı Sempozyumu’dur. Batı’daki Türk imajının oluşumunda Batılılar tarafından yazılan seyahatnamelerin oldukça belirleyici rolleri olmuştur. Sempozyumda bu konular üzerinde durulmuş ve seyahatnamelerin buradaki rolleri dair tespitler yapılmıştır.¹⁴⁵

Tarih yazımında seyahatnamelerden yararlanılmaya başlanmasının bir diğer nedeni de Osmanlı tarihçiliğinde sosyal ve ekonomik konulara yoğunlaşmaya başlanmasıdır. 1980’lerden itibaren Osmanlı tarih yazımı gelişen sosyal-ekonomik tarih eğiliminden etkilenmiş ve sosyo-ekonomik çalışmalar hızlanmıştır. Böylece daha çok Osmanlı kurumlarının siyasi ve askeri taraflarını incelemek yerine devletin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel taraflarını inceleme ön plana çıkmış, devlet merkezli bir yaklaşımdan toplum merkezli bir yaklaşıma yönelinmiştir.¹⁴⁶

Türkiye’de seyahatnamelerden şehir tarihçiliği konusunda yararlanılması konusunda son yıllarda artış görülmüştür. Özellikle son dönemlerde şehir tarihi açısından yüksek lisans ve doktora düzeyinde tezlerle, şehre gelen seyyahların gözlemleri ile o bölgedeki sosyal, ekonomik ve kültürel hayat üzerine değerli bilgiler ortaya çıkarılmıştır. Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) Tez Merkezi’nde seyahatnameler ile ilgili 172 kayıt bulunurken, seyyahlar ile ilgili 87 kayıt göze çarpmaktadır.

¹⁴² Aybet, 2018: 20.

¹⁴³ Aybet, 2018: 22.

¹⁴⁴ Yılmaz, 2013: 591-592.

¹⁴⁵ Yılmaz, 2013: 592.

¹⁴⁶ Yılmaz, 2013: 599.

1.4. Osmanlı Devleti'ne Seyahatler ve Seyahatnameler

Osmanlı Devleti, kuruluş ve gelişim süreci ile beraber her zaman yabancıların dikkatini çekmiş; dağılışına kadar birçok seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. Osmanlı topraklarına yönelik seyahatler özellikle 15. yüzyılda çok artmış; Avrupalılar ile iletişimin daha fazla artması, Hindistan yolunun önem kazanması, Suriye ve Mısır'ın fethedilmesi ile devletin Doğu Akdeniz'in egemen gücü haline gelmesi gibi nedenler, ülkenin Batılı seyyahlar tarafından daha fazla ziyaret edilmesi ve seyahatname yazılmasına yol açmıştır.¹⁴⁷ Batılılar, bu dönemde ulaştıkları Osmanlı coğrafyasında diplomatik ve ticari başta olmak üzere, yazıya dökülecek ve resmedilecek birçok konu bulmuşlardır.¹⁴⁸ Özellikle Bizans İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul, 17. ve 19. yüzyıllar arasında pek çok gezgin, diplomat, tüccar ve sanatçının uğrak yeri olmuştur. Batı ile Doğu arasında bir kültür köprüsü olarak kabul edilen şehir, Avrupa'nın farklı bölgelerinden birçok gezgini kendisine çekmiştir.

Seyyahların bazıları da Küçük Asya'da kutsal yerleri ziyaret eden Hristiyan hacılar olmuştur. Bu kişilerin çoğu atlı arabaları kullanmış ya da sadece at sırtında ya da yürüyerek seyahat etmiştir. Özellikle İstanbul, Havari Pavlus'un doğduğu Tarsus şehri, Aziz Nikolaos'un doğum yeri, Patara, Antalya, Yedi Kilise (Efes, Bergama, Smyrna, Laodikeia, Sardeis, Philadelphia, Thyatira), Ortodoks Patrikhanesi ve Katedrali genellikle ziyaret edilen yerler olmuştur. Arkeologlar ise Küçük Asya'nın batısındaki Troia, Ephesos, Bergama, Smyrna, Sardes, Miletos, Ksanthos gibi antik kentleri ziyaret etmiştir. Arkeologların çalışmaları, Osmanlı müzeciliğinin kurulmasına ve gelişmesine yardımcı olmuştur.¹⁴⁹

Yabancıların Osmanlı topraklarını ziyaret etme amaçlarından biri de ticaret olmuştur. 17. yüzyılda İstanbul'da açılan İngiliz, Fransız, Hollanda, İtalyan, Rus elçilik ve konsoloslukları, ticaret ve eğlence amaçlı seyahat edenlerin çoğalmasını sağlamıştır. Bu dönemde bir yerden bir yere seyahat etmek yabancılar için hiç de kolay değildir ve konsolosluklar vatandaşlarını korumak için tavsiye ve kredi mektupları yayınlamıştır. Ayrıca tüccarlar, bir kasabanın eteklerinde veya ticaret yollarında, herhangi bir tehlikeden nispeten güvenli bir şekilde toplanabilecekleri küçük hanlar olan kervansarayları kullanmışlardır.¹⁵⁰

19. yüzyılın sonlarında seyahatler daha çok ilmi, ticari, din veya siyasi amaçlarla düzenlenirken, özellikle 18. ve 19. Yüzyıllarda ortaya çıkan sömürge, hammadde ve pazar arayışları da bu süreci etkilemiştir. Böylece Doğu'ya seyahatler yeni yerlerin

¹⁴⁷ Yılmaz, 2013: 589.

¹⁴⁸ Güzel, 2022: 288.

¹⁴⁹ Mengü vd., 2019: 117.

¹⁵⁰ Mengü vd., 2019: 117.

keşfedilmesinden ziyade, belirlenen alanların araştırılması gibi amaçlarla, daha disiplinli ve sistemli hale gelmiştir.¹⁵¹

Avrupalı seyyahların Türkler ve Müslümanlar ve Osmanlı imparatorluğu ile ilgili değerlendirmelerinde 16. yüzyıldan 19. yüzyıla önemli değişimler yaşanmıştır. Buna göre 16. Ve 17. Yüzyıl seyyahları Türklerin askeri üstünlüğünün de etkisi ile Türklere karşı öfke ve nefretle dolu olmalarının yanı sıra bu üstünlüğe karşı bir merak duygusu içerisindedir. Bu durum Türklere yönelik bir hayranlığa da neden olmuştur. 19. yüzyıl seyyahları ise Türkleri Batı karşısında yenilmiş olarak değerlendirdikleri bu seyyahların yazılarında kendilerini beğenmişlik öne çıkarmaktadır.¹⁵²

19. yüzyıldan önceki dönemlere ait seyahatlerde, daha çok doğuya ait abartılı hikâyelerle dönen seyyahlar, 19. yüzyılda yapılan araştırmalar sayesinde Batı'ya bilimsel gerçekleri götürmeye başlamışlardır. Bu sürecin sonunda soyut hikâyelerin yerini, gözlem ve araştırma raporları, haritalar, krokiler, planlar, heykeller, kabartmalar, dikilitaşlar, bitki ve hayvan numuneleri gibi daha somut örnekler almıştır.¹⁵³

Birçok Asya ülkesi ve Pers İmparatorluğu'nun aksine, Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesi, özellikle Küçük Asya ve Balkanlar'ın bazı bölgeleri ve Kutsal Topraklar, birçok savaşa rağmen neredeyse tüm modern çağ boyunca Avrupalılar için seyahat etmek için nispeten kolay coğrafyalar olmuştur. Örneğin, birçok Avrupalının rehin tutulduğu Afrika'nın korsan devletlerine yapılan yolculuklar, büyük tehlikelerle ilişkilendirildiğinden ve organize edilmesi daha karmaşık olduğundan daha az tercih edilmiştir.¹⁵⁴

19. yüzyıldan önceki dönemlerde Osmanlı Devleti'nde seyahat eden yabancıların hukuki statüsünün yabancı devletlere verilen kapitülasyonlara dayanarak düzenlenmiştir. Böylece yabancıların Osmanlı Devleti'nin toprak ve karasularına girme özgürlükleri, tüm kapitülasyonla ve anlaşma metinlerinde garanti kapsamına alınmıştır.¹⁵⁵ Yine bu dönem öncesinde Osmanlı Devleti sınırlarında seyahat etmek isteyen yabancı araştırmacılar, öncelikle kendi memleketlerinin elçiliklerine müracaat etmiştir. Bu müracaatlar Osmanlı Devleti sınırlarında seyahat edeceklerini, adını, amacını, nereye gideceğini, beraberinde bulunan kişileri belirten izin isteğini içeren bir dilekçe ile sadrazamlığa intikal ettirilmektedir.

¹⁵¹ Muşmal, 2009: 19.

¹⁵² Ünal, 2013: 52.

¹⁵³ Muşmal, 2009: 19.

¹⁵⁴ Strohmeye, 2022: 3.

¹⁵⁵ Muşmal, 2009: 28.

Böylece söz konusu müracaatı içeren dilekçeye istinaden izin verilmekte ve bu konuda bir yol emri çıkarılmaktadır.¹⁵⁶

Osmanlı Devleti'nde vatandaşların bir yerden bir başka yere seyahat edebilmesi için *mürur tezkeresi* olarak adlandırılan izin belgesine ihtiyaç duyulmuştur. Özellikle 19. yüzyılda bu kural, yabancı devlet vatandaşları için de uygulanmıştır ve ülkede gezebilmek için yol emri ve tezkeresi alınması zorunlu hale getirilmiştir.¹⁵⁷

Yol emirlerinde seyahat edecek kişinin adı, seyahat amacı, gideceği yer gibi bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca gidilecek güzergâhta yolcuların korunması ve sorunsuz olarak gidilecek yere ulaştırılması istenen belgede, zaman zaman seyahat edenden başka akçe istenmemesi gibi bilgiler de yer almıştır.¹⁵⁸

Bahse konu olan izin belgesine 16. yüzyılda yol hükmü adı verilmiş, 19. yüzyılda adı “Mürur Tezkiyesi” olarak değiştirilmiştir. 10 Şubat 1841'de çıkarılan Men-i Mürur Nizamnamesi ile seyahat kurallarını güvence altına alınmış, yabancılar bu izni seyahatleri sırasında yetkililere göstermiştir. 1841 tarihli men-i mürur nizamnamesinden sonra yabancıların Osmanlı Devleti sınırları içinde dolaşımı 19. Yüzyılın ortalarından itibaren yeni bir düzenlemeye tabii tutulmuştur. Bu çerçevede 14 Şubat 1867 tarihinde 17 maddelik pasaport Odası Nizamnamesi çıkarılmış, bu belge ile yanında pasaportu bulunan yabancılar Osmanlı ülkesinde iken mürur tezkeresi de almak mecburiyetine tutulmuştur.¹⁵⁹ II. Meşrutiyet (1908) ile beraber, kişi hürriyetine getirilen kısıtlamalar nedeniyle Mürur Tezkeresi lağvedilmiştir.¹⁶⁰ Mürur tezkeresinin bir örneği Ek 1'de sunulmuştur.

Batılıların Doğu'ya yaptıkları ilk seyahatlerin öncelikli amacı Kutsal Topraklar olmuştur. Seyyahlar, kat ettikleri güzergâh ile kendiler dünyasını Hristiyan dünyasının merkezi saydığı Kutsal Topraklara bağlama amacı gütmektedir. Buna göre seyyahların izledikleri rota aynı zamanda bir sonraki Haçlı Seferi'ne de kılavuzluk yapmıştır.¹⁶¹

Seyahatnamelerin genel özellikleri açısından değerlendirildiğinde, yüzyıllar içerisinde içeriğin değiştiği görülmektedir. Osmanlı Devleti ve Avrupa ilişkileri, Akdeniz'in kuzey kıyılarındaki şehir devletleriyle Osmanlılar ve Avrupa ülkeleri arasındaki ilk doğrudan temasın kurulduğu 15. yüzyılda ivme kazanmıştır. Özellikle İstanbul'un fethi dönüm noktası olmuştur; bu önemli tarihi olaydan sonra Türkler ile Avrupa arasındaki ilişkiler genişlemiş ve

¹⁵⁶ Muşmal, 2009: 45.

¹⁵⁷ Sezer, 2003: 106.

¹⁵⁸ Sezer, 2003: 111.

¹⁵⁹ Muşmal, 2009: 35.

¹⁶⁰ Mengü vd., 2019: 117-118.

¹⁶¹ Gürer, 2013: 37.

günümüze kadar devam etmiştir. 15. yüzyılda Akdeniz kıyılarında İtalyan şehir devletleriyle zaten bağ kuran Türkler, kısa süre sonra İspanya ve Portekiz ile yakın temas kurmaya başlamıştır; bu temasların çoğu ya deniz savaşları yoluyla ya da daha barışçıl bir şekilde ticari ilişkiler yoluyla gerçekleşmiştir. Kültürel etki ise bu yüzyılda sınırlı kalmıştır.¹⁶²

16. yüzyıl sonrasında Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ve Batı karşısında Doğu'nun temsilcisi haline gelmesi, Suriye ve Mısır'ın fethi ile Doğu Akdeniz'de tek egemen güç haline gelmesi, önemli ticari yolları ele geçirmesi ile Batılı devletler ile artan ticari ilişkiler gibi nedenlerle Batılı seyyahların Osmanlı topraklarına ziyaretleri artmıştır.¹⁶³ Bu dönemde Avrupa'da gelişen Rönesans, Reform ve coğrafi keşiflerin etkisi ile, yapılan seyahatlerin amaçları değişmeye başlamış; çeşitli görevlerle Doğu'ya gelenlerin yanı sıra kendisini geliştirmek, meraklarını gidermek ya da bilgilerini artırmak isteyen seyyahlar da ortaya çıkmıştır.¹⁶⁴

16. yüzyıl ortalarından 17. yüzyıl sonuna dek, devlet topraklarının Avrupa ve Doğu Akdeniz'e doğru genişlemesi ve yeni fethedilen bölgelerde egemenliğinin sağlanması ardından, İstanbul'da Avrupa krallıklarının ilk daimi elçilikleri bu dönemde kurulurken, bazı önemli şehirlerde de konsolosluklar ve ticaret ataşelikleri açılmıştır. Dolayısıyla bu dönemde Avrupa'dan birçok diplomat, tüccar, tercüman, bilgin ve din adamı Osmanlı topraklarına gelmiştir.¹⁶⁵

16. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne seyahat eden seyahatname yazarları büyük ölçüde elçiler, hizmetkârları veya beraberindeki soylular, tüccarlar ve din adamlarıydı. Örnekler, Ogier Ghislain de Busbecq'in (1522–1592) mektupları ve Orta Avrupa'da uzun süre hüküm süren Osmanlı imajını şekillendiren Salomon Schweigger'in (1551–1622) seyahat günlüğü bu dönemdeki önemli kaynaklar olmuştur.¹⁶⁶

16. yüzyıl ortalarında Anadolu'ya gelen Alman seyyah Hans Dernschwam (1494-1568)'ın günlük biçiminde yazdığı gezi yazıları Kanuni dönemi Türk kültürü ve devlet idaresinin resmedilmesi açısından önemli kabul edilmiştir, Dernschwam özellikle Amasya'ya yoğunlaştığı çalışmasında, o dönemki Avrupalı bakış açısından Osmanlı algısını da ortaya koymuştur.¹⁶⁷

¹⁶² Asiltürk, 2013: 29.

¹⁶³ Yılmaz, 2016: 22.

¹⁶⁴ Güner, 2013: 39.

¹⁶⁵ Aybet, 2018: 9-10.

¹⁶⁶ Strohmeye, 2022: 4.

¹⁶⁷ Şermet, 2017: 63.

17. yüzyıldan itibaren Batı'da var olan Doğu algısında değişim başlamış ve Batılı seyyahlar, Avrupa'daki gelişmelerin gerisinde kalan Doğu ile karşılaşmaya başlamıştır. Bir başka ifadeyle Batı'nın gözünde belirginleşen ve özellikle Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan milliyetçilik fikirleri doğrultusunda bir Şark mefhumu ortaya çıkmıştır.¹⁶⁸

17. yüzyılda Fransa'dan Osmanlı Devleti'ne ziyaretleri konu alan seyahatnameler, genelde diplomatların ve tüccarların eserleri iken, tutsaklar, hacılar ve tatil amaçlı seyahat edenler de bu literatüre katkıda bulunmuştur.¹⁶⁹

17. yüzyılın en üretken seyyahlarından ikisi olan Chevalier Laurent d'Arvieux ve Antoine Galland, seyahatnamelerinde Osmanlı toplumunu sıcak, anlayışlı ve son derece detaylı şekilde göstermiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti ve İslam dünyası üzerine diğer önemli Fransız seyahat yazarları arasında Jean de Thévenot, Jean Baptiste Tavernier, François Bernier, Jean Chardin, Jean du Mont, Guillaume Joseph Grelot, Joseph Pitton de Tournefort ve Michel Baudier sayılabilir. Genel olarak Osmanlı toplumunu zengin ve sempatik bir ışık altında tasvir eden yazarlar, Osmanlı kültürü, dini ve idaresi hakkında yaygın Fransız klişelerine aktif bir şekilde karşı çıkmışlardır.¹⁷⁰

Osmanlı kültürü ve toplumu, 17. yüzyıl Fransız seyahatnamelerinin de popüler teması olmuştur. 1963'te İngiliz W. H. Lewis, *Levantine Adventurer: The Travels and Missions of the Chevalier d'Arvieux, 1653-1697*'yi yayınlamıştır. Bu biyografi aynı zamanda, diğer 17. yüzyıl Fransız ziyaretçilerinin anlatılarından ve 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarındaki Oryantalist araştırmalardan yararlanarak, genel olarak Osmanlı şehir hayatını tanımlamaya çalışmıştır.¹⁷¹

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, seyahatnameler küresel ölçekte önem kazanmış, bu yüzyılın sonundan itibaren dünyada ortaya çıkan güç dengesi değişimi Batılıların seyahat amaçlarında da dönüşüme neden olmuştur. Sömürgeciliğin başlaması ile beraber, Doğu hem pazar hem de hammadde anlamında Batılılar tarafından hazine olarak görülmeye başlanmıştır. Yılmaz, 18. yüzyıl sonunda İngiltere'nin Hindistan egemenliği, Fransızların Mısır işgali dolayısıyla İngiliz-Fransız rekabetinin başladığını; coğrafi keşifler dolayısıyla önemini kaybeden Akdeniz'in yeniden önem kazandığını ve Doğu Sorunu'nun başladığını hatırlatarak bu sürecin Doğu'ya seyahatleri artırdığını belirtmiştir. Sanayi Devrimi ile beraber ulaşım olanaklarında gelişimler ve 18. yüzyılda Avrupa hegemonyasının oluşumu, Doğu ve Batı'nın bir araya gelmesi imkânsız olarak görülen iki karşıt medeniyet algısını ortaya çıkarmıştır.

¹⁶⁸ Yılmaz, 2013: 590.

¹⁶⁹ Duffy, 2021: 54.

¹⁷⁰ Duffy, 2021: 55.

¹⁷¹ Duffy, 2021: 55.

Dolayısıyla Doğu'nun sistematik bir şekilde tanınması olarak da ifade edilebilen Oryantalizmin etkisi ile seyahatin Batı için Ortaçağ'dan 19. yüzyılın sonlarına dek geçirdiği dönüşümün entelektüel, siyasi ve ekonomik gelişmeler doğrultusunda ve farklılaşan amaçlarla şekillenmesi bir bilgi kaynağı olarak seyahate ve seyahatnamelere ayrı bir önem kazandırmıştır.¹⁷²

Bazı seyyahlar, coğrafyanın pitoresk güzellikleri içeren eşsiz doğal güzelliklerinden büyülenirken, bazıları da Küçük Asya olarak anılan antik çağ, Hristiyanlık ve İncil geçmişiyle ilgilenmişlerdir. Özellikle 18. yüzyılda antikacı seyyahlar ve zengin turistler, Roma, Atina ve İstanbul gibi edebi metinlerde tasvir edilen ünlü yerleri ziyaret etmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde, amatör gezginlere büyük ölçüde, özellikle Klasik yerleri incelemek ve koleksiyonları için heykeller almak üzere yurtdışına gönderilen resmi ekipler katılmıştır. Bu seyahatlerin asıl amacı, antik çağları, Hristiyanlığı ve İncil tarihini temsil eden eski kalıntıları Batı ülkelerine götürmek olmuştur. Böylece 18. ve 19. yüzyılda birçok oyma friz, başlık ve heykel Avrupa müzelerinde sergilenmeye başlanmıştır.¹⁷³

17. ve 18. yüzyılın sonlarında, bilginlerin seyahatleri daha sık hale gelmiş, 19. yüzyılda ise misyonerler tarafından daha fazla seyahatname kaleme alınmıştır. Bu dönemde kadın gezginlerin sayısı da önemli ölçüde artmıştır.¹⁷⁴ Ayrıca bu dönemde seyahatnamelerin niteliği artmış; bilimsel düşünce merakı içerisinde kaleme alınmaya başlanmıştır. Özellikle bu dönemki seyyahların diğer dönemlerden farklı olarak arkeolog, botanikçi, haritacı, ressam ve ajanlar gibi mesleklerle uğraşmaları da bu savı desteklemektedir.¹⁷⁵

18. yüzyılda Osmanlı toprakları Avrupa'da popüler bir edebi alan haline gelmiştir. İnsanlık tarihi, kültür tarihi ve kimlik gibi konuların tartışıldığı bu dönemde Doğu'yu konu edinen seyahatnameler oldukça ilgi çekmiştir.¹⁷⁶

19. yüzyıla gelindiğinde ulaşım imkânlarındaki artış, askeri ve siyasi nedenler ile seyahatlerin artmasına yol açmıştır. Özellikle raylı sistemlerin gelişimi ile tren ile seyahat imkânının ortaya çıkması, seyahatleri kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır.¹⁷⁷

Kömürden elde edilen buhar enerjisi, rüzgâr gibi doğal kaynaklara bağımlı seyahat biçimi, insanların belirleyici olduğu yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu süreçte seyahat süreleri

¹⁷² Yılmaz, 2002: 24.

¹⁷³ İşçi, 2021: 250.

¹⁷⁴ Strohmeye, 2022: 4.

¹⁷⁵ Kurt, 2014: 14.

¹⁷⁶ Erdoğan, 2014: 87.

¹⁷⁷ Erol, 2021: 286.

kısalırken, ulaşım ucuzlamıştır ve insanların dolaşacakları coğrafi alanlar genişlemiştir.¹⁷⁸ Böylece bu dönemde Osmanlı ile ilgili daha fazla kaynak ortaya çıkmıştır ve seyahatnameler zengin birer içeriğe sahip olmuştur. Bu dönemin seyahatnamelerinde, özellikle İngiliz seyyahlar toplum, yönetim ve yöneticilerin yanı sıra şehirler, ekonomik ve sağlık koşulları gibi konulara ağırlık vermiştir.¹⁷⁹

19. yüzyılda seyyahların bireysel seyahatleri yanı sıra turist kabileleri de Osmanlı topraklarına ziyaret gerçekleştirmeye başlamıştır. Seyahatin endüstrileştiği, yüzyılın ikinci yarısından itibaren turist kabileleri özellikle İstanbul'a ziyaret gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu konuda ilk turist kafilesi ise 1863'te Sultanahmet'teki Sergi-İ Umum-i Osmani'yi görmek üzere gelen Avrupalılar olmuştur. 1867'de ise Mark Twain'in de dâhil olduğu bir grup Amerikalı turist, Doğu'ya yapılan ilk seyahat kapsamında Osmanlı topraklarına ulaşmıştır.¹⁸⁰

19. yüzyıl Osmanlı toplumunda ve Batı'da ortaya çıkan siyasal ve toplumsal gelişmeler seyyahların bakış açılarında da önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Batılılaşma sürecinde giren Osmanlı Devleti topraklarında rahatça dolaşabilen; padişah sarayı, camiler gibi önceki yüzyıllarda gezmeyi hayal dahi edemedikleri mekânlara girebilen, halkın arasına karışıp görüşebilen dönem seyyahları, ülkeyi özellikle İstanbul'u bir turist gibi gezmişler ve daha çok görsel ve egzotik unsurlara dikkat çekmişlerdir.¹⁸¹

Anadolu toprakları hakkında yazılan seyahatnamelerin 1000'in üzerinde olduğu değerlendirilmektedir ve yüzyıllar içerisinde Avrupa'dan gelen seyyahlar, seyahatnamelerini hem kendi hem de dönemin yaygın kullanılan dillerinde yayımlamışlardır. İlk dönemlerde Fransızca ağırlıklı olan seyahatnameler, 19. yüzyıla beraber İngilizce ağırlıklı yazılmaya başlanmıştır.¹⁸²

1.5. Batılı Seyahatnamelerin Genel Özellikleri

Seyyahların kendi ülkelerinden çıkarak başka bir ülkeye giderek, o ülkedeki insanlar ile ilgilenmeleri iki kültürün buluşması olarak değerlendirilmektedir ve yabancı bir ülkedeki seyyah çevresine kendi kültürünün etkisi ile kendi kültürünün değer yargılarıyla bakmaktadır. Bu nedenle seyyahların seyahatnameleri bulundukları dönem içerisinde belirli genel özelliklere de sahip olmuştur.¹⁸³

¹⁷⁸ Çelik, 2020: 402.

¹⁷⁹ Şahin, 2020: 70.

¹⁸⁰ Çelik, 2020: 408.

¹⁸¹ Gürer, 2013: 15.

¹⁸² Kaya, 2021: 15.

¹⁸³ İldem, 2000: 20.

Batılıların Türkiye ve Ortadoğu hakkında yazdıkları seyahatnameleri 5 grupta toplamak mümkündür.¹⁸⁴

- Çoğu deniz yoluyla Kudüs'e yapılan hac seferleri sırasında yazılan seyahatnameler
- Savaşta esir düşenlerin ülkelerin döndükten sonra yazdıkları anı kitapları
- Sırf macera arayan ve zevk için dolaşan seyyahların yazdıkları eserler
- Bilgi artırma, Türkiye ve Orta Doğu'yu tanıma amacıyla yapılan seyahatlerden sonra yazılan ve içerik açısından önemli eserler
- Osmanlı devletine gelen elçiler ve diğer görevlilerin yazdıkları eserler

14. ve 15. yüzyıllarda Türkiye ile ilgili yazılan eserlerin birçoğunda Türkler ve Türkiye coğrafyasındaki sosyal, kültürel konulara ayrıntılı şekilde değinilmemiştir. Gerçekte bu dönemki seyyahların amacı, Türkiye'yi baştanbaşa gezmek olmamış, bir başka ülkeye giderlerken Türkiye'den geçmişler ve gördüklerini kendi anlayışlarına göre kaleme almışlardır.¹⁸⁵

Doğu-Batı arasındaki dinsel, kültürel ve siyasal çatışmanın ortaya çıkardığı karşıtlık ilk dönem seyahatnamelerde belirgindir. Sonraki dönemlerde ise gelişen ilişkilerin yanı sıra seyahatname yazarları ve diplomatlar, Osmanlı'nın siyasal yönetimi, sosyal - kültürel dokusu ve sanatı topluma mal etmiş; seyahatnamelerinde yazdıkları ile Avrupa'da Türk İmajına yönelik günümüze kadar süren bazı görüşlerin oluşmasını sağlamışlardır.¹⁸⁶ Ayrıca 19. yüzyılda Batılı seyyahlar arasında İngilizler, meslekleri ne olursa olsun İngiltere dış politikasının bilgi kaynakları arasında olmuşlardır.

Seyahatnameler Batı'nın Doğu'ya nasıl algıladığını göstermesi bakımından siyasi düşünce tarihi hakkında da ipuçları vermektedir. Bununla beraber Osmanlı arşivleri ve seyahatnameler dışında, Osmanlı'da toplumsal yaşam ile ilgili kaynakların sınırlı olması bakımından da seyahatnameler, tarihsel ve toplumsal topografya, coğrafya alanındaki çalışmalar ve şehircilik açısından önemli ayrıntılar içermektedir.¹⁸⁷

Doğu seyahatleri, birçok Şarkiyatçı için önemli bir kariyer alanı haline gelmiş, sömürgecilik sonrasında toplanan bilgiler Doğu toplumlarının incelenmesinde kullanılırken aynı zamanda ideolojileri ile birleşerek Batı'nın iktidar unsuru olarak kullanılmaya başlanmıştır. Eravcı'nın deyiimiyle seyahatnameler, sömürge imparatorluklarına paralel olarak kültür imparatorlukları kurulması konusunda da yardımcı olmuştur¹⁸⁸ Batılı seyyahlar,

¹⁸⁴ Yılmazçelik, 2007: 115.

¹⁸⁵ Eravcı, 2010: 34.

¹⁸⁶ Eravcı, 2010: 8.

¹⁸⁷ Eravcı, 2010: 24.

¹⁸⁸ Eravcı, 2010: 13.

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki seyahatlerinde, kendileri dışındakileri öteki olarak tanımlarken, kendilerini de bu karşıtlık üzerine kurgulamıştır. Bu nedenle Doğu olmasaydı, Batı olmazdı söylemi ortaya çıkmıştır ve bu süreçte, iyi olan şeyler Batı'da, kötü olan şeyler Doğu'da iddiasında bulunmuşlardır.¹⁸⁹

15. yüzyılda Osmanlı toprakları yeni fetihlerle genişlerken, bu dönemde seyyahlar Haçlı Seferleri döneminden farklı olarak, Osmanlıların farklı dinden kişilere adil davranmalarına şaşırdıklarını belirterek *Barbar Türk* imajını yalanlamışlardır.¹⁹⁰

16. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne ve Türklere olan ilgi ciddi şekilde artmış, Osmanlı'nın coğrafi konumu ve siyasi gücü, dönemin Avrupalı seyyahları için çekici bir mistik Şark olgusu yaratmıştır. Osmanlı'nın zengin geçmişi ve sınırları dikkate alındığında çok çeşitli kültürler barındırdığı ve en önemlisi sahip olduğu Kutsal Topraklar ile Avrupalı ve Hristiyan gezginler için büyük bir merkez oluşturmuştur. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin bir sonucu olarak Batılı seyyahlarda “ötekini” görme isteği artmış, bunun sonucu olarak Doğu'daki gözlemleri ve deneyimlerini içeren gezi yazıları ortaya çıkmıştır. Bu anlatıların bir kısmı Şark gerçekliğini yansıtırken, çoğu Doğu ve Doğu insanının çarpık imgelerini sunmuştur.¹⁹¹

Batılı seyyahların birçoğu, Osmanlı topraklarına seyahatleri hakkında, kendi ülkelerindeki tanıdıklarına mektuplar yazmışlar, anılarını kaleme almışlardır; bu çalışmalar seyyahlar hayattayken ya da ölümünün ardından yayınlanmıştır. Osmanlı topraklarında kıyı kesimlerinde korsan ya da tacir olarak karşılanan seyyahların Türkler ile ilgili bilgileri ise çoğu kez kısıtlı olmuştur ve seyahatnamelerdeki Türk imajı da Batılıların Türkler ile ilgili izlenimlerini yansıtmıştır. 16. ve 19. yüzyıl arasındaki seyahatnamelerdeki Müslüman, Türk imajı ve Osmanlı toplum düzenine dair verilen bilgiler oldukça farklılık taşımaktadır.¹⁹²

Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi olarak güçlü olduğu 16. ve 17. yüzyılda seyahatnamelerde resmedilen Osmanlı imajı da güçlüdür. Dolayısıyla bu dönem içerisinde Batılı seyyahlar, genel olarak Osmanlı toprakları hakkında tarafsız bir gözlemle eserler vermeye gayret etmişlerdir. Ancak 19. yüzyıla ivme kazanan sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin içeriğini de etkilemiştir.¹⁹³

16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa seyahatnamelerinde Osmanlı'nın tarafsız bir bakış açısıyla resmedilmesi ile ilgili olarak, Aybet, Osmanlı Devleti ve Avrupa arasında siyasi ve ekonomik ilişkilerin yoğunluk kazanmasının belirleyici olduğunu ifade etmektedir. Aybet'e

¹⁸⁹ Eravcı, 2010: 19.

¹⁹⁰ İldem, 2000: 24.

¹⁹¹ Gökbel, 2020: 116.

¹⁹² Eravcı, 2010: 25-26.

¹⁹³ Kılınç, 2020, 1846.

göre bunun bir diğer nedeni ise bu dönemde Rönesans ve Barok kültürlerin temeli sayılan evrensel ve hümanist anlayışın Avrupalı aydınlar tarafından benimsenmesidir. Dolayısıyla bu eğitimlerle beslenen Avrupa aydını, Doğu kültürüne ilgi duymuştur; bilimsel düşünceye verdiği önem ile gözlemlerini doğru ve tarafsız yazmaya çalışmıştır. Bu kültürlerin geleneğine uygun yetişen pek çok Avrupalı aydın Osmanlı toplumu ve kültürü ile ilgili gözlemlerini tarafsız ve doğru kaydetmeyi başarmışlardır.¹⁹⁴

Tüm bunlarla beraber Avrupalı gezginler, Türkler ve Doğu toplumları ile ilgili önyargılı değerlendirmelerine seyahatnamelerinde sıklıkla yer vermiştir. Gezilen yerle ilgili bilgi eksikliği, günlük yaşamdaki bazı sorun ya da suistimallerin abartılı bir şekilde okuyucuya aktarılacak istenmesi gibi nedenlerle bazen çarpıtmalar da eserlerde yer almıştır. Kalıplaşmış önyargılar da Batılı seyahatnamelerin özelliklerinden biri olmuştur.¹⁹⁵ Örneğin, Eliot Warburton ve Charles Doughty gibi 19. yüzyıl Türkiye seyyahlarının çoğu, Hristiyanlığın İslam'a üstünlüğünü vurgulamakta ve Türkleri cahil, fanatik, zorba olarak tasvir etmektedirler.¹⁹⁶

Bu dönem içerisinde Osmanlı imajının olumlu yanları da seyahatnamelerde yer almaya başlamıştır. Örneğin 16. yüzyılda Osmanlı ordusunun çarpıcı askeri üstünlüğü ve Avrupa'ya kıyasla yüksek derecede sosyal hareketlilik, Türklere yönelik hayranlığa yol açmıştır.¹⁹⁷

16. ve 17. yüzyıl Batılı seyahatnamelerinde tipik özelliklerinden biri de Müslüman-Türk imajının belirli kalıplar altında değerlendirilmesidir. Bu durumu Avrupa'nın kendi kimliğini tanımlaması ekseninde değerlendiren Kutlu, bu imajın seyahatnamelerdeki görünümünü şu sözlerle ifade etmiştir:¹⁹⁸

Avrupa, kendi kimliğini oluşturma sürecinde keşfetmeye çalıştığı Doğu'yu, Müslüman-Türk imgesi odağında genel olarak “barbarlık-despotluk” ve “zayıflık-acizlik” merkezinde zihnine kodlamıştır. Bu kodlamanın meydana gelmesinde de seyahatnameler büyük rol üstlenmişlerdir. Çünkü seyahatnameler, Avrupa'ya “ne olmadığını” göstermesi itibarıyla en aktif ve net malzemeyi sunan fonksiyonel metinlerdir ve söz konusu seyahatnamelerin Müslüman-Türk imajına dair oluşturduğu bu fonksiyonel nitelikleri, oryantalizmin bir sistematik düşünce yapısı olarak gelişiminde Doğu-Batı ikiliğini net olarak

¹⁹⁴ Aybet, 2018: 16.

¹⁹⁵ Şahin, 2016: 61.

¹⁹⁶ İşçi, 2020: 42.

¹⁹⁷ Strohmeye, 2022: 4.

¹⁹⁸ Kutlu, 2017: 19.

somutlaştıran ve bu ayrımın Avrupa zihninde sabitleşmesine motivasyon kaynaklığı eden bazı kuramlar ile yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti, Avrupa imgelerinde ‘müminler-inanmayanlar’ veya ‘Hristiyanlar-Müslümanlar’ ikiliği uzun bir süre, en azından 18. yüzyıla kadar karakteristik hale gelmiştir.¹⁹⁹

18. yüzyılla beraber Batı Avrupalıların Türklere olan ilgisinin artmasına neden olan bir diğer önemli faktör de Türk sanatını ve kültürünü taklit etmeye yönelik Oryantalist bir moda olan *Turquerie* hareketi olmuştur. Bu dönemde Avrupalı seyyah ve tüccarların Doğu kültürünü anlattıkları seyahatnameler, *Turquerie* akımının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

‘*Turquerie: An Eighteenth-Century European Fantasy*’de Haydn Williams, *Turquerie*’yi Batı Avrupa’da sosyal statü ve ihtişamı vurgulayan mecazi bir role sahip bir eğlence ve zevk aracı olarak tanımlamıştır. Bu dönemde daha popüler hale gelen bu moda, kadınların modaya uygun kıyafetleri, düğünler, zemin süslemeleri (halılar), bahçecilik (laleler) ve kahve içme dahil olmak üzere Batı kültürünün birçok yönünü etkilemiştir.²⁰⁰ Birçok Avrupa ülkesinin saray mensupları, Osmanlı’yı çağrıştıran kostüm ve eşyalar içerisinde, Türk gibi görünerek, kendilerinin tablolarını yaptırmıştır. Sarayların iç mekânları da Türk desenli eşyalar ile süslenmiş, duvarlarda da İstanbul ve Boğaz manzaralarını, saray yaşamını yansıtan ve Osmanlı’ya ait daha birçok konuyu içeren tablolar yer almıştır.²⁰¹ İngiliz elçisinin eşi Lady Montagu’nun İstanbul’daki hayatı hakkında arkadaşlarına düzenli olarak yazdığı mektuplar ve İstanbul’da satın aldığı ve İngiltere’de giymeye devam ettiği Osmanlı kıyafetleri, *Turquerie* modasının popülerleşmesine yardımcı olmuştur. İngiliz üst sınıfları, kendilerini alt statüdekilerden ayırmanın bir yolu olarak, Doğu egzotikliğini sahiplenmiştir.

202

Bevilacqua ve Pfeifer’a göre Rönesans Avrupalıları sık sık Osmanlı gücünü, siyasi teşkilatını, dindarlığını ve hoşgörüsünü övseler de yaygın bir istila korkusu, hayranlığa neredeyse her zaman tiksintinin eşlik etmesi anlamına da geliyordu. Akademisyenlerin bölgenin klasik mirasına odaklandığı ve Osmanlı unsurlarının dolaşımının sınırlı olduğu bir dönemde, Avrupa’nın Osmanlı kültürü anlayışı zorunlu olarak sınırlı kalmıştır. Osmanlıları barbar olarak temsil etme geleneği 1650-1750 boyunca devam etse de *Turquerie*’nin 1683’teki

¹⁹⁹ Strohmeye, 2022: 11.

²⁰⁰ İşçi, 2021: 251.

²⁰¹ Güngör, 2020: 770.

²⁰² <https://www.peramuzesi.org.tr/blog/turquerie/1550>, (erişim: 26.11.2022)

başarısız Viyana kuşatmasından sonra Osmanlı askeri tehdidine ilişkin kaygının azalması ile de etkisini artırdığı kabul edilmektedir.²⁰³

Tüm bunların yanı sıra Osmanlı ve Avrupa arasında 17. yüzyılla beraber diplomatik temasın yoğunlaşması, kültürel alışverişi de artırmıştır; 1699'da imzalanan ve Osmanlı-Habsburg ihtilafını sona erdiren Karlofça Antlaşması, Osmanlı'nın Avrupa ile bütünleşmesinin yeni bir düzeyine işaret etmiştir. 1703 ile 1774 arasında Osmanlılar diğer devletlerle 68 antlaşma imzalanırken, diplomatik karşılaşmalar hem konuk hem de ev sahibi için önemli kültürel teşhir mekânları işlevi görmüştür. Avrupa devletleri bu yoğun teması sürdürmek için tebaalarını eğitmeye başlarken, İstanbul'da tercüman yetiştiren eski Venedik geleneğine katılan Polonya, Avusturya ve Fransa devletlerinin her biri kendi dil okullarını kurmuştur. Hükümetler diplomatik aracıları eğittikçe, kültürel aracılardan sayısını da artmış, ayrıca Osmanlı Devleti ile çeşitli Avrupa devletleri arasında artan ticaret, mal ve fikirlerin dolaşımına katkıda bulunmuştur.²⁰⁴

18. yüzyılın başlarında ve Aydınlanma etkisiyle, Osmanlıların Avrupa'daki imajı değişirken, İslami karakter önemini yitirmiş ve Doğu'nun 'egzotizmi' ön plana çıkarılmaya başlanmıştır. Padişahın bir despot olduğu ve zümrelerin katılımına izin vermeyen Osmanlı yönetim sisteminin zalim olduğu görüşü de bu dönemde yaygınlaşmıştır.²⁰⁵ Türklerin "cesur, kahraman ve vakur" haline karşılık yönetim sisteminin "baskıcı ve kötü" olduğu gezginlerin pek çoğunun ortak kanaati haline gelmiştir, Türkiye'ye seyahat eden İtalyan gezgin G. Casti, Osmanlı yönetimini zulüm ve eziyetler sistemi olarak tanımlamıştır.²⁰⁶

19. yüzyıl ile beraber Avrupa'da milliyetçilik akımının ortaya çıkmasıyla beraber ortaya çıkan siyasal ve ekonomik gelişmeler; Doğu ve Batı kavramlarının daha da keskin bir şekilde ayrılmasına neden olmuştur, sömürgecilik ve emperyalizm, seyahatnamelerin yapısını da değiştirmiştir. Bu nedenle Batılı gezginlerin Türklere bakış açısı da değişim göstermiştir.

207

19. yüzyılda büyümlü Doğu kavramını öne çıkaran Romantik akım yanı sıra Batı'daki Oryantalist bakış açısı, Batılıların Osmanlı Devleti'yle daha yakın ilişki içerisine girmesine yol açmıştır; birçok Batılı seyyah, Osmanlı coğrafyasını görmek için çok sayıda seyahat düzenlemiştir.²⁰⁸ Bu dönemde Batılı sanatçılar da Osmanlı topraklarına gelmişler, hızla

²⁰³ Bevilacqua ve Pfeifer, 2013: 76-77.

²⁰⁴ Bevilacqua ve Pfeifer, 2013: 77.

²⁰⁵ Strohmeye, 2022: 8.

²⁰⁶ Şahin, 2020: 71.

²⁰⁷ Yılmaz, 2013: 590.

²⁰⁸ Güzel, 2017: 291.

sanayileşen Batı gerçekliğinden kaçarak, Doğu'yu bir sığınak olarak görmüşlerdir. Pierre Loti, Gorar de Nerval, Byron, Chateaubriand, Fromentin, Victor Hugo ve Heinrich Heine gibi yazar ve sanatçılar ise Doğu'ya seyahatler gerçekleştirmişlerdir.²⁰⁹

19. yüzyılda kadın ve harem imgesinde de değişimler ortaya çıkmıştır. Osmanlı topraklarına gelen kadın seyyahların Türk kadınlarının haremine girmeleri, bu kadınların yaşam şekillerini, fiziksel özelliklerini, haremi uzun uzun betimlemelerine yol açmıştır. Erkek seyyahlar ise üçüncü şahıslardan edindikleri izlenimleri bizzat kendileri tanık olmuş gibi aktarmışlardır. Doğu'yu hiç görmemiş isimler bile Doğulu kadın imgesini ele almayı sürdürmüşlerdir.²¹⁰

19. yüzyılda Doğu sorunu ve Osmanlı Devleti'nin sözde acizliği, Batılı söylemlerin Türkiye üzerine odak noktası haline gelmiştir. 'Boğaz'daki hasta adamın' ölümü an meselesi gibi görünüyordu ve henüz sadece mirasın paylaşılması konusunda anlaşmazlık olduğu için gerçekleşmemişti. Bu dönemde bu olumsuz imaj, filizlenen milliyetçilik ve Yunanlıların antik çağ coşkusuyla bağlantılı özgürlük mücadelesi gibi olaylarla pekiştirilmiştir.²¹¹

Bu dönemdeki seyahatnamelerle ilgili belirtilmesi gereken bir diğer konu da seyahatnamelerin mektup şeklinde kaleme alınmasıdır. 16. yüzyılla beraber mektuplar seyyahlar, yazılarını masraflarını karşılayan soylular ya da krallara hitaben yazmaya başlamışlar. 18. yüzyıldan sonra ise mektuplar belirli bir kişiye hitaben yazılmamış, yolculuğu aktarmak için kolaylaştırıcı bir unsur olarak kullanılmıştır.²¹²

Resim ve gravürler, seyahatnamelerde anlatımı güçlendiren unsurlar olmuştur. Ülkeleri, şehirleri, tarihi eserleri resmeden ressam ve çizerlerin meslekleri gereği çok iyi gözlem yapmaları ve gerçeği göstermeleri gerekmektedir. Bu amaçla seyahate çıkan bazı seyyahlar yanlarında ressamlarını da götürmüşlerdir.²¹³ Osmanlı Devleti'ne yönelik seyahatlerde, gravür tekniği ile dönemim görsel kimliği hakkında da bilgi sahibi olmak mümkün olmuştur. 16. yüzyılla beraber Osmanlı'yı ziyaret eden elçi ve tüccarlarla beraber seyahate katılan sanatçılar, gravür tekniği ile özellikle şehirlerin görünümü, halkın giyimi, törenler gibi ilgi çekici alanlarda görsel bilgiler sunulmasını sağlamıştır. Kenti tanıtmaya özelliği gösteren bu gravürler, seyahatnamelerin içlerinde ya da ayrı bir albüm olarak basılmış, böylece Avrupa'nın Doğu'ya ilgisinin artmasını sağlamıştır.²¹⁴ Seyahatnamelere

²⁰⁹ Kalaycı, 2012: 4.

²¹⁰ Gürer, 2013: 16.

²¹¹ Strohmeye, 2022: 8.

²¹² Kılınç, 2020: 1846.

²¹³ Gürer, 2013: 33.

²¹⁴ Yılmaz, 2012: 30-31.

gravürler ile katkıda bulunan sanatçılar; Osmanlı'da gezip gördükleri yerlere ait çizimleri ile günümüzde tarihsel kimliğini yitirmiş birçok yerleşim bölgesinin o dönemki görsel verilerini ortaya koymuşlardır.²¹⁵ 19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle fotoğraf makinesinin yaygınlaşması, seyyahların fotoğraf makineleriyle seyahat etmesini sağlamış, bu nedenle eserlerin içerisinde gravürler yerini fotoğraflara bırakmıştır.²¹⁶

Günümüzde mevcut seyahatnameler, ülkelerine geri dönen seyyahların eserleridir. Dolayısıyla sayısı bilinmese de seyahat sırasında, bulundukları ülkelerde salgınlar ya da farklı nedenlerle ölen, tutsak edilen, yaşamlarının geri kalanını farklı nedenlerle geldikleri ülkelerde geçirenlerin hatıraları, yayınlanmayan seyahat anılarının olduğu da bir gerçektir. Eravcı'ya göre bu tür eserlerin zamanla okuyucuyla buluşması tarihin ilginç yanlarını ortaya koyacaktır.²¹⁷

1.6. Oryantalizm ve Seyahatnameler

Genel olarak Batılıların Doğu seyahatlerinde kendilerinden emin olmak için farklı bir dünyaya gitmek, kültürel farklılıkları görmek ve bu farklılığın Batı ilerlemesi lehine olduğunu göstermek de belirleyici olmuştur. Bu durum Batılıların seyahat etme amaçlarından biri olarak kendi üstünlüklerini, Oryantalizm etrafında göstermek olarak şekillenmiştir.

Doğu ile ilişkilendirilen akademik bir çalışma alanı olan “Oryantalizm” terimi, 1978'de Edward Said'in Oryantalizm'in çalışmasının yayınlanması sonrasında farklı bir bağlamda kullanmaya başlanmıştır. Said, terime Batı'nın Doğu'ya karşı genel bir küçümseyici ve aşağılayıcı tavrına atıfta bulunan yeni bir anlam yüklerken; Oryantalizm terimini üç anlamı ile kullanmıştır.²¹⁸

Terimin ilk ve geleneksel anlamı, Doğu'yu öğreten ve araştıranları kapsayan akademik bir anlamdır. İkinci olarak oryantalizm, “Doğu” ile “Batı” arasındaki “ontolojik ve epistemolojik” ayrıma dayalı bir düşünme biçimi olarak tanımlanır. Said için böyle bir düşünce tarzı, bugüne kadar pek çok yazarın Doğu ile ilgili eserlerini dayandığı temel önermeyi oluşturmuştur. Üçüncüsü, Oryantalizmi, Doğu'nun otoriter bir tavırla ele alındığı, açıklandığı, tasvir edildiği ve düşünüldüğü bir “kurumsal kurum” olarak ele alınabilir. Bu haliyle Oryantalizmi Doğu'yu kontrol etmek, yeniden inşa etmek ve Doğu'da söz sahibi olmak

²¹⁵ Çoban ve Sert, 2018: 1536.

²¹⁶ Yılmaz, 2012: 31.

²¹⁷ Eravcı, 2010: 12.

²¹⁸ Said, 1989: 1-3.

için Batılı bir tavrı ifade etmektedir.²¹⁹ Dolayısıyla Said'e göre Oryantalizm, Batı'nın, Batılı güçlerin yararına Doğu hakkındaki bilgiye hâkim olarak Doğu'ya hâkim olma yoludur.

Batı'nın Doğu'yu kendi yaşam tarzı ve çıkarlarına göre şekillendirme ve inşa etme iklimini hazırlamış, Batı Doğu'yu temsil etme hakkının kendisinde olduğunu düşünmeye ve Doğu'nun nasıl olması gerektiğini belirlemeye başlamıştır. Modern dünya tarihi, modern olma arzusunu öğrenmesi gereken geleneksel toplumlardan oluşan Batılı olmayan dünya ile Batı modernliği arasındaki “düşmanlığı” anlatma ve bunu bir söyleme dönüştürme girişimidir. Edward Said bu gerçeği tarihteki farklılıkları dondurmak, Batılı olmayan kültürler olarak kodlananları “geleneksel toplum” kategorisine hapsetmek ve “öteki”ni kontrol edilmesi ve bir kültür nesnesine dönüştürülmesi gereken bir “kültürel nesne” haline getirmek olarak tanımlamıştır. Batı modernliğinin dünyadaki kültürel liderliğini ve hegemonyasını meşrulaştırmayı amaçlayan bu tarih okuma anlayışına “oryantalizm” adını vermiştir.²²⁰

Bu bağlamda Kahraman ve Keyman oryantalizmi, "Batılı olmayan" bir nesne olarak ötekini veya farklılığı inşa eden ve temsil eden bir söylem olarak tanımlamaktadır. Yani oryantalizmin modernitenin küresel hegemonyasının söylemsel oluşumunu kuran tarihsel anlayışa verilen isim olarak değerlendirilmiştir.²²¹

Said'e göre Oryantalizm, Doğu'nun Avrupa Batı deneyimindeki özel yerine dayalı olarak Batı'nın Doğu ile hesaplaşmanın bir yoludur. Çünkü Doğu, (Avrupa) Öteki'nin en derin ve en çok tekrar eden imgelerinden biridir.²²² Bu bağlamda Oryantalist söylemin kurulmasında seyahat yazımının rolü son derece önemli olmuştur. Bilinmeyen toprakları ve bilinmeyen sakinlerini tanıtan ve böylece onlara “benlik” ve “diğeri” arasında bir karşılaştırma yapma fırsatı sunmuştur. Avrupalı gezginlerin Doğulu kültürlerle karşı Avrupa medeniyetinin üstünlüğüne olan inancı ile birlikte, kendini keşfetme “emperyal benlik” kurulmasına neden olmuştur.

Oryantalizm, Edward Said'in tanımladığı şekliyle, Doğu'yu ele almak için kurumsal bir kurum ve sistematik bir söylemdir. Batılı bir düşünce tarzı olarak gelişmekte ve Doğu'ya hükmetmek, yeniden yapılandırmak ve üzerinde otorite elde etmek için inşa edilmiş bir söylem olarak karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyılda sömürgeci, kültürel bir girişim olarak Batılılar tarafından başlatılan Oryantalizm, Doğu'yu siyasi, sosyolojik, ideolojik ve hayali olarak üreten sistematik bir Avrupa disiplini olarak gelişmiştir.

²¹⁹ Said, 1989: 1-3.

²²⁰ Kahraman ve Keyman, 1998: 75.

²²¹ Kahraman ve Keyman, 1998: 76.

²²² Said, 1989: 1.

Said'e göre Avrupa'daki bilgi üretimi biçimlerinin doğası, Avrupalı olmayan kültürlerin, halkların ve öznelliklerin ötekileştirilmesini gerçekleştirmiştir. Buna göre Doğu hakkındaki Batılı yazılar, Doğulu /Asyalıyı birer varlık olarak temsil eden gerçek ve hayali güç ilişkilerinin ürünü olmuştur. Bu, yalnızca kolonyal tahakküm sürecine doğrudan dâhil olan temsil biçimleri (idari, yasal ve hükümet söylemleri gibi) için değil, aynı zamanda Doğu'yu kullanan etnograflar, din bilginleri, yazarlar ve sanatçılar da dâhil olmak üzere akademik ve yaratıcı eserler için de geçerlidir.²²³

Gustave Flaubert (1821-1880) *Dictionnaire des idées reçues* adlı eserinde bir Oryantalisti çok seyahat etmiş adam şeklinde tanımlamıştır. Flaubert, bir Oryantalist 'in klişe figürünü hicvediyor olsa da, onun alaycı tanımlaması, Oryantalizm ile Ortadoğu seyahat yazımı arasındaki yakın ilişkiyi yerinde bir şekilde göstermektedir.²²⁴

Said'in Oryantalizm eserinde açıkça belirttiği gibi, Doğu kavramı, Batılıların Doğu'yu kendi çıkarlarına uygun bir yer haline getirmek için bilinçli olarak yarattıkları tüm hayallerin, fantezilerin ve yanılsamaların bir birikimidir. Batı için Doğu, kendilerine yakın bir kıtadan daha fazlasını ifade etmektedir. Doğu'nun muazzam yer altı kaynaklarına sahip olması ve kültürel zenginliği ile hayallerinin ötesinde bir yer olması nedeniyle aynı zamanda kolonyal faaliyetlerine başlayabilecekleri yerdir. Doğu'nun bu büyüleyici atmosferi de Batı'nın Doğu'ya olan merakını artırmıştır ve tüm bu keşif faaliyetleri “Doğu” söyleminin doğmasına neden olmuştur.²²⁵

Seyahatnamelerin incelenmesi ile Batılı dünyanın Doğu'ya nasıl baktığı, nasıl bir zihniyet dünyası oluşturduğunu ve Oryantalizmi hangi birikim üzerine inşa ettiğini görmek mümkündür. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda da Batılı seyyahların önyargılar içerisinde Osmanlı topraklarını gezdiklerini gösteren kanıtlar vardır ve bu önyargıları besleyen unsurlardan biri de 15. yüzyıldan itibaren yayılan asılsız propagandalardır. Bu dönem itibarıyla tüm Müslümanlar, etnik kökenlerine bakılmaksızın Türk olarak adlandırılmaya başlanmış ve yenilmez kabul edilen Osmanlı ordularının Avrupa'yı ezip geçeceğine yönelik korku hızla yayılmıştır. Bu kanaatler de Batılıların Osmanlı'ya yönelik önyargılarını meydana getirmiştir.²²⁶

Behdad da Oryantalizmin kökeninde, Avrupalı seyyahların Ortadoğu'ya yaptıkları çok sayıda seyahatname olduğunu kabul etmiştir. Avrupa'nın Orta Doğu'ya jeopolitik ilgisi en azından 11. yüzyıldaki Haçlı Seferleri günlerine kadar uzansa da 17. yüzyılın sonlarından

²²³ Roddan, 2016: 169.

²²⁴ Behdad, 2019: 185.

²²⁵ Gökbil, 2020: 110.

²²⁶ Gündüz, 2013. 205.

itibaren Ortadoğu'ya giden Avrupalı seyyahlar bölge coğrafyasını, insanlarını hem akademik bir disiplin hem de bir iktidar söylemi olarak modern Oryantalizmin yükselişini kolaylaştırıcı şekilde kullanmıştır.²²⁷ Napolyon'un 1798'de Mısır'a yaptığı seferden sonra Fransa'da önem kazanan Oryantalizm, Almanca konuşan dünyada, esas olarak Eski Ahit'i tercüme etmek için oryantal dillere hâkim olmak için teolojiye yardımcı bir bilim olarak kalmıştır. Doğu hakkında seyahat notları, Avrupa'da Doğu hakkında romantik bir dünya görüşünün yayılmasına yol açarken, Avusturya, oryantal çalışmaların geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır.²²⁸

Oryantalizm, Avrupa'nın Avrupalı olmayan öznelliklerle ilgili varsayımlarının ürünü olarak da değerlendirilmektedir. Çünkü Oryantalist söylemlerde, Doğulu öznelerin öz-temsilleri Avrupa söylemlerinin nesnel standartlarını karşılamamaktadır. Bu yaklaşıma göre diğer toplumların Oryantalist temsilleri hâkimiyeti ve otoriteyi pekiştiren, bir bütün olarak Doğu hakkındaki Avrupa genellemeleri, yerli temsillerin yerini almaktadır.²²⁹

Oryantalizmin seyahatnameler olmaksızın mümkün olamayacağına yönelik görüşler de bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre Avrupalıların Doğu'yu anlamak ve hakkında yazmak için önce bölgeyi seyyahlar olarak keşfetmeleri gerekirken, ötekinin ülkesine giden seyyah, ötekini kendi değer yargılarıyla değerlendirmekte; ayrıca kendi kültürü ile kıyaslamaktadır. Seyyahın değerlendirmesinde aldığı eğitim, siyasi fikirleri, eğilimleri, inançları da belirleyici olmaktadır. Gözlemlerini genelde ötekine özgü uygulamalar, mekânlar, kurumlar, gelenekler gibi konular üzerinde durarak yapmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre gözlem yapan seyyah için genelleme yapmak kaçınılmaz hale gelmektedir.²³⁰

²²⁷ Behdad, 2019: 185.

²²⁸ Kamadan, 2020: 595.

²²⁹ Roddan, 2016: 169.

²³⁰ Gürer, 2013: 18.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL BAŞLARINDAN TANZİMAT'IN İLANINA KADAR ANTALYA'YI ZİYARET EDEN SEYYAHLAR VE SEYAHATNAMELERİ (1800-1839)

Osmanlı Devleti'nin seyyahların uğrak noktası olmasından itibaren, Antalya da Batılı seyyahların geldiği ve seyahatnamelerinde yer verdikleri şehirlerden biri olmuştur. 19. yüzyılın başından itibaren, Oliver de Corancez ve William Martin Leake'den başlayarak 13 Batılı seyyah Antalya'ya gelmiş, seyahatnamelerinde şehir hakkında yazılar yazmıştır. 1800-1839 yılları arasında şehre gelen seyyahlar, öncelikli olarak kentin antik mirası üzerine çalışmalar yürütmüştür. Bu dönemde ortaya çıkan Antik kentlere olan ilginin etkisi ile çok farklı milletlerden ve mesleklerden seyyahlar, şehirle ilgili önemli bilgiler sunmuşlardır. Bu kapsamda bu bölümde Tanzimat'ın ilanına kadar Antalya'yı ziyaret eden seyyahların seyahatnameleri incelenecektir.

2.1. Olivier De Corancez (1809)

Louis-Alexandre Olivier de Corancez (1770-1832), orijinali Paris Milli Kütüphanesi'nde bulunan *Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure* eserinde, o güne dek yüzeysel görülen ve yazılan Osmanlı toprakları hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Osmanlı ülkesinde uzun yıllar görev yapmasının da etkisi ile S. de Sacy'nin bilim ekibine dâhil olan Olivier de Corancez, özellikle Suriye'nin kuzeyi ile ilgili çalışmalar yürütmüştür.²³¹

Fransa'nın Halep Başkonsolosu görevinde de bulunan Olivier de Corancez, 1809'da Girne üzerinden şimdiki Gazipaşa Güney Köyü'nün yakınındaki, Antiochia ad Kragum'a; oradan da Alanya, Side ve Antalya'ya gelmiştir. De Corancez, tüm Küçük Asya sahillerinin Cilindri'den (Aydıncık) Satalie'ye kadar hiçbir seyyah tarafından kaleme alınmadığını açıklamıştır. Mart 1809'da sahil şeridindeki eski medeniyet kalıntılarına tek bir isim 'Antiocheia' adını vermiştir.²³² Seyyahın Antalya ile ilgili ilk izlenimleri ise şöyledir:²³³

30 Mart günü saat 12:00'de Satalie yaylasına girdik. Körfezin ucunda deniz, doğuda bu kasabanın limanı ile son bulan dar bir liman oluşturur. Küçüktür ve ortasında gemilerin girişi için geçit bulunan çift duvarla korunmaktadır. Duvarın iki ucu eskiden kulelerle süslenmişti, şimdi ise yıkılmaya yüz tutmuş durumda. Gün batımında Satalie koyuna yüksek dağlar hâkimdir. Üçlü bir amfi tiyatro oluşturarak şehrin muhteşem bir yönünü sunarlar. Bu dağlar, eskilerin Torosların kökenini yerleştirdiği Likya dağlarıdır.

²³¹ Oral ve Tekin, 2013: 58.

²³² Oral, 2020: 95.

²³³ Corancez, 1816: 585.

Corancez, eskiden hatırı sayılır büyüklükte olan şehrin, o dönemde 3 ila 4 bin haneyi ya da 15 beş ila 20 bin nüfusu geçmediğini belirtmiştir. Aşırı sıcakların kentteki havayı çok sağlıksız hale getirdiğini belirten Corance, şehirde portakal ve limon ağaçlarının her zaman meyve ve çiçeklerle dolu koruluk oluşturduğu yazmıştır.²³⁴

Corancez, limanın kuzeyinde, Hristiyan ve Yahudilerin yaşadığı oldukça geniş bir banliyönün olduğunu ve Selçukluların idaresinden itibaren limanın, erzak bolluğu ve ucuzluğu nedeniyle gemiler için çok faydalı bir dinlenme yeri haline geldiğini, şehre geldiği dönemde de bu avantajlardan yararlanmaya devam ettiğini belirtmiştir.²³⁵ Corancez eserinde Türkler ve yaşamları ile ilgili ise şu bilgileri vermiştir:²³⁶

Bu bölgenin yerleşimcileri çok fakir gibi görünüyor, fakat mutlu ve sakinler. Elbiseleri Karamanlılarınkı gibi, kuşak takıyorlar. Uzun bir bıçak ile bir çift tabanca takıyorlar. Başörtüleri üzerlerine dolanmış bir şal'dır. Başlarına fazla zarif olmayan silindir şeklini verdikleri bir başlık (keçe külahı) takıyorlar. Bütün bu Küçük Asya (Karamanya) bölgesi yüksek sarp dağlardır, orada haberleşme çok zordur. Toprak ve arazi çok fakir ki en azından orada otoritenin resmiyetini devam ettirmesi ile hiç ilgili değildir. Bundan dolayı halk bağımsızdır. Bu yüzden kazalarına gerçekten sahiptirler.

Corancez, Kıbrıs Girne'de bulunduğu dönemde, Girne'nin ada ile Anadolu arasındaki bağlantıyı sağladığını, buradan Karaman kıyılarının yaklaşık 60 mil olduğunu ve kıyıların görülebildiğini yazmıştır. İlkbahar ve yaz aylarında, Karaman kıyıları ve limanları ile Girne arasında günlük seferlerin bulunduğunu ifade eden Corancez, batıya doğru çıktıkça Alanya'nın (Alaya) 124 mil ve Antalya'nın ise 260 mil olduğunu belirtmiştir.²³⁷

2.2. William Martin Leake (1810)

İngiliz Yarbay William Martin Leake (1777-1860) özellikle Antik kentlerin topoğrafyası konusunda uzmanlaşmış bir askerdir. Kraliyet Coğrafya Topluluğu'nun bir üyesi olan Leake, 1815'te albay olarak emekli olduktan sonra hayatının geri kalanını topografik çalışmalara adanmıştır. İlk olarak 1835'te yayınlanan bu ciltler, Leake'in Türkiye ve Yunanistan'da yaptığı kapsamlı seyahatlerin anlatımını içermiştir. Leake, bir seyahat günlüğü biçimini kullanarak çağdaş Yunan ve Türk kültürünü, Antik arkeolojik alanları ve coğrafya hakkında çok değerli bilgiler vermiştir. 1830'da Mora Gezileri, 1835'te Kuzey Yunanistan Gezileri eserlerini yayınlayan Leake, bu dönemde ciddi bir sikke koleksiyonu da yapmış;

²³⁴ Corancez, 1816: 587.

²³⁵ Corancez, 1816: 588.

²³⁶ Oral, 2020: 95.

²³⁷ Oral ve Tekin, 2013: 65.

Osmanlı egemenliğinin son yıllarında Yunanistan'ın mermer heykellerini 1839'da Londra'daki British Museum'a bağışlamıştır.²³⁸

Döneminin ünlü topoğrafyacılarından olan ve İngiliz Ordusunda deniz subayı olan William Martin Leake, 1801'de görev için geldiği Kıbrıs'ta antik topoğrafya ile ilgilenmeye başlamış, 1807 İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki savaşta Osmanlı ordusu tarafından esir alınmıştır. Selanik'te geçen bu esir günlerinde Türkçe öğrenen Leake, İttifak Anlaşması ardından İstanbul'da Osmanlı donanması modernleşme çalışmalarına katılmıştır. Osmanlı Devleti tarafından gösterdiği yararlılıklar nedeniyle nişanla ödüllendirilen Leake, Anadolu ve Yunanistan'ın birçok antik kentinin krokilerini çıkarmış, eskizlerini çizdirmiş ve çalışmalarını kitaplaştırmıştır. Yazarın Antalya ile ilgili izlenimleri “Küçük Asya Gezi Günlükleri: Antik ve Modern Coğrafyasının Karşılaştırmalı Açıklamaları” isimli kitabında anlatılmaktadır.

Leake'in kesin gözlemleri ve ayrıntılı açıklamaları, klasik topografya çalışmalarının şekillenmesinde etkili olmuştur ve günümüzde bile yörenin antik yerleşim yerleri için değerli bilgiler sağlamaya devam etmektedir. Leake, 17 Mart'ta Antalya'ya ulaşmıştır.

İtalyanlar ve Türkler tarafından kullanılan Adalia ve Satalia isimlerine ilişkin olarak, her iki şeklin de Yunanlılardan alındığını belirten Leake, ilk gün izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır:

Antalya, bir mütesellim tarafından yönetilmesine rağmen, Anadolu'daki hükümetlerden biri olarak kabul edilen, ilçenin geniş ve verimli, deniz ticaretinin yaygın olduğu büyük ve kalabalık bir kasabadır. Şehir, dairesel bir limanın etrafına yerleştirilmiştir; arkasında, yüksekte siperler ve kare kulelerle inşa edilmiş bir kale vardır. Banliyölerde evler portakal bahçeleri arasında dağılmış durumda ve bu nedenle geniş bir alan kaplıyor. Granit sütunlar ve çok çeşitli antik heykel parçaları, bir Yunan şehri olarak eski önemini kanıtıyor. Diğer kalıntılar arasında, banliyölerin tamamı boyunca uzanan, ancak şimdi oldukça harap ve çalılarla büyümüş bir su kemerine ait olanlar da var. Körfezin batı yakasındaki deniz ve engebeli dağların muazzam sırtları ile bu farklı nesneler, yeri son derece pitoresk kılıyor.²³⁹

2.3. Charles Robert Cockerell (1810-1817)

Mimar Charles Robert Cockerell (1788-1863), Avrupa mimarisinin büyük eserlerinden ilham alabilmek için genç yaşta seyahat etmeye başlamıştır. Bununla birlikte, Napolyon Savaşları kıtanın bazı kısımlarını İngilizler için ulaşılmaz hale getirdiğinden, Güney Avrupa'ya ve Osmanlı topraklarına seyahat etmeye başlamış ve bu turu 7 yıl sürmüştür.

²³⁸ <https://www.britannica.com/biography/William-Martin-Leake> (erişim. 05.01.2023)

²³⁹ Martin, 1824: 133.

İngiliz seyyah Cockerell'in günlüğündeki notlar ve mektuplar oğlu tarafından düzenlenip yayımlanmıştır.

1810-1817 yılları arasında Malta, Sicilya, Yunanistan ve Türkiye'yi ziyaret eden Cockerell, bir süre İstanbul'daki İngiliz Elçiliği'nde de bulunmuş; kendi tasarımlarını da seyahatinin dönüşünden sonra gerçekleştirmiştir. 1829'da Royal Akademi'ye seçilen Cockerell, 1833'te de İngiltere Merkez Bankası'nın şef mimarı olmuş; Liverpool, Londra ve Manchester şubelerinin bina tasarımlarını gerçekleştirmiştir. 1840'ta profesör olduktan sonra 1848'de Krallık Madalyası ile ödüllendirilen Cockerell, 1860'ta Londra Mimarlar Odası Başkanlığına seçilmiştir, 1863'te ölmüştür.²⁴⁰

Cockerell, Türkiye'de uzun süre kaldığı seyahatinde İstanbul'da çizim ve eskiz yapma fırsatı bulmuş, arkadaşı Foster ile beraber İyonya, Likya, Kilikya, Karamanya gibi antik bölgeleri ziyaret etme amacıyla yola çıkmıştır. Yedi kiliseleri ziyaret eden Cockerell, antik kalıntılar üzerinde incelemelerde bulunmuştur ve Grand Tour'u kapsamında birçok şehri gezmiştir.²⁴¹

Cockerell Osmanlı topraklarına ziyaretinde Antalya'da da vakit geçirmiştir. Cockerell, Antalya ile ilgili seyahat notlarını kitabının 14. bölümünde aktarmıştır. Şehir ile ilgili izlenimleri ise şu şekilde aktarmıştır:

1 Mayıs Antalya'ya ulaştık. Antalya, uzaktan doğuya özgü ve oldukça zengin görünen, birden denizi içine alan bir ovada yer alır. Geçen yıl bazı isyancı kaçkına yol verdiği düşünülünce, Kaptan Beaufort ne çeşit bir karşılama olacağından emin değildi. Paşa yeni öldüğünden ve oğlu resmi olarak henüz yerine geçmediğinden Türklerin arzu ettiği gibi yüksek makamlarla uğraşmadı ve karşılama samimi oldu. Kaptanın hisarı selamlama önerisinin kendisini memnun ettiğini ifade etti. Fakat silahların on birden az olmasını istedi, bu belki de karşılık verebileceği on bir silahı olduğundandı. Her şey açıldı, yine de, geminin görünümü kasabada en ufak bir heyecan yaratmadı. Limanda genellikle olağan bir durum olmasına rağmen, hiçbir Türk gemiyi görmeye gelmedi. Hisardan bize doğrultulmuş birkaç sefil silahı görebildik.²⁴²

Cockerell karaya ulaştıklarında, öküz, keçi, tavuk, sebze ve kaptan için elbisenin de olduğu bir paketin gemiye yollandığı, elbisenin reddedilip yiyeceklerin kabul edildiğini; gemiden karşılık olarak İngiliz birası, siyah bira ve büyük bir varil barutun da olduğu paketin gönderildiğini yazmıştır. Bunun ardından karaya inildiğini ve Paşa'yı ziyarete gidildiğini

²⁴⁰ Küçükhasaköylü, 2015: 4.

²⁴¹ Küçükhasaköylü, 2017: 147.

²⁴² Duman, 2015: 134.

yazmıştır. Antalya’da konaklamaları boyunca şehre gittiklerini, birçok zenginliğine ve kültürüne tanıklık ettiklerini belirten Cockerell, şehre açılan iki kapı olduğunu belirtmiştir.²⁴³

Kara tarafına açılan kapı, Roma mimarisine ait çok zengin fakat fazlasıyla zarar görmüş bir kapı, diğeri ise deniz tarafına açılan, üzerinde yazılar ve zarar görmüş kolları olan bir kapıdır diyen Cockerell, bir hafta sonra Lara’ya demir attıklarını aktarmıştır.²⁴⁴ Cockerell, bu bölge ile izlenimlerini ise şu şekilde belirtmiştir:

Burada oldukça kalıntı vardı fakat hiçbir ilginç değildi. Sonraki durağımız, dört gün kaldığımız antik Side eski Satalia’ydı. Çok büyük boyutlarda olan Roma tiyatrosu iyi korunmuştu ve Hristiyanlığı seçen yerlilerden sonra bile hala kullanılan, Hristiyanlık zamanında tamir edilen taşların üstündeki haç işaretleri kanıt olarak görülebilir. Prosenyum her zaman olduğu gibi harabeydi ve heykellerin bazıları sahnede idi. Modern zamanlarla karşılaştığımızda o şehir duvarının bir kısmını oluşturması için düzenlenmişti; fakat tiyatronun kendisi harika bir koruma altındaydı. Side şu an tamamen ıssız bunun sebebi büyük ihtimalle şehre hizmet veren su kemerinin bozuk olması ve bu alanda başka hiçbir suyun olmaması. Bu da tiyatronun nasıl bu kadar iyi korunabildiğini açıklıyor.²⁴⁵

Side’nin ve çevresinin çok ıssız olduğunu belirten Cockerell, kendilerini gören bir Türk memurun görünüşte onları karşılamak için geldiğini, ancak aslında gözetlemek için kendilerini izlediğini yazmıştır. Side’den sonra Alanya’ya yönelen ekibin samimi bir şekilde karşılandığını yazan Cockerell, şehrin durumunu şu şekilde aktarmıştır:

16’sında Alanya’ya varmış ve şehirden uzağa demir atmıştık. Alanya denize kadar giren sarp kayalıkların orada duruyordu. Evler, uzun direklerle desteklenmiş daha çok tavşan kafesine benzeyen düz çatıları ve balkonlarıyla doğuya özgü bir görünüme sahipti. Karşılansamız çok samimiydi, sıcak bir selamlaşma oldu ve bize sığır hediye ettiler. Şehre dönüş için hareket ettik, hava berbattı, her yer leş gibi kokuyordu. Pencerelelerden dışarıya atılmış korkularla daha da çirkinleşen, darbelerle dolu dar sokaklardan geçiyorduk, tüm kaygılarımızla birlikte bu yollardan geçtik. Kadınlar Frenkleri görmeye hevesliydi, sokaktan ve gemiden baktığımızda balkonlarından bize bakanları ayırt edebiliyorduk. Paşanın yokluğunda yönetimi ele alan kurula ziyarete giderken kaptana eşlik ettim.²⁴⁶

Kaleyi görmek için Kaptan Beaufort ile beraber yeniden şehir merkezine dönen ekip, burada camiye dönüştürülen birçok Hristiyan manastırı ve kiliselerinin yıkıntıları, su depoları ve çeşme gördüklerini, kalenin kapısına baktıkların bu şehrin fatihinin Alaaddin olduğunu kolaylıkla söylenildiklerini de belirtmiştir.²⁴⁷

²⁴³ Duman, 2015: 134-135.

²⁴⁴ Duman, 2015: 135.

²⁴⁵ Duman, 2015: 135.

²⁴⁶ Duman, 2015: 136.

²⁴⁷ Duman, 2015: 139.

2.4. Francis Beaufort (1811-1812)

1774'te İrlanda'da Collon'da doğan Francis Beaufort, on üç yaşında bir Doğu Hindistan'da Harbiyeli olarak deniz hizmetine girmiştir. Büyük Britanya'nın en güçlü denizcilik ülkesi haline geldiği ve dünya denizlerinin haritalanmasında önemli bir rol üstlendiği bir dönemde, 1829'da Beaufort Donanma Hidrografi görevine getirilmiştir. Beaufort'un Donanma Hidrografi olarak uzun süreli görev süresi, 1855'te 81 yaşında olgun bir yaşta emekli olmasıyla sona ermiştir. 19. yüzyılda denizcilik bilimleri tarihindeki en seçkin isimlerden biri olan Francis Beaufort, askeri anlamda da 1794'te Glorious First zaferinde yer alırken, 1800'de İspanyol gemisi San Josef'in ele geçirilmesi sırasında ciddi şekilde yaralanmış, ancak bu vesileyle gösterdiği cesaret, Komutan rütbesine terfi etmesini sağlamıştır. 1810'da kaptanlığa terfi eden Beaufort, kısa süre sonra, Türkiye'nin güney kıyılarını araştıran iki yıl sürecek bir keşif görevine atanmıştır. Beaufort'un araştırması, hem önemli bir kartografik başarı ile sonuçlanmış, hem de ayrıntılı günlüğü, 19. yüzyıl seyahat kitaplarının en üst sıralarında yer almıştır.²⁴⁸

1831'de, Denizcilik Almanak Ofisi'nin denetimini Kraliyet Gözlemevi'nden devralan Beaufort, 1832'de Denizcilik Dergisi'nin yayınlanmasını da sağlamıştır. Ayrıca, ilk kez 1849'da yayınlanan Bilimsel Araştırma El Kitabı'nın derlenmesi ve yayınlanmasında etkili olan deneyimli denizci, zamanının ve enerjisinin büyük bir kısmını zanaatkârlara ve zanaatkârların eğitimi için oluşturulan Yararlı Bilginin Yayılması Derneği'ne adanmıştır. Beaufort ayrıca Kraliyet Coğrafya Derneği'nin kurucu üyesi olmuştur, meteoroloji (çoğu insan Beaufort'un adını ünlü rüzgâr ölçeğinden bilir) ve jeoloji ile yakından ilgilenmiştir.²⁴⁹

Antalya hakkında 19. yüzyılda yazdığı seyahatnamede detaylı bilgiler veren isimlerin başında gelen Francis Beaufort kitabının 6. bölümünü Adalia (Antalya)'ya ayırmıştır. Beaufort notlarında o dönem siyasi ve sosyal yaşamı hakkında da bilgi vermiştir. Örneğin Antalya isyanını, bölgedeki korsanlık olaylarını ve son günlerini yaşayan miri sistemi ile ilgili bilgiler vermiştir. Beaufort, 1811-1812 arasında güney Anadolu'da, Likya'dan (Antalya, Fethiye ve civarı) İskenderun'a uzanan kıyılarda antik harabe ve kıyıların haritalarını çizmiştir. Antalya'yı ziyaret eden ilk isimlerden olan Beaufort'un çalışmaları kendisinden sonra kenti gezen seyyahların sık sık atıfta bulundukları eserler olmuştur. Beaufort ünlü seyahatnamesinde ilk olarak Antalya'nın görünümü ile ilgili bilgileri şu şekilde vermiştir.

Avova Burnu'nun arkasında, Adalia Paşasının bir savaş sigili inşa ettiği söylenen küçük bir koy vardır. Birkaç dağınık kalıntı, daha önce yerleşim olduğunu gösteriyor; belki de

²⁴⁸ Cotter, 1978: 511.

²⁴⁹ Cotter, 1978: 512.

Strabo'nun Thebes'i ya da Lyrnessus'uydu. Bu körfezden itibaren kıyı boyunca kuzeye doğru bir sıradağlar uzanır. Ana hatları son derece kırık ve resmedilmeye değer, kıyından uzaklaştıkça zirveleri art arda yükseliyor. Bu dağlar hiç kuşkusuz antik Doruk Dağı'nı oluşturuyordu.²⁵⁰

Beaufort Antalya şehri ile ilgili ilk izlenimlerinde, Batılıların normalde insanların önyargılarını sarsma konusunda isteksiz olduğunu, oysa gelecekteki çalışmaların başarısında, belki de maddi olarak, olumlu izlenimler bırakmanın önemli olduğu düşünmeye başladığını belirtmiştir. Bu nedenle kendisine verilen hediyeleri kabul etmiş, ertesi gün ise kendisi hediyeler vermiştir.²⁵¹

Beaufort'a göre Antalya, küçük bir limanın etrafında güzel bir konuma sahiptir; sokaklar sanki bir tiyatronun koltukları gibi arka arkaya yükselmektedir. Tepenin düz zirvesinde, şehir bir hendek, çift duvar ve birbirinden yaklaşık elli yarda uzakta bir dizi kare kule ile çevrilidir. Surların içinden geçmek, surları ve kuleleri incelemek için izin almaya çalıştıklarını, ancak dışarıdan bir bakışla yetindiklerini belirtmiştir.²⁵²

Beaufort'a göre liman, bir zamanlar uçlarında kuleler olan iki taş iskele ile çevrilidir; ama artık harap bir durumdadırlar ve denizin akınları, ihmal edilmesiyle birleşerek kesin olarak yok olmaya yüz tutmuştur.²⁵³

Beaufort'un izlenimlerine göre Antalya'nın nüfusu 8000'i geçmemektedir. Bunun üçte ikisi Müslüman iken diğer üçte biri Rumlardan oluşmaktadır. Antalyalı Rumlar Türkçe konuşup, dualarını bile Türkçe ederken; ayinleri Rumca olarak tekrarlanmaktadır.²⁵⁴

Beaufort seyahatnamesinde Antalya'da ticari hayat hakkında da bilgiler vermiştir. Bu konuda görüşlerini Beaufort şu şekilde özetlemiştir:

Çarşıda veya pazarda kumaş, hırdavat ve birçok İngiliz ve Alman imalatı örneği gördük; ancak çoğunlukla İzmir'den gelen düzenli kervanlarla taşınmışlardı. Yunan mısır tüccarları tarafından takas için çok az eşya getirildi; hazır para onların temel taşı ve Malta ve Messina'dan bu kıyılara giden yolda incelediğimiz her gemide binlerce dolar vardı. Bu talep devam ederse, her iki taraf da karşılıklı bir mal değişiminde avantaj bulacaktır; tarım genişledikçe ve refah arttıkça, yeni ihtiyaçlar ortaya çıkacak, Avrupalı imalatçılar için yavaş

²⁵⁰ Beaufort, 1817: 108.

²⁵¹ Beaufort, 1817: 114.

²⁵² Beaufort, 1817: 119-120.

²⁵³ Beaufort, 1817: 122.

²⁵⁴ Beaufort, 1817: 125.

yavaş yeni pazarlar açılacak ve uygarlık ve endüstri, şu anda bu gelişmemiş (yarı barbar) bölgeleri sarmış olan cehalet ve tembelliği bir yenebilir.²⁵⁵

O dönem yaygın bir şekilde kullanılan şehrin ismi konusunda, Beaufort bazı izlenimlerini de aktarmıştır. Buna göre modern haritalardaki Satalia ve Alitalia isimleri için bir temelinin olmadığını ifade den Beaufort, şehrin sakinlerinin antik Attalia'dan türetildiği anlaşılan Adalia adını kullandıkları belirtmiştir.²⁵⁶

Beaufort, 1811 tarihinde Antalya'da bulunduğu sırada, Türklerin karakterlerinin iyi ve kötü özelliklerinin çarpıcı şekilde zıtlıkları olduğunu, iştahlarına düşkün olmalarına rağmen bir Türkün her zaman konuksever ve cömert olduğunu nakletmiştir. Seyyah bu konudaki gözlemlerine devam ederek “(...) Kazanmak bir Türkün doğasının ilk kuralı olarak görülebilir ancak Türkler için vermek de sonsuzdur. Zengin bir Müslüman akçelerini rahatlıkla dağıtır, ihtiyacı olan bir gezgin, yiyecek ve içecek elde etme hatta bazen onun çubuğunu tüttürme onurunu elde edebilir. (...)” şeklinde durumu açıklamaktadır. Beaufort bu davranışlarda, İslâm dininin önemli bir etkisi olduğunu ve bu dinin insanlara, düşmanlarına bile ekmek ile su ikram etmelerini zorunlu kıldığını söylemektedir.²⁵⁷

İslâmiyet'in etkisiyle beraber insanların davranışlarına ve icraatlarına yansıyan durumlar da seyyahların dikkatini çekmektedir. Bayındırlık işleri bunlardan biridir. Seyyahların bu konu ile ilgili verdikleri örnekler son derece önemlidir. Beaufort, Antalya'da bulunduğu sırada Müslümanların bu yönleri hakkında edindiği genel gözlemleri eserine aktarmaktadır. Seyyah umumi yollarda bedava konaklama imkânı veren hanlar ve susamış bir yolcu ve katırı için sayısız kaynakların hayırseverler tarafından inşa edildiklerinden bahsetmektedir.²⁵⁸

2.5. William Turner

Diplomat William Turner 1811-1816 yılları arasında İstanbul'daki elçilik personelinin genç bir üyesi olarak, Osmanlı topraklarında yoğun bir şekilde seyahat etmiş ve ardından 1820'de yayınlanan üç ciltlik *Journal of a Tour of the Levant*'ı yazmıştır. Turner, eserinin 3. cildinde yer verdiği Antalya ile ilgili, özellikle 1813'teki şehirdeki karışıklıklar hakkında önemli bilgiler sunmuştur.

1813 sonbaharında Antalya Bey'ine yönelik bir sefer düzenlendiğini belirten Turner, Tekelioğlu hanedanından, babasının ardından öne çıkan İbrahim Paşa'nın yönetime 800 kese

²⁵⁵ Beaufort, 1817: 126-127.

²⁵⁶ Beaufort, 1817: 127.

²⁵⁷ Beaufort, 1817: 50.

²⁵⁸ Beaufort, 1817: 49.

teklif ettiğini, ancak bunun padişahı memnun etmemesi üzerine Antalya’da bir sefer düzenlendiğini yazmıştır. Turner, Antalya’nın 3 bini savaşçı olmayan 10 bin nüfuslu kötü inşa edilmiş bir Türk kasabası olduğunu, altı fit genişliğinde bir çukur ve bir misket atışı mesafesindeki kuleleri olan hafif bir duvar dışında başka bir tahkimatının olmadığını; buna rağmen padişahın 66 bin asker ve 8 veya 9’u Osmanlı Devleti’nin gemisi olmak üzere 34 gemiden oluşan Türk filosu tarafından yürütülen iki yıllık operasyon ile karşı karşıya kaldığını belirtmiştir. Antalya sakinlerinin şehri korumak için sadece tüfeklerinin olduğunu yazan Turner, devlete büyük yük olan sefer masraflarının yanı sıra Antalya ve çevresindeki limanlarda donanmaya bedelsiz erzak ve sığır gönderildiğini, ancak şehri alıp hem karadan hem de denizden kaçış yolu olmayan 34 yaşındaki genç Bey’in kafasını kestikten sonra, padişahın pek bir kazancının olmadığı yorumunda bulunmuştur.²⁵⁹

2.6. Johann Ludwig Burckhardt (1816)

25 Kasım 1784’te Lozan’da dünyaya gelen Johann Ludwig Burckhardt, küçük yaşlarda babasının işini devralıp, kardeşlerinin velayetini üstlenmiş, o zamanlar henüz Fransızlar tarafından işgal edilmemiş iki Alman şehri olan Leipzig ve Göttingen’de üniversite eğitime devam etmiştir. Hukuka odaklanmanın yanı sıra tarih, matematik, istatistik ve eski ve modern dillerdeki derslere katılmıştır.²⁶⁰ İsviçre kökenli Burckhardt, 1809’da Londra merkezli Afrika Cemiyeti tarafından, kuzey yolunu takip ederek Fizan üzerinden Sahra’nın güney bölgelerini kapsayacak şekilde keşif gezisi için görevlendirilmiştir. Seyyahın tüm eserleri ölümünden sonra yayınlanmıştır. *Travels in Nubia* 1819’da, *Travels in Syria and the Holy Land* 1822’de, *Travels in Arabia* 1829’da, *Arabic Proverbs, or the Manners and Customs of the Modern Egyptians* 1830’da ve *Notes on the Bedouins and Wahabys* ise 1831’de kendisini görevlendirmiş olan African Association tarafından yayımlanmıştır.²⁶¹

1816’da Antalya’yı ziyaret eden gezgin Burckhardt’a göre Antalya, doğu ve batı tarafından çevrelenen Karamanya dağlarına girişin ardından, kuzeye doğru, uçurumun bitiminde düz bir alanda yer almaktadır. Antalya limanı körfezin dibinde, uçurumun eteğindedir. Çok yakınından geçtiği batı yakasındaki dağlar oldukça yüksektir ve en yüksek sırtları karla kaplıdır. Antalya kasabası kısmen uçurumun üzerine, kısmen de sona eren ovada kuruludur. Kentin bahçeleri kayalık kıyı boyunca yaklaşık üç veya dört mil uzanırken; kent limandan ve iniş yerini çevreleyen birkaç binadan, uçurumun tepesine inşa edilmiş bir duvarla ayrılmıştır. Ayrıca sahilden kasabaya kadar dar bir geçit vardır ve kapı gün batımında düzenli

²⁵⁹ Turner, 1820: 386-387.

²⁶⁰ Stucky, 2019. 426.

²⁶¹ Erol, 2021: 695.

olarak kapatılmaktadır.²⁶² Burckhardt, kente ulaştıklarında kentte veba salgını devam etmektedir ve bu durumu şu şekilde anlatmaktadır:

İç liman küçük, bir Türk muhafız, Dimyat'tan gelen dört Arap gemisi, beş altı küçük ülke Yelkenli teknesi ve kendi gemimiz iki yıkık kule arasındaki tüm alanı doldurmuştu. Daha geniş olan dış körfezde iyi bir demirleme yeri var, ancak güney rüzgârlarına karşı korunak yok. İki ince kaynak suyu akıntısı, iniş yerinin her iki tarafındaki uçurumdan aşağı iner. Limana yaklaşır yaklaşmaz bir Türk muhafız, botu demirlemeye geldi vebanın kasabada olduğu ve yanımızda demirleyen nöbetçi gemisinde iki hasta olduğu haberini verdi. Son iki hafta içinde kasabada kimse ölmemiş olmasına rağmen, yine de tüm önemli Hristiyan ve Türk tüccarlar şehirdeki evlerini terk etmiş ve hala bahçelerinde yaşıyorlardı.²⁶³

Burckhardt, şehirde kısa bir süre kalmasının ardından şehir hakkında kısa bilgiler vermiştir. Buna göre Antalya, bir paşa tarafından yönetilmektedir ve nüfusun yarısından fazlasını Rumlar oluşturmaktadır. Neredeyse tüm ticaret Rumların elindedir. Üç dört yıl öncesine kadar kasabada bir Fransız Konsolosu bulunurken, ayrılmasının ardından, o zamandan beri hiçbir Avrupa gücü Antalya'ya bir Konsolos atamamıştır. Şehrin ihracatı mısır, yağ ve pamuktan oluşmaktadır. Ülke ticareti Kıbrıs'a ve Suriye kıyılarına taşınmaktadır. Dimyat ve İskenderiye Arapları ise şehre pirinç, Mocha kahvesi ve şeker getirmektedir. Burckhardt, limanda bulundukları sırada, kendilerinden İngiliz cep mendilleri satın alındığını da yazmıştır.²⁶⁴

2.7. Josiah Conder (1820)

Yazar ve ilahiyatçı Josiah Conder (1789-1855) kölelik karşıtı fikirleri ile bilinen, Londra doğumlu seyyahlardan biridir. Beş yaşında çiçek hastalığı nedeniyle bir gözünü kaybeden Conder, 1810'da *The Associate Minstrels* eserini yayınlamış; ayrıca *Patriot* (Vatansever) isimli bir gazetenin editörlüğünü yapmıştır.²⁶⁵

1820'de Antalya'yı ziyaret eden Conder'e göre limanın etrafında güzel bir şekilde konumlanmıştır ve Beaufort'un da vurguladığı gibi şehir sokakları, bir tiyatronun koltukları gibi, birbiri ardına ve tepenin düz zirvesinde yükselmektedir. Şehir bir hendek, bir çift duvar ve birbirinden yaklaşık elli yarda uzakta bir dizi kare kule ile çevrilidir. Banliyölerde evler portakal bahçeleri ve bahçeler arasında dağılmış durumdadır ve bu nedenle geniş bir yer kaplamaktadır. Şehirde, kapılardan birinde Hadrian onuruna bir yazıt bulunmaktadır. Hala

²⁶² Burchardt, 1819: xii.

²⁶³ Burchardt, 1819: xii.

²⁶⁴ Burchardt, 1819: xii.

²⁶⁵ <https://www.stempublishing.com/hymns/biographies/condor.html>, (erişim. 09.01.2023)

büyük ve kalabalık bir kasabadır ve ilçenin geniş ve verimli olması ve deniz ticaretinin yaygın olması nedeniyle Anadolu'nun en iyi hükümetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Nüfus, Yüzbaşı Beaufort tarafından 8.000 olarak tahmin edilmektedir, üçte ikisi Müslüman ve üçte biri de Türkçe konuşan Rumlardan oluşmaktadır.²⁶⁶ Conder, seyahat yazısında Antalya'da, piskoposluk kilisesinin camiye dönüştürülmüş olmasına rağmen, piskoposluk makamı olma onurunu koruduğunu belirtmiştir.²⁶⁷

Conder, Yüzbaşı Beaufort'un belirttiği gibi İzmir'den düzenli kervanlarla getirilen kumaş, hırdavat ve çeşitli İngiliz ve Alman ürünlerinin çarşıda ağırlıklı olduğunu; savaş sırasında Akdeniz'deki İngiliz garnizonlarının neden olduğu buğday talebinin, son zamanlarda ticarete önemli bir canlanma yarattığını yinelemiştir.²⁶⁸

Conder'e göre Bizans imparatorluğu altında gelişen ve Pamfilya eyaletinin piskoposluğu olan Lara, şimdi tamamen terk edilmiş olsa da yapay limanında çürümüş su kemeri ve diğer kalıntıları barındırmaktadır. Lara'da geniş, bayraklı bir rıhtımın kalıntıları, limanın kenarı boyunca görülmektedir.²⁶⁹

Side'de yer alan tiyatro, Side'nin en çarpıcı özelliğidir. Yüzbaşı Beaufort'dan aktardığı şekli ile Conder, sahilde gözlemlediği en büyük ve en iyi korunmuş olan yapının bu olduğunu, kıyıdan ilçe merkezinden yükselen bir akropol görünümünde olduğunu yazmıştır. At nalı şeklinde olan yapının dış çapı 409 fit, alanın çapı 125 ve alandan en üstteki koltuğa dikey yükseklik, yaklaşık dokuz fittir. Alttan yirmi altıncı sırada Patara'daki gibi geniş bir platform ve 46 oturma sırası içermektedir.²⁷⁰ Conder, Beaufort'un, tiyatronun 15 binden fazla seyirci içereceğini hesapladığını, tonozlu yapısından çok eski olmadığı ve kemerlerden birinin kilit taşına oyulmuş bir haçtan dolayı, Hristiyanlığın gelişinden sonra onarıldığını gösteriyor gibi göründüğünü belirtmiştir.²⁷¹

Conder, Antalya ziyaretinde Alanya izlenimlerine de yer vermiştir. Buna göre kasaba bir paşalığın başkenti olmasına rağmen, eski önemini kaybetmiştir. Sokaklar ve evler sefil durumdayken, birkaç cami bulunmaktadır. Kasabada gözle görülür bir ticaret belirtisi yoktur ve nüfusun en fazla 2 bin olduğu tahmin edilmektedir.²⁷²

²⁶⁶ Conder, 1824: 250.

²⁶⁷ Conder, 1824: 251.

²⁶⁸ Conder, 1824: 250.

²⁶⁹ Conder, 1824: 252.

²⁷⁰ Conder, 1824: 252.

²⁷¹ Conder, 1824: 256.

²⁷² Conder, 1824: 259.

2.8. John Carne (1821)

Babası tüccar ve banker olan İngiliz John Carne (1789-1844) bir şiir derlemesi olan ilk kitabını 1820'de yayınlamasının ardından Doğu seyahatine çıkarak 1821'de İstanbul, Yunanistan, Mısır ve Kudüs'ü görmüştür. Gezileri ile ayrıntıları ve izlenimlerini makale tarzında *New Monthly Magazine*'de yayınlayan Carne, yine Akdeniz'de bir yolculuk planladığı sırada ansızın ölür. 1829'dan 1844'e, yani öldüğü yıla kadar, yedi tane birçok ciltlik ve çoğunlukla edebi içerikli eser yayınlamıştır.²⁷³

Carne'nin çalışmasında Antalya güzel bir kasaba olarak nitelendirilmiş, ancak insanın bu kentte kendisini yalnız hissedeceği belirtilmiştir. Halkın yabancılara karşı kibar olmadığını belirten yazar, konaklamanın kötü olduğunu ve İzmir'den bir kervan gelmemişse hanın boş olduğunu yazmıştır. Yazar, Antalya ile ilgili izlenimlerine şu şekilde devam etmiştir:

Kasabanın yüksek konumuna ve deniz meltemlerine rağmen, yazın burada sıcak dayanılmaz: Cezayir'dekine benzer şekilde, sokaklar bir tiyatronun koltukları gibi arka arkaya yükselir ve tepenin düz zirvesinde de devam ederler, yağmur mevsiminde bu dar sokaklar sefil bir şekilde kirli ve rahatsızdır.²⁷⁴

Antalya'da çeşme başında asılı bir bardağın olduğunu belirten yazar, eserinde soğuk ve berrak sudan genel geçenlerin içtiğini belirtmişler, falezlerden aşağı iki akarsu bulunduğu da anlatmışlardır. Antalya'nın büyük ve kalabalık bir şehir olduğunu, geniş ve verimli olması ve deniz ticaretinin yaygın olması nedeniyle Anadolu'nun en iyi hükümetlerinden birisine sahip olduğu da yazar tarafından belirtilmiştir. Nüfusun 8 bin olduğu tahmin edilirken, Türkçe konuşan üçte ikisi Müslüman ve üçte biri Rum nüfustan oluşmaktadır. Carne, denizden beş ulu minare görüldüğünü, küçük limanına girerken şehrin ilk görüntüsünün oldukça çarpıcı olduğunu yazmıştır.²⁷⁵

2.9. John Purdy (1826)

1773'te İngiltere'de doğan hidrografi uzmanı Purdy, modern deniz fenerleri ve tasarımlarının incelenmesi yanı sıra faroloji teriminin icat edilmesiyle hidrografide önemli bir isim haline gelmiştir.

1826'da Antalya'yı ziyaret eden seyyahlardan biri de John Purdy olmuştur. Yazdığı eserde sahilin en büyük şehri olarak tabir ettiği Antalya'nın, kendisinden önce şehri ziyaret eden seyyahların da belirttiği gibi bir tiyatronun koltukları gibi ardı ardına yükseldiğini

²⁷³ <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=169> (erişim: 06.02.2023)

²⁷⁴ Bartlett ve Allon, 1835: 8.

²⁷⁵ Bartlett ve Allon, 1835: 9.

belirtmiştir. Nüfusun 8 bin olduğunu yazan Purdy, bunun üçte ikisinin Müslüman olduğunu, ancak nüfusun Türkçe konuştuğunu belirtmiştir. Purdy, şehirdeki ticari yaşam ile ilgili olarak da şu bilgileri vermiştir:

Fransızların burada bir konsülü var. Şarap dışında su ve diğer içecekler kolaylıkla temin edilebilir ve Avrupa üretimi birçok eşyanın sergilendiği bir çarşı veya dükkân koleksiyonu var. Kasabanın etrafındaki bahçeler çok güzel ve meyveler bol.²⁷⁶

Purdy, Alanya hakkında, şehirde 100 kulaç yüksekliğindeki kayalıkların uzaktan görülebildiği yüksek bir burnun doğu tarafında uzandığını belirterek, şehirde ne liman ne de iskele olduğunu belirtmiştir.

Limana sadece 3 yelkenlinin sığıdığını söyleyerek kayalardan arındırılmış alanın genel kullanım için çok küçük olduğunun altını çizen ve “Körfezin dibi gevşek bir kum olduğundan ve çok az güvenilebileceğinden ve güney rüzgârlarından sonra şiddetli bir dalga geldiğinden, sağduyulu denizci bu limanla fazla serbest kalmayacaktır” diyen Purdy, yaz aylarında ise kıyıya güvenle yaklaşılabilirliğini söylemiştir. Yazar, Alanya ile ilgili şu bilgileri de vermiştir:

Alaya burnunun batı ve güney tarafları, 150 ve 600 fit yüksekliğinde ulaşılmaz uçurumlardır; kuzeyde alçak bir kıstakla bağlandığı geniş ve verimli bir ovaya hâkimdir; kasabanın kurulu olduğu doğu tarafı ise kayalık ve oldukça dik bir yokuştur. Çok sayıda kule ve güç durumdaki duvarlar, dikkatli bir şekilde beyaz badanalı olmalarına rağmen artık hızlı bir şekilde çürüme durumunda ve herhangi bir saldırıya karşı ancak zayıf bir direnç gösterebiliyor. Alaya, vilayet paşasının ikametgâhıdır, fakat sokakları ve evleri perişan; sadece birkaç cami var ve çok kötüler: ticaret belirtisi yok; nüfus 1500 veya 8000 kişiyi aşamaz.²⁷⁷

Purdy, şehirde 1812'de burada küçük öküzlerin tanesinin 7 veya 8 dolardan temin edilebildiğini ve sebzelerin yeterli miktarda olduğunu da yazmıştır.²⁷⁸

2.10. Francis Vyvan Jago Arundell (1826)

İngiliz arkeoloji araştırmacısı ve rahip Francis Vyvan Jago Arundell (1780-1846) Oxford'da dünyaya gelmiş ve rahip olmuştur. Genç yaşından itibaren arkeoloji ile ilgilenen Arundell, 1817'de Society of Antiquaries of London üyesi olması ardından, 1817'de Bizans imparatoru T. Palaeologus hakkında bir makale yayınlamıştır. 1815 yılında İstanbul'da İngiltere konsolosunun kızıyla evlenmesinin ardından, İzmir'e yerleşen Arundell 1826'da

²⁷⁶ Purdy, 1826: 303.

²⁷⁷ Purdy, 1826: 304.

²⁷⁸ Purdy, 1826: 304.

Mart ayından Eylül'e kadar Anadolu'nun 7 kilisesini ve antik Pisidya'yı kapsayan bir seyahat gerçekleştirmiş, yayınladığı seyahatnamesi büyük ilgi çekmiştir. 1833'te Antiochia ad Pisidiam (Yalvaç) gibi Avrupalılar tarafından bilinmeyen yerleri gezen ve bu konu ile ilgili seyahatnamesini 1834'te 2 cilt halinde yayınlayan Arundell, ayrıca arkeolojik eser, sikke ve elyazmalarından oluşan büyük bir koleksiyona sahip olmuştur. İngiltere'ye dönüşünde sikkelerini British Museum'a satan Arundell'in derlediği hikâyeler ile ilgili çalışmaları ise hiç kullanılmamıştır.²⁷⁹

Arundell, Burdur antik kentlerini gezdikleri sırada tanıştıkları Rumlar ve diğer kişilerin, Denizli'den Antalya'ya giden yol hakkında bilgi verdiklerini, bununla beraber başka bir rotanın daha olduğunu belirtmiştir. Burdur Bucak'ın hâlâ hatırı sayılır küçük bir kasaba olduğunu, ancak eskiden şehrin bin hanesinin olduğunu; bir kısmı dağ tarafında, büyük kısmı ise ovada olmak üzere dört cami ile bölündüğünü yazan Arundell, Antalya ile bu kentin mesafesinin 18 saat olduğunu aktarmıştır. Gezisinde Antalya içine girmeyen Arundell, bu durumun nedenlerini şöyle açıklamıştır:

Adalia yakınlarına seve seve gider, Perge harabelerini inceler ve güney sahilinden Likya üzerinden İzmir'e dönerdim. Ayartma güçlüydü, neredeyse karşı konulamazdı; ama burada, iyi arkadaşım Dethier'in sağduyusu, başarılı itirazlara yine karşı çıktı. Bir haftanın aşağı yukarı çok uzun bir süre olmadığı doğrudur; ancak bu mevsimde fazladan bir hafta kış sellerini getirebilir ve sel basmış ovaların üstesinden nasıl gelinir? Yine, Mısır ordusu ve padişahın birlikleri, gezginler için her Isparta kışlasındaki kadar hoş olmayabilir. Bununla birlikte, Perga harabelerini ziyaret etmemiş olsak bile, Albay Leake'in Stavros'un batısındaki Cestrus'ta General Köhler tarafından gördüğü harabelerle ilgili anlatımıyla durumlarının şüpheye yer bırakacağını bilmek biraz teselli oldu.²⁸⁰

Arundell bu ifadeleri ile General Koehler'in Stavros'tan Antalya'ya gelirken, Türklerin Eski Kalesi dediği harabeleri gördüğünü, bu kalıntıların Albay Leake tarafından, Strabon'un Cestrus'taki konumu ve denizden uzaklığıyla ilgili tarifine katılarak, Perge harabeleri olarak kabul edildiğini aktarmıştır.²⁸¹ Arundell, Türklerle karşılaşmasında en çok Türklerin misafirperverliğinden etkilendiğini yazmıştır. Geceyi çam ağaçlarının altında geçirmeyi planlarken, Bucak kasabasında mütevazı ve iyi kalpli Türklerin, kendilerini bir odaya yerleştirdiklerini, buğday pilavı yumurta ikram ettiklerini belirtmiş; bunun Küçük Asya'nın

²⁷⁹ <https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=97> (erişim. 07.01.2023)

²⁸⁰ Arundell, 1834: 85-86.

²⁸¹ Arundell, 1834: 87.

her kasabasında ve köyünde olabileceğini yazmış; bu durumun nedeni olarak da şu geleneği hatırlatmıştır:

Müslümanların çok eskilere dayanan geleneklerine göre, misafir ziyaret ettiği eve dokuz tane kismet getirir, giderken sadece birini götürür ve sekiz kismet ev sahibine kalır inancı mevcuttur.²⁸²

2.11. Alexander William Kinglake (1835)

19. yüzyıl İngiltere'sinde Oryantalizm'in önemli temsilcilerinden biri olan Kinglake, kişisel deneyimlerin sonucu ortaya çıkan Doğu modasının sıkı takipçilerinden biri olmuştur. O dönemki aristokratlar arasında moda olan Doğu seyahatini deneyimleyen isimlerden olan Kinglake de birkaç kez Doğu seyahatine çıkmıştır. Güney İngiltere'de Somerset'te bankacılık ve avukatlık yapan tanınmış bir aileye mensup olan Kinglake, 1832'de Cambridge Üniversitesi'nden mezun olması ardından avukatlık yapmaya başlamış, ancak daha çok yazar olarak tanınmıştır. Askeri konulara ve Osmanlı'ya ilgi duyan Kinglake, Kırım Savaşı'nda muhabir olarak görev yapmış ve savaşla ilgili olarak ve *Invasion of the Crimea* başlıklı sekiz ciltlik bir eser yayınlamıştır. Kinglake, 1857-1868 yılları arasında İngiliz Parlamentosu'nda Avam Kamarası'nda Bridgewater milletvekili olarak hizmet vermiştir.²⁸³

Kinglake'in büyük ilgi gören eseri Eothen, Doğu Hasreti adıyla Türkçeye de kazandırılmış; Yunanca *şafağın söktüğü yerden* anlamını taşımaktadır. Kinglake'in 1834-1835 yıllarında Osmanlı topraklarında seyahatini konu edilen ve İngiliz bakış açısını yansıtan eser, 1844'te basılmış ve yazarına büyük şöhret kazandırmıştır.²⁸⁴

Jonathan Raban'ın sözleriyle Yurtdışındaki Viktorya dönemi İngiliz'i karakterinde kendini yeniden canlandıran Kinglake, Avusturya'dan geldikten sonra 1830'larda Osmanlı sınır kentinde başlayan bir seyahat programında Osmanlı topraklarına seyahat etmiştir. Sırasıyla Belgrad, İstanbul, Truva ve İzmir üzerinden Kıbrıs, Suriye, Filistin, Mısır ve Filistin'e gelmiştir. Buradan Suriye'ye (209-19) dönül yaparak gemisiyle Antalya'ya gelen Kinglake, Antalya'dan İzmir'e yolculuğunu at sırtında sürdürmesine rağmen Eothen kitabında bu kısma yer vermemiştir.

Kinglake'in anlatımı tamamen bu doğu coğrafyasına ilişkin gözlemlerine dayanmamış, Doğu'nun egzotizmiyle ilgili fantezi ve spekülasyonları yoğun bir şekilde içermiştir. Kitabının önsözünde de şamatacı bakış olarak seyahatlerini anlatan aşırı abartı ve doğaçlama

²⁸² Arundell, 1834: 84-85.

²⁸³ Erdoğan, 2014: 88.

²⁸⁴ Erdoğan, 2014: 88-89.

kullanmıştır. Ancak Kinglake'nin oryantal romantizmi, sempati ve merak değil, ötekileştirici hegemonik bir tavır ve olumsuz bir klişeleştirmeye dayanmıştır.²⁸⁵

Suriye'den Antalya'ya yol alan Kinglake ve ekibi, şehrin kıyısına ulaştıklarında, İstanbul'dan alınan karar gereği karantina uygulamasının olduğunu ve kendilerine iniş izni verilmediğini şu şekilde aktarmıştır:

Dokuz gün yelken açtıktan veya yelken açmaya çalıştıktan sonra, kendimizi hâlâ Kıbrıs Adası'nın kuzeyindeki anakarada asılı bulduğumuzda, Satalieh'te karaya çıkmaya ve oradan kara yoluyla ilerlemeye karar verdik. Hafif bir esinti amacımıza uygundu ve güzel kokulu karaya yaklaştığımız için büyük bir sevinç duyduk ve kıyıda iki üç yüz yarda uzaktaki Satalieh koyuna demir attığımızı gördük. Satalieh kasabası, bulunduğu Paşalık'ın başlıca yeridir ve kalesi, Paşa'nın ikametgâhıdır. Henüz demir atmıştık ki, kıyıda bir tekne geldi ve gemideki subaylar, Suriye'den gelen tüm gemilere karşı üç haftalık bir karantinanın sürdürülmesi için en katı emirlerin alındığını bildirdiler ve buna göre kimsenin inmemesi talimatını verdiler. Cevap olarak Paşa'ya haber göndererek generalin rütbesini ve unvanlarını bildirdik ve karaya çıkmak için izin istedik. Bir süre sonra tekne tekrar yanaştı ve subaylar, İstanbul'dan alınan emirlerin zorunlu olduğunu ve istisnai olmadığını belirterek, Paşa adına herhangi bir karaya çıkma girişiminden kaçınmamızı resmen emretti.²⁸⁶

Kinglake, salgın nedeniyle Antalya'ya ayak basamamaları ile ilgili yabancı bir devletin düzenlemelerini hiçe saymanın uygunsuz olacağını kabul etmiş, bu gelişme üzerine kaygın hazır hale getirilmesini emrettiklerini ve Rus bayrağı altında karaya çıkma girişiminde bulunduklarını anlatmıştır. Kinglake, kürek çekerek karaya adım attıkları sırada bekleyen zabıtların ve kıyıdağların yanlarına geldiklerini ve karaya çıkmalarına izin verdiklerini belirtmiştir. Antalya varışlarında ilk olarak paşanın adamlarının tereddüt içinde olduğunu, ancak sonra kabul salonuna gitmelerini izin verildiğini söyleyen Kinglake, kale kapısına ulaştıklarında kendileri için hayranlık uyandıran hazırlıklar yapıldığı belirtmiştir. Yazar, görüşmelerinin o anlarını şu şekilde okuyucuya aktarmıştır:

Salon, beyaz badanalı büyük bir odadan başka bir şey değildi. Doğu hükümdarları, bunu güç gösterisiyle karşılaştırabildiklerinde, bu tür bir sadelikle gurur duyarlar ve Paşa, salonun alt tarafı subaylarıyla dolu olduğundan, bunu yapabildi. Elli ya da altmış kadar olduklarını düşündüğüm bu adamların hepsi, sade de olsa, Avrupa'nın askeri redingotlarını giymişlerdi; Paşa'nın oturduğu salonun üst ucuna doğru içi boş bir yarım daire cephe oluşturacak şekilde toplu halde duruyorlardı; girdiğimizde bize dar bir şerit açtılar ve biz

²⁸⁵ Umunç, 2007: 731.

²⁸⁶ Kinglake, 1844: 407-408.

geçer geçmez de saflarını tekrar kapattılar. Onun kudretinden saygılı bir mesafede kalmamız için bizi ikna etmeye çalışıldı. Bu noktada teslim olmak, belki de hayatımız için ölümcül olurdu; ama General ve ben gideceğimiz yeri çoktan kararlaştırmıştık ve kabaca salonun üst ucuna doğru ilerledik. Divanın üzerinde ve odanın sağ köşesine yakın bir yerde Paşa oturuyordu, uzuvları toplanmış, bir engerek gibi kıvrılmıştı. Yanakları ölümcül bir şekilde solgundu ve belki de dudakları bembeyaz olmuştu, çünkü adam tek bir kasını bile kıpırdatmadan, içindeki gazaba dair muazzam bir fikirle beni etkiledi. Sanki boş bir yere bakıyormuş gibi gözlerini amansızca sabitledi ve ömür boyu dava açanların dualarını geri çevirmeye alışmış bir adamın bakışıyla. Ancak kısa süre sonra onu bu çalışılmış yüz hatlarından kurtardık, çünkü doğruca divana gittik. Rus Paşa'nın yanına, ben de Rus'un yanına oturduk. Bu hareket görevlileri hayrete düşürdü ve Paşa'yı açıkça rahatsız etti. Etkilediği gözlerin camsı durgunluğunu artık koruyamadı ve belli ki çok tedirgin oldu. Satrapın ayaklarının dibinde titreyen bir İtalyan duruyordu. Bu adam hükümdarın hizmetinde bir tür doktordu ve şimdi refakatçilerimizin yokluğunda tercümanlık yapacaktı. Paşa, otoritesine açıkça meydan okuduğumuzu ve kendi subaylarının arasında karaya çıktığımızı bize söylemesini sağladı.²⁸⁷

Antalya Paşası'nın otoritesini sarsarak karaya çıkan Kinglake ve ekibi, paşaya Doğulu Yahudi olmadıklarını, birer Rus generali ve İngiliz asilzadesi olarak karşılarında olduklarını ima etmişler; paşaya ise gerekli hürmeti göstererek uzlaşi elde etmeye çalışmışlardır. Paşa da otoritesinin sarsılmaması için ekibin bir gün karantinada kalmalarını istemiştir, tartışma kahvelerin içilmesi ve paşanın at sözü ile tatlıya bağlanmıştır.

Genel olarak Kinglake'nin 1830'lar Osmanlı Türkiye'sine seyahatinde, İstanbul, Çanakkale, İzmir ve Antalya'ya gezisinde, gözlem ve yorumlarında şark fantezilerini öne çıkarmış, ötekileştirici bir tutum takınıştır. Kendisini Batı medeniyetinin bir parçası olarak üstün gören Kinglake, Türk toplum yaşamını ilkel olarak değerlendirmiş, bir bakıma Doğu Batı karşıtlığının bir ifadesini dile getirmiştir.²⁸⁸ Umunç'a göre Kinglake'nin Antalya izlenimleri de 'güzel kokulu topraklara' ve 'tatlı sahile' değinmekten başka ayrıntı içermemiştir. Anlatısı boyunca tekrar eden düşmanca ve hegemonik tavrı göz önüne alındığında, diğer coğrafya olarak basitçe marjinalleştirdiği Türkiye'nin kültürü, toplumu ve manzarasıyla çok az ilgilenmesi veya hiç ilgilenmemesini de bu durumu kanıtlamaktadır.²⁸⁹

²⁸⁷ Kinglake, 1844: 410-412.

²⁸⁸ Karaduman, 2013: 94.

²⁸⁹ Umunç, 2007: 734.

2.12. Charles Texier (1834)

Fransız arkeolog ve gezgin olan Charles F. Texier (1802-1871), Antalya'yı ziyaret eden ünlü seyyahlardan bir diğeridir. 1833 ve ardından 1843 yıllarında Anadolu'ya gelen Texier, yıllarca süren seyahat ve incelemeler yapmış, kazılara katılmış ve bu süreçte tüm çalışmalarını yazılı olarak aktarmıştır.

Charles Texier 28 Ağustos 1802'de doğmuş; 1833'te Fransız Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Osmanlı Devleti'nde dört yıllık keşif görevini yürütmekle görevlendirilmiştir. Araştırmalarına İstanbul ile Ege ve Akdeniz kıyı bölgelerinde başlayan Texier, daha sonra Fırat Nehri ve Tarsus'tan Trabzon'a giden yol boyunca keşiflerine devam etmiştir. Texier, bu gezilerden aldığı notları ve izlenimleri 1839'dan sonra yayımlamıştır. *Asie Mineure* adlı eseri, yalnızca 19. yüzyılın ilk yarısındaki Anadolu mimari mirasının zenginliğini anlatması açısından değil, daha da önemlisi, çeşitli binaların çok sayıda eskizleri için büyük öneme sahiptir. Bu eser daha sonra Küçük Asya adı ile Türkçeye çevrilmiş ve İstanbul ve Ankara'da eski Türkçe harflerle basılmıştır.²⁹⁰

Texier, 1823'te Güzel Sanatlar Okulu'na girmiş ve 1827'de Paris'te bayındırlık müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Fréjus ve Ostia'da kazılar yürütmüş; 1828 ve 1829 yıllarında *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* adına arkeolojik misyonları yönetmiştir. 1833'te, sadece bir yolculuktan sonra Texier, önceki oldukça basit ilgili tüm çalışmaları gölgede bırakan *Asie Mineure: Description géographique, historique et archéologique des Provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie* çalışmasını yayınlamıştır. 1839'da Ermenistan, Mezopotamya ve İran'a arkeolojik bir misyonları yöneten Texier, 1840'tan itibaren *Collège de France*'da Arkeoloji Profesörü, 1843'ten Cezayir'de kamu binaları müfettişi ve 1855'te akademisyen olarak görev almıştır. Texier'nin Küçük Asya üzerine çalışması (1839-1849) ilk olarak üç büyük cilt halinde yayınlanmıştır.²⁹¹

Kısaca Küçük Asya olarak bilinen eserinde Texier, ilk kez 1834'te Antalya'ya yaptığı gezideki izlenimlerine yer vermiştir. Torosları geçtiğinde, iç kesim kasabalarının hiçbirinde yerleşim olmadığını söyleyen Texier, Antalya hariç kıyıların terk edildiğini; 1836'da devlet gemilerinin yardımıyla iki sefer daha yapıldığını ve iç bölgelere yapılan gezilerde, halkın çok misafirperver olduğunu dile getirmiştir. Texier, Fellows'un 1838'de Likya'ya yaptığı ilk gezinin, İngiliz hükümetinin Xanthus anıtlarını British Museum'a getirmek için bilimsel bir heyet göndermesine neden olduğunu ve Likya'nın haritasının çizildiğini yazmıştır.²⁹²

²⁹⁰ <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/MAKALE/M3829.pdf> (erişim: 05.01.2023)

²⁹¹ <https://eng.travelogues.gr/collection.php?view=98> (erişim: 11.12.2022)

²⁹² Texier, 1862: 667.

Texier, Antalya ile ilgili izlenimlerinde ilk olarak bölgenin coğrafyası hakkında bilgiler vermiştir. Buna göre Likya'nın en güney ucunu oluşturan Gelidonya Burnu (Chelidonia Burnu) aynı zamanda güneye doğru en gelişmiş kara parçasıdır; sonra kıyı keskin bir şekilde kuzey yönüne dönmektedir. Her yerde kayalık bir yapıya sahiptir, önemli bir su yolu almaz ve bu nedenle dört mil uzunluğunda uzanır ve batı kolunu oluşturur. Antalya, Pamfilya kıyılarının oluşturduğu aynı adı taşıyan körfezin dibini işaret etmektedir. Bütün bunlar, seksen kilometreden daha uzun bir uzunlukta, antik isimleri Catarrhactes, Cestrus ve Eurymedon olan üç nehrin alüvyonlarından oluşmaktadır. Kendileri bir tür traverten, yani tatlı su oluşumundan oluşan birkaç yumuşak kayalık tepe dışında, Adalia ile Side arasındaki bölgenin tamamı ulaşım arazisinden oluşur. Bu bölgeyi dolduran antik kentler, Torosların alçak eteklerine kurulmuşlardır.²⁹³

Texier, Antik Likya kıyılarının diken diken olduğu sayısız demirleme yeri, dere ve adacıktan oluşan yapısı ile yörenin korsanlığa ne kadar elverişli olduğunu gördüğünü yazmıştır. Kayalara oyulmuş doğal mağaralar, kıyıya inen neredeyse geçilmez bir dağ, soygun için güvenli sığınaklardır.²⁹⁴

Selçuklular egemenliğine girdikten sonra Antalya, başlıca deniz cephaneliği haline gelmiş ve kasaba yeni bir büyüme elde etmiştir. Eski Yunan şehrinin surları o zamanın savunma sistemine göre yeniden inşa edilmiş, surlardaki gedikler onarılmış ve limanın yakınındaki büyük bir antik kule burç haline getirilmiştir. Sultan I. Murad tarafından yaptırıldığı kesin olan iki veya üç modern cami oldukça iyi bir görünüme sahiptir. Şehirde her adımda, duvarlara gömülü, Roma döneminden antik anıtların parçaları bulunmaktadır.²⁹⁵

Texier'e göre Antalya, denize hâkim bir tepede yer almaktadır. Nüfusun 15 beş ila 18 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir. Şehirde ticaret Rumların elindedir. Antalya paşalığı kıyıdaki en geniş paşalıklardan biridir; yetki alanı içinde birkaç kasaba olmasına rağmen, çok sayıda köy ve her şeyden önce oldukça önemli bir yörük nüfusu da bünyesinde barındırmaktadır. Antalya'da odun, tahıl, tütün ve deri üretilmektedir.²⁹⁶

Texier, Antalya'nın yetki alanında az sayıda şehir bulunmasına karşılık, çok sayıda köy ve özellikle de epey kalabalık bir Yörük nüfusu içerdiğini belirterek buradaki Yörük nüfusa değinirken bu adın Türklerden göçebe olanlar için kullandığını vurgulamıştır.

²⁹³ Texier, 1862: 24.

²⁹⁴ Texier, 1862: 24.

²⁹⁵ Texier, 1862: 705.

²⁹⁶ Texier, 1862: 706.

2.13. Charles Fellows (1838)

Erken tarih ve geçmiş çağların mevcut kalıntılarını araştırmak için Anadolu'ya gelen antikacı Charles Fellows (1799-1860) da Antalya'yı gezen isimler arasındadır.

Küçük Asya'ya yaptığı ziyaretlerle ilgili olarak, Fellows sırasıyla 1838 ve 1840'ta iki seyahatname yayınlamıştır. Fellows'un Küçük Asya'da Bir Gezi Sırasında Yazılan Bir Günlük (1838) adlı ilk seyahat günlüğü, 19. yüzyılın ortalarında Türkiye'nin güneybatısındaki antik yerleşim yerlerinin son durumuna ilişkin temsillerini ve burada yaşayan Türkleri tasvirlerini içermiştir. Bu seyahatnamelerinde antik yerleri anlatan Fellows, bu sitelerde bulunan Yunanca yazıtları İngilizceye çevirmiş, ülkenin coğrafi detaylarını tanıtmış ve yerel halkın günlük hayatına da yer vermiştir. Bu seyahatnamelerde ayrıca arkeolojik eserler, musiki aletleri, dervişler ve çetin kış şartlarında yaptığı seyahatlerde kullandığı bazı araç ve gereçleri tasvir eden bazı eskiz, resim ve desenler yer almaktadır. Fellows, 12 Şubat 1838'de İzmir'e varışı ile ilk kez Küçük Asya'ya ayak basmış, eserinde yer alan haritada görüldüğü gibi, rotası Küçük Asya'nın küçük bir bölümünü içerdiği için, üç bin millik yolculuğu sadece üç ay sürmüştür.²⁹⁷

Fellows'un *Travels and Researches in Asia Minor* (Küçük Asya Seyahatleri ve Araştırmaları) eseri 1852'de yayımlanmıştır ve eserde yazarın antik bölgelerde arkeolojik çalışmaları, Türkler ve Türkiye ile ilgili izlenimlerini içermektedir. Antalya'yı da içine alan ve Fellows'un Küçük Asya olarak isimlendirdiği Ege, Batı Akdeniz bölgesindeki çalışmalarına dair yazdıkları, *Journal Written During An Excursion in Asia Minor* (Küçük Asya Gezisi Günlüğü) eseri ve *An Account of Discoveries in Lycia, Being A Journal Kept During a Second Excursion in Asia Minor* (Likya'daki Keşiflerin Önemi ve İkinci Küçük Asya Gezisi Günlüğü) isimli eserlerinde yer almaktadır. Yazarın Likya ile ilgili çalışmaları ise *Travels and Researches in Asia Minor, Particularly in the Province of Lycia* (Özellikle Likya Eyaletindeki Seyahatler ve Araştırmalar) isimli eseriyle okuyucularına aktarılmıştır.²⁹⁸

Fellows'un asıl amacı o zamanlar çoğu Avrupalının bilgi sahibi olmadığı eski Yunan ve Roma kalıntılarını keşfetmektir ve bu nedenle, seyahatnamesi boyunca, Fellows'un henüz keşfedilmemiş arkeolojik alanları arama konusundaki istekliliği ve kararlılığı açıkça görülmektedir. Bu nedenle, Fellows'un seyahatnameleri de bilimsel keşif raporlarına benzer bir üslupla kaleme alınmıştır. Fellows'un antik yerleşimleri betimlemelerindeki bilimsel dil ve Türkiye'nin güneybatısındaki flora ve faunayı tanımlamadaki yazarlık tarzı, keşif olarak

²⁹⁷ İşçi, 2020: 71.

²⁹⁸ Kırca, 2010: 8.

adlandırılan şeyi tanıtmada öncü sayılan Richard Chandler ve Carl Lineus'unkilerle birçok benzerlik taşımaktadır.²⁹⁹

Fellows, Küçük Asya'da, özellikle Likya'da yaptığı seyahatlerle ve yeni antik kentleri keşfi ile tanınmıştır. 1838'de Küçük Asya'ya yaptığı ilk ziyaretinde iki önemli Likya kenti olan Xanthos ve Tlos'u keşfetmiş, gezisi ile ilgili izlenimlerini Londra'da yayınlamıştır ve resimlemiştir. Bu yazının yayımlanması ve Fellows'un çok sayıdaki çizimleri ve yazıtları büyük ilgi görmüş, British Museum Mütevelli Heyeti Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a başvurarak Sultan'dan Likya sanat eserlerinden bazılarının İngiltere'ye getirilmesi için izin fermanı istemiştir. Şubat 1840'ta Fellows, Likya'yı keşfetmeye devam etmek ve fermanı Sultan'dan alma beklentisiyle, götürülmesi en çok arzu edilen nesneleri belirtmek için yeniden Küçük Asya'ya ulaşmıştır.³⁰⁰

Antalya yöresinde uzun yıllar kalan ve Türk kamuoyunda en bilinen seyyahlardan biri olan Charles Fellows, Pavaya Lahiti dâhil bölgedeki bazı eserleri, padişah fermanı ile HMS Beacon adlı kraliyet donanması gemisiyle İngiltere'ye taşımıştır.

3 Nisan 1838'de Antalya'ya ulaşan Fellows, ilk olarak Türklerin Atalya dedikleri Adalia'yı, şimdiye kadar ziyaret ettiği herhangi bir Türk kasabasına tercih edeceğini belirterek; şehre olan hayranlığını dile getirmiştir. Portakal, limon, incir, asma ve dut, hepsi bir kasaba bahçesinin yapay bakımıyla yetiştirilmiş ve şimdi taze bahar güzelliğinde olarak tarif ettiği, Antalya'da çarşıda küçük yeşil bademler olduğunu ve meyve ağaçlarının arasından arpaların başaklandığını yazmıştır.³⁰¹ Fellows, Antalya'da hayran kaldığı manzara ile ilgili görünümü seyahatnamesinde şu şekilde belirtmiştir:

Adalia'yı uzaktan görebileceğiniz noktalar bulmak imkânsızdır, çünkü duvarları onu gizler ve bunlar, zengin ağaç büyümesiyle tamamen gizlenir; ama kasabanın durumu çok güzel, tepesi geniş bir ova olan bir uçurum, arkasında birkaç mil ötede başka bir uçurum var ve bunun da dağların eteğine kadar uzanan kilometrelerce uzanan bir ovası var. Bu uçurumlar, sıradağların denizden görüntüsünün etkisini büyük ölçüde azaltır; ama kasabanın önünde körfez, denizden mağrur bir şekilde yükselen sürekli dağ silsilesi ile sınırlanmıştır.³⁰²

Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly In The Province Of Lycia* eserinde de Antalya'nın büyük bölümünü içine alan Likya bölgesi ile ilgili olarak 'Dağlık ve Parnassus manzarasını anımsatır ama tepelerinin dikliği ve yeşilliğin zenginliği Parnassusu fazlasıyla geçer. Özellikle Ksantos ve vadileri acayip güzeldir' şeklinde açıklama

²⁹⁹ İşçi, 2020: 72-73.

³⁰⁰ Smith, 1977: 383.

³⁰¹ Fellows, 1838: 179.

³⁰² Fellows, 1838: 189.

yapmıştır.³⁰³ Fellows, bölgenin coğrafyası ile ilgili olarak da şu bilgileri okuyucularına aktarmıştır:

Adalia, aslen bu ülkenin kıyılarını oluşturmuş olması gereken yüksek mermer dağların yamacında, adeta göbeklenmiş gibi duran, otuz ya da kırk millik bir kabuklu ya da taşlaşmış bitki kütesinden oluşuyor. Dağlardan akan dereler, hatta büyük nehirler bu gözenekli kütleden oluşan şehre girerken, neredeyse tamamen onun altında kaybolur; su kemerleri ve değirmenler sağlamak amacıyla yapay yollarla yüzeyde sadece birkaç küçük dere tutulur ve ova boyunca şelaleler boyunca kayalıklardan denize taşınır. Bunlardan birinin eski Katarakt olduğu sanılıyor. Nehirlerin bu birikinti ovalarının altındaki akışı, nehirlerin sularının kıyı boyunca bol miktarda yükseldiği denizde kısa bir mesafede, bazen kıyıdan çeyrek mil uzaklıkta sona erene kadar devam eder. Bu yatağın ötesindeki denizin dibi, muhteşem Toros sıradağlarının temeli olan mermer kayadır.

Antalya ziyareti sırasında hastalanan Fellows, Antalya’da güzel havada dinlenmenin tadını çıkardığını, küçük ve temiz kasabanın, bu ülkede daha önce görmediği kadar hoş olduğunu; çok farklı çiçek türlerini çizdiğini ve bu ülkede bulunan bitkilerin yerli olduğunu tahmin ettiğini, çünkü hiçbirinin ekilmediğini ve daha önce yolculuğu boyunca hiçbir yerde görmediğini belirtmiştir.³⁰⁴

Fellows, Antalya’ya ulaştığında ilk ziyaretinin vali ile olduğunu, valinin uşağını gönderip kendisine bir ev atanana kadar onunla kahve içmeyi teklif ettiğini yazmıştır. Fellows bu daveti geri çeviremeyeceği için seyahat elbisesiyle davete katıldığını ve tek başına yüksek kata kabul edildiğini belirtmiştir.³⁰⁵ Fellows davet ile ilgili sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

Hizmetçi, kahve fincanını benden almak için yaklaşıncı, kol mesafesindeyken, üzerine altınla karışık çeşitli renklerde işlenmiş, yaklaşık on beş santim karelik güzel işlemeli bir peçete koydu; bu, bu insanlar arasında gözlemlediğim, aşırı görgü inceliğini gösteren birçok gelenekten biri olan, fincanda kalabilecek herhangi bir tortunun görünmesini önlemek için yapıldı. Vali'ye yaklaşan herkes ayaklarının dibindeki yeri öptü ve beni doğulu bir şekilde selamladı. Bakılmak için bu şekilde oturduğum dakikaları saydım. Ama çok geçmeden biri bana eşlik etmek üzere göründü ve zenginliği Paşa'ninkinden çok daha fazla olan bir Rum'a ait mükemmel bir saraya götürüldüm. Burada, sanatlar onlara ayak uyduramasa da büyük

³⁰³ Fellows, 1852: 227.

³⁰⁴ Fellows, 1838: 139.

³⁰⁵ Fellows, 1838: 179.

ölçüde lükse düşkünlük var; Ülkemizde ise lüks, sanatın ilerlemesini çok geç takip ediyor...³⁰⁶

Fellows, paşa ile karşılaşması ardından İtalyanca bir not ile saraya davet edildiğini, akşam saatlerinde saraya ulaştığını belirterek, seyahatnamesinde bu anları ve geçen konuşmaları şu şekilde anlatmıştır:

Saat dokuzda tercümanım Demetrius ile gittim ve beni karşılamaya hazırlanan Paşa'nın özel evine götürüldüm. Onunla çok ilginç bir şekilde iki saat geçirdim. Yakışıklı ve Sultan kadar hareketli bir ruha sahip. Adı Nedgib Paşa (Necip Paşa)'dır. Neyse ki, onunla aynı anda aynı ülke hattında seyahat ettiğim için birçok ortak ilgi alanımız vardı... Eski eserler açısından ülkedeki ilgi çekici noktalara oldukça aşina görünüyordu. Gördüğüm büyük misafirperverlikten bahsettim ve Türkler bizim kıyafetlerimizi taklit ettikleri gibi biz de onların nezaketini yabancılara taklit etmemizi diledim. Bu onu memnun etti ve ülkesine yapılan iltifatlardan memnun olduğu kadar, kendi kostümünün ve çevresindekilerin Avrupalı karakterinden de belli ki gurur duyuyordu. Daha sonra ülkenin doğal tarihinden söz ettik ve o da bana Adalia yakınlarındaki volkanik ya da yanar dağdan bahsetti.³⁰⁷

Fellows, seyahatnamesinin bu bölümünde paşanın kendisine madenlerden anlayıp anlamadığını sorduğunu, ülkede önemli bir madenin olup olmadığını öğrenmek istediğini de belirtmiştir. Fellows, az olan jeoloji bilgisi ile konuyu paşaya, içinden geçtiği ülkede hiç kömür bulunamayacağını ve herhangi bir yerde bulunursa, mermer dağların yukarısında, belki de kuzeybatıdakilerde olacağını söylediği belirtmiştir; bu yanıtın etrafında insanlar tarafından oldukça ilgi gördüğünü anlatmıştır.³⁰⁸ Fellows, ona muhtemel kömür madenlerinin yerlerinden bahsetse de Necip Paşa, odunlarının çok olduğu için kömüre ihtiyaç duymadıklarını, asıl gereksinimin demir ve bakır olduğunu söylemiştir.³⁰⁹

Fellows, seyahati sırasında burada halk ile karşılaşmalarını da yazmıştır. Örneğin Türkler ile ilgili aşağıdaki ifadeleri, seyyahın yerel halkı ne şekilde gördüğünü göstermesi bakımından önemlidir.

Türklerde zerre kadar hüner yok; hiçbir aleti çifte bir amaç için kullanmazlar ve kendileri için yeni olan bir buluş gördüklerinde en önemsiz şeyler hakkında bile "Allah! Allah!" şeklinde tepki verirler. Bu ilçenin valisinin evi ve kuruluşundan oluşan Cousk köyüne sekiz mil yol kat ettik... Bir sonraki köy olan Doove'de, nehri tekrar aştık ve vadiden yaklaşık beş mil kadar yavaş yavaş yükselerek, aşağıdaki dağlardan inen bol akıntılarla dönen iki veya üç değirmene ulaştık.³¹⁰

³⁰⁶ Fellows, 1838: 180.

³⁰⁷ Fellows, 1838: 181.

³⁰⁸ Fellows, 1838: 182.

³⁰⁹ Fellows, 1838: 183-184.

³¹⁰ Fellows, 1852: 236.

Fellows'un Türklere ön yargısına bir örnek oluşturabilecek ifadeleri, ilerleyen dönemlerde Türklere yönelik sempatiye dönüşmüştür. Bu nedenle ikinci ziyaretinde Türkler hakkında fikirlerinin değiştiğini, kitabının önsözünde yazmıştır.

Fellows'un Türk karakterinde sevdiği en önemli özellik misafirperverliktir. Örneğin, Antalya'da Fellows, doğu görgüsünün tam tersine, bir Paşa'nın oturduğu yerden kalktığını ve o uzaklaştığında ona kapıya kadar eşlik ettiğini anlatmıştır.³¹¹ Bu nedenle, misafirperverlikle ilgili olarak "hiçbir soru sorulmadı, ulus veya din, zengin ve fakir ayrımı düşünülmeydi, ancak yabancıyı beslemenin evrensel yasa olduğu" sonucuna vardığını vurgulamıştır.³¹²

Fellows, Antalya'da kendisine eşlik eden Rum aile hakkında bilgi verdikten sonra, kendisine Arap köle isteyip istemediğinin sorulduğunu da aktarmıştır. Çünkü kasabada çok ucuza satılan köleler vardır ve Fellows'a 6 ya da 8 sterline bir köleye sahip olabileceği söylenmiştir. Ayrılırken Fellows, duygularını şu şekilde aktarmıştır:

Ayrılırken, çantalarımın iki ya da üç büyük somun mükemmel ev ekmeginin benim için özel olarak pişirilmiş olduğunu gördüm ve gerçekten de bana her türlü ilgi o kadar hassas bir şekilde gösterildi ki, böyle bir misafirperverliğin karşılığını hiçbir şekilde veremediğim için üzülüyorum... Türklerin Avrupalıları memnun etmekten her zaman memnun olduklarını söyleyen Demetrius'u şaşırtacak şekilde, Paşa'nın refakatçisi altında seyahat etmek yerine eski başıboş yolumu tercih etmekte ısrar ettim. Bununla birlikte, Paşa'nın fermanını, ihtiyacım olan her şey için yazılı bir emri kabul ettim ve bununla saat on civarında doğuya doğru yola çıktık.³¹³

Antalya'da bulunduğu sırada Fellows, Rumların batıl inançlarına da tanık olmuş; Rumların nalbantlığa karşı olduklarını ve bu zanaatın lanetli olduğuna inandıklarını aktarmıştır. Bunun nedeni olarak ise, bir nalbantın İsa'nın çarmıha gerilmesinde kullanılan çivileri yapması olarak göstermiştir.³¹⁴

Fellows beraber yaşadığı Rum aile hakkında bilgiler vermesinin yanı sıra şehirdeki Rum kadınının zarif olarak resmetmiştir. Özellikle Rum kadınların, Batılı kadınlardan giyim zevki konusunda üstün olduğunu belirten Fellows, Türk kadınlarının ise yabancıları uzaktan dikkatle izlemeye çalışsalar da yaklaştıklarında gözleri dışında tümüyle kapandıklarını ve bazılarının da yüzlerinin üst kısmını bir başlıkla kapattıklarını belirtmiştir.³¹⁵

³¹¹ Fellows, 1838: 184.

³¹² Fellows, 1838: 295.

³¹³ Fellows, 1852, s. 141.

³¹⁴ Fellows, 1838: 240.

³¹⁵ Fellows, 1838: 240.

Fellows ziyareti sırasında bölgede çingenelerle de karşılaşmıştır, “Ülkenin bu bölgesinde, şaşırtıcı bir şekilde, tuhaf ve güzel görünümlü bir ırk olan çingenelere mensup yüzleri açık birçok kadın gördüm ve Türk kadınları arasında yaygın olan utangaçlığın hiçbirine sahip değiller” ifadesi ile Türk kadınlarının yabancılara yönelik mesafeli oluşunu belirtmiştir.³¹⁶

Fellows'un anlatıları, onun Türklere karşı değişen tavrını açıkça göstermektedir. Fellows'un Türklerle ilk karşılaşmalarında kişi ve yer tasvirleri çoğunlukla olumsuz iken, ilerleyen dönemlerde Fellows'un Türklere karşı hisleri, ilk gelişindeki Türklere karşı beslediği önyargılardan arınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TANZİMAT FERMANI İLANINDAN MEŞRUTİYET'E KADAR OLAN DÖNEMDE ANTALYA'YI ZİYARET EDEN SEYYAHLAR VE SEYAHATNAMELERİ (1839- 1876)

1839-1876 arasında, Tanzimat'ın ilanından Meşrutiyet'e kadar olan dönemde Batılı seyyahların Antalya'ya seyahatleri sürmüştür. Bu dönemde ortaya çıkan salgınlar ve iç karışıklıklar nedeniyle şehre gelen seyyahların sayısı azalmış olsa da, bu dönemdeki yaşam tarzı ile ilgili seyyahlar Antalya ile ilgili daha fazla bilgi sunmuştur. Bu dönemde kendisi de Antalyalı bir Rum olan Dimitri Danielloğlu'nun seyahatnamesi de yerel bir seyyahın gözlemlerini aktarması bakımından önemli kabul edilmiştir. Bu kapsamda bu kısımda Tanzimat'ın ilanında Meşrutiyet'e kadar olan dönemde Antalya'yı ziyaret eden seyyahların seyahatnameleri incelenecektir.

3.1. Clement Pelle ve Leon Galibert (1840)

Yazarlar, Antalya'ya ilişkin gözlemlerinden, kentin görünümünü ilk olarak şu şekilde aktarmışlardır:

Adalia'nın durumu güzel ve heybetli. Şehrin çevresinde geniş, ekilmemiş bir ova var ki - yüz fitten daha yüksek kayalarda sona erer... Bu ova otlaklarla örtülüdür, burada otlayan birçok sürü görülür. Adalia halkı yabancıya karşı ne iyi ne de kibardır ve konaklama yerleri çok kötü olduğu için kimse kasabada kalmaya çalışmaz. Han hüznü bir meskendir; koridorlar ve daireler mobilyasız, güneş ışınları iç mekânı aydınlatmak için zar zor parlıyor; ... Yaz aylarında, şehrin yüksek çilesine ve denizden esen melteme rağmen, sıcaklık dayanılmaz.³¹⁷

³¹⁶ Fellows, 1838: 240.

³¹⁷ Pellé ve Galibert, 1840: 63.

Yazarlar Antalya'ya ilk ulaştıkları bu anda şehirde sokakların dar ve kirli, havanın çok sıcak olduğu ve yabancılara çok sıcak davranılmadığı ile ilgili yargılarına satırlarında yer vermişlerdir. Bunun ardından yazarların izlenimi, şehrin bir hendek, bir çift duvar ve her biri yaklaşık elli adımlık bir dizi kare kule ile çevrili olması; banliyölerde evlerin portakal ağaçları ve bahçeler arasına dağılmış ve böylece geniş bir yer kaplamasıdır. Yazarlara göre granit sütunlar ve çok çeşitli antik heykel parçaları, şehrin Yunanlılar için önemini göstermektedir.³¹⁸

Pellé ve Galibert'ye göre Adalia hâlâ büyük ve kalabalık bir şehirdir. Anadolu'nun en iyi yönetimlerinden birine sahip kent, geniş ve birkaç çok verimli bölgede yer almakta ve deniz ticareti de oldukça fazladır. Kentin nüfusunun üçte ikisi Müslüman ve geri kalanı Rum olan 8 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir. “İlk bakışta görülen eski surları, kuleleri, sütunları, kalıntıları, zarif minareleri ve kalesiyle Adalia'nın heybetli bir görünümü vardır. Kentin iç kısımlarına doğru gittikçe, hiçbir doğu kentinin bu kadar hoş görünümüne sahip olmadığını görürsünüz” Bahçeler, büyüleyici limon ağaçları, palmyeler ve asmalarla doludur” diyen Pellé ve Galibert; yılın büyük bölümünde körfezin batı kıyılarında gündüzleri deniz melteminin estiğini yazmıştır.³¹⁹

Pellé ve Galibert, Adalia'da deniz seviyesinden 7800 fit yükseklikte, eskilerin Süleyman Dağı dediği Tahtalı Dağı'nın bulunduğunu, yamacın küçük ağaçlarla kaplı olduğunu da yazmıştır. Yazarlar, ünlü bir gezginin cahil ve saf bir halkın yaşadığı bir ülkede bu devasa dağın çok sayıda masal ve geleneğe konu olmuş olmasının son derece doğal olduğunu belirttiğini de aktarmışlardır. Köylüler, zirvesinden sürekli en saf su kaynağının aktığını ve eğimi her zaman kaplayan kara rağmen orada güllerin tüm yıl boyunca çiçek açtığını söylemektedir.³²⁰

Söz konusu kitaptaki gravürde, limanın güney yakasında yer alan ve Hıdırlık Kulesi'ne uzanan kıyı kesimindeki çok katlı kimi konutların, vaktiyle kenti çevreleyen ve 19. yüzyılda işlevlerini kaybettiği anlaşılan surlar kadar, bu kesimdeki kaya formasyonları üzerine oturtulmuş oldukları dikkati çeker. İki ya da üç katlı oldukları anlaşılan ahşap konutların pencereleri, kimi yapılarda altlı-üstlü iki sıra halinde düzenlenmiştir. Dört yöne eğimli kırma çatıyla örtülü ve hayli gösterişli oldukları belli olan konutlardan birinde ve çıkma oluşturan üst katında, altı sıra halinde düşey dikdörtgen ve geniş pencere açıklıkları dikkati çeker.³²¹

³¹⁸ Pellé ve Galibert, 1840: 63.

³¹⁹ Pellé ve Galibert, 1840: 64.

³²⁰ Pellé ve Galibert, 1840: 64.

³²¹ Yılmaz, 2012, ss. 45-46.

3.2. T.A.B. Spratt ve Edward Forbes (1842)

11 Mayıs 1811'de East Teignmouth, Devon'da dünyaya gelen Thomas Abel Brimage Spratt, asker, hidrografer ve yazar olarak tanınmıştır. 1827'de o Kraliyet Donanması'na katılan Spratt, 40 yıldan fazla hizmet ettiği donanmada haritacılık konusunda uzmanlaştı. 19. yüzyıl boyunca İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın Akdeniz'deki hidrografik faaliyetlerinde aktif şekilde yer alan Spratt, aynı zamanda doğa bilimci olarak ülkesine hizmet etti. Denizciliğe yaptığı pratik katkının yanı sıra İngiliz deniz subayı olarak kariyeri boyunca ziyaret ettiği Akdeniz ülkelerinin Jeoloji ve Arkeoloji alanında da çok değerli keşifler ve katkılar sağlayan Spratt, aynı zamanda nümizmatik ile de ilgilenmiştir.³²²

Edward Forbes 1815'te Douglas'ta doğmuştur. Deniz biyolojisi konusunda uzman bir doğa tarihçisi olan Forbes, bir dönem tıp eğitimi almak istese de bundan kısa sürede vazgeçerek seyahatlere yöneldi. 1841'de H.M.S.'de doğa bilimci olan Forbes, King's College London'da Botanik Kürsüsü'nün başına geçmiştir.³²³

Charles Fellows'un Ksanthos'ta bulduğu Likya'nın görkemli mermer anıtlarını yerlerinden sökerek İngiltere'ye taşıma amacıyla 1842 Ocak ayında bölgeye gelen gemide doğa bilimci Spratt ve jeoloji alanında uzman Yüzbaşı Forbes de bulunuyordu ve bu uzmanlar, geminin bu iş için yetersiz olması nedeniyle bekleme sürecinde bölgede uzun bir araştırmaya girişmiştir. Spratt ve Forbes'in yanlarında seyahate katılan arkeolog T. Daniel, bir süre sonra sıtma nedeniyle rahatsızlığı arttığı için Eylül 1842'de Antalya'da vefat etmiştir ve orada gömülmüştür. Spratt ve Forbes, eserlerini bu yol arkadaşlarına adamıştır. Yazarlar eserlerinde Adalya'dan İstanos'a bölümünde, Antalya'nın o dönemdeki sosyo-ekonomik durumu ile ilgili önemli bilgiler de vermişlerdir. Kitaplarının bu bölümünde ilk olarak kentin ticaret durumu, şu sözlerle açıklanmıştır:

Adalya Küçük Asya'nın güney kıyısı üzerindeki en büyük ve en önemli kenttir. Oldukça hatırı sayılır bir ticaret yeri olmasına rağmen, bizim uğradığımız dönemde ne Avrupalı herhangi bir devletin orada oturan bir temsilcisi vardı, ne de kentte yaşayan tek bir Avrupalı tüccar bulunuyordu. Ticaret, Babıalı'ye bağlı, rahatsız edilmeden zenginliklerinin keyfini çıkaran, varlıklarıyla orantılı evlere ve kurumlara sahip az sayıda zengin Asyalı Rumların tekelindeydi.³²⁴

³²² Maempel, 1986: 271-272.

³²³ Merriman, 1965: 191.

³²⁴ Spratt ve Forbes, 2008: 211.

Spratt ve Forbes, antik dönemde Antalya'nın Arapsuyu'nun kaynağının bulunduğu yerde ve ören mevkiinde bulunduğunu belirtmiş, buna gerekçe olarak da orada bulunan kalıntıları göstermiştir.³²⁵

Bulundukları dönemde şehirde o dönem nüfusun, 3 bini Rum olmak üzere 13 bin olduğunu ifade eden Spratt ve Forbes, şehirde on cami ve bazıları eskimiş 7 kilisenin bulunduğunu bildirmiştir. Evler ve surların buranın eski kapsam ve öneminin göstergesi olan birçok yontu, sütun ve yazıtlı blok parçalarını içerdiğini belirten Spratt ve Forbes, kenti çevreleyen surların çağdaş yapılar olduğunu ve eksiksiz durumda olduğunu belirtmişlerdir.³²⁶

Dönemin yönetimi ile ilgili bilgiler de veren Spratt ve Forbes, kentin Adalya Paşalığı'na bağlı olduğunu, Ksanthos'un doğusundaki Likya'nın tümünü, Elmalı ve İstanos yaylaları ile Pamfilya'nın batı bölümünü kapsadığını belirtmiştir. Yazarlar yönetim ile ilgili verdiği bilgileri, okuyucularına şu şekilde aktarmıştır:

Bu paşalığın Türkçe adı Teke Sancağı olup, 9 bölgeye bölünmüştür; ilki altmış beş köyü içeren Adalya, ikincisi kırk dört köyle Elmalı; üçüncüsü yirmi sekiz ile Gagai; dördüncüsü on sekizle Kınık, beşincisi on üçle Finike; altıncısı on altıyla Avova, yedincisi yirmi dörtle Bucak; sekizincisi on birle Kızıl Kaya, dokuzuncusu otuz altıyla Serik'tir. Toplam olarak iki yüz altmış köyü ve altı ya da sekiz bin kadarı Yörük olan yaklaşık yüz binlik bir nüfusu vardır.³²⁷

Spratt ve Forbes, Fellows'un da bilgi verdiği Necip Paşa hakkında da anekdotları da okuyucuları ile şu şekilde paylaşmıştır:

Necib adındaki son paşa, yönettiği ilin gelişmesi için çok istekli, aydın ve girgin birine benzemektedir. Adalya, onun emri altında tasarımlanıp, bir bölümü de tamamlanmış olan, her biri dört ya da beş mil uzunlukta üç geniş araba yoluna ulaşır durumdadır. Bunların ülkenin ortalarına kadar uzatılmasını niyetlenmiş, fakat ne yazık ki tasarımları uygulamaya konulmadan önce ölmüş, ardında o sırada ilerlemek olan çalışmaların tamamlanması vasiyetini bırakmıştı. Türkiye'de benzerine ender rastlanan bu yollar, iyi bir mühendis olduğu söylenen paşanın halka hizmet anlayışının onurlu anıtları olarak durmaktadır. Onların yapımında sergilediği becerinin ve akıllılığın değeri, ardılı tarafından pek bilinmemiştir. Necib bizim kente geldiğimiz zamanda, öleli iki yıl olmuş ve yolları şimdiden bakımsızlıktan yıpranmıştı.³²⁸

Spratt ve Forbes'in gezisi sırasında, kentte bir İngiliz konsolosunun atandığı bilgisi de gelmiştir. Mr. Purdie adında konsolosun şehre yerleşmesi ardından yazarlar, Antalya'nın

³²⁵ Spratt ve Forbes, 2008: 214.

³²⁶ Spratt ve Forbes, 2008: 211-212.

³²⁷ Spratt ve Forbes, 2008: 220.

³²⁸ Spratt ve Forbes, 2008: 221.

Küçük Asya'nın güney bölümünü araştırmaya istekli gezginler için önemli bir durak olduğunu belirtmişlerdir.³²⁹

Spratt ve Forbes'in seyahatnamesinin ikinci cildinde Adalya'daki Britanya konsolosu ile görüşme ile bilgilere de yer verilmiştir. Spratt ve Forbes, Adalya konsolosuyla görüşmelerini ve ardından gelen gelişmeleri şu şekilde anlatmıştır:

Adalya'daki Britanya konsolosu olarak ataması henüz yapılmış ve konsolosluk görevine gitmekte olan Mr. Purdie ile Rodos'ta görüştük. Levisi'ye bir kayıkla gitmeyi ve yol üstünde Ksanthos harabelerine uğrayarak, Adalya'ya karadan yolculuk etmeyi önerdi, Monarch ve Medea'nın subayları ile sorumlulukları altındaki takımlar gemilere binmeden önce oraya varmayı düşünmekteydi. Mr. Daniel, Manarch'ın subaylarından gemilerinde Atina'ya bir yolculuk yapması için aldığı nazik bir çağrıdan yararlanmayı tasarladığından, bundan dolayı da giysileriyle diğer ağır çantalarını Levisi'de bırakmış olduğundan, Mr Purdie'ye eşlik etti. Ksanthos'a vardıkları zaman, harabelerde kimse kalmamıştı. İngiliz gemileri sadece bir gün önce denize açılmışlardı. Dostumuz kayıkla Rodos'a geri dönerek bize katılmak yerine, ne yazık ki konsolos ile Adalya'ya ilerlemeye karar verdi ve yolda iken ateşlendi...³³⁰

Spratt ve Forbes başta önyargılı olduğu Türkler ile ilgili, Fellows'un değerlendirmelerine benzer şekilde fikirlerinin değiştiğini vurgulamıştır. Bu konuda yaşadıkları değişimi yazarlar şu şekilde okuyucularına aktarmıştır:

Likya'dan, Türk karakterinden yana-başkentin ahlaksızlıklarıyla yoldan çıkmamış ve görece saf bir ırkta sergilenmiş görüldüğü zaman olduğu üzere- çok olumlu biçimde etkilenmiş olarak gelmiştik. Mr. Daniell de Avrupalı gezginlerin çoğu gibi, halkın Muhammedi bölümüne karşı ön yargılı olarak başlamıştı yolculuğuna, onlardan yana en güçlü izlenimlerle bitirdi gezisini. Paşadan köylüye her düzeyden insanda gördüğümüz karşılık beklemeden ilgi göstermek, açık sözlülük ve davranış inceliği, Likyalı Türklerin, halkın Rum kesiminin kurnaz hilekârlığı ve bencilliği ile çarpıcı biçimde çelişen güvenmek ve dürüstlük duygusu; gezginlerle ilgili neredeyse hiçbir deneyimi bulunmayan, bizlere de davetsiz misafir olarak-öyle ki görmeye alıştıkları Frenkler sadece gözü kara, kaçakçı ve rezil sülük tüccarları olduğu için-hiç ayıplanmadan kuşkuyla bakabilecek olan bir halk tarafından her yerde gösterilen akıllı tutum, bu gerçekleri tüm içtenliğimizle onaylamamızı gerektirir, bunları böylece kayıt etmezsek çok nankörlük etmiş oluruz...³³¹

³²⁹ Spratt ve Forbes, 2008: 222.

³³⁰ Spratt ve Forbes, 2008: 9.

³³¹ Spratt ve Forbes, 2008: 5.

3.3. Dimitri Danieloğlu (1850)

Antalyalı, Rum cemaatine mensup Dimitri E. Danieloğlu (Danieloglou) geniş Pamfilya bölgesini ve onun antik mirasını anlatan seyahat günlüğü ile Antalya tarihi açısından önemli bilgiler veren isimlerden biri olmuştur.

Danieloğlu veya Hacı Dimitri Ağa Efraim Danieloğlu, Antalyalı geniş toprak sahibi bir aileye mensuptur. 18. yüzyılın sonlarında On İki Adalar'dan Antalya'ya göç eden ailesi, tarım alanında faaliyet göstermeye başlamış ve bu sayede hatırı sayılır bir servet edinmiştir. Yazarın aynı ismi taşıyan dedesi Dimitri Danieloğlu, bu dönemde Düden bölgesinde büyük tarım arazileri işletmiş, zamanla, yazarın babası olan oğlu Hacı Evren Ağa, işi miras alıp geliştirerek ormancılık ve kereste ticaretine doğru genişletmiştir. Taşradan liman kentlerine orta sınıf göç dalgasından yola çıkan Danieloğulları, Antalya önde gelen ailelerinden biri haline gelmiştir.³³²

Danieloğlu, tarih ve arkeoloji dâhil olmak üzere sosyal ve beşeri bilimlerin gelişmekte olan bir dizi alanını kapsayan çeşitli entelektüel çabalarla meşgul olmuş, aile şirketini kardeşine bıraktıktan sonra kendini edebiyat çalışmalarına, özellikle de Antalya bölgesinin yakın ve kadim geçmişini araştırmaya yönelmiştir. Danieloğlu ve arkadaşlarının Perge, Selge ve Aspendos antik kentlerini de içeren Antalya bölgesinde yaptıkları gezi de kitaplaştırmıştır.³³³

Danieloğlu doğup büyüdüğü Antalya'da 1850'de 13 günlük bir seyahatinde, kendisinden önce bölgeye gelen Charles Fellows ve Strabon'un eserlerinden de faydalanmış; Yunanca yazdığı eserinde Perge, Sillyon, Aspendos, Lara ve Side bölgeleri ile bilgiler vermiştir. Özellikle Side tiyatrosunun muhteşem ve eşsiz mimarisinden ve sokaklarda dolaşırken karşılaştıkları bazı kalıntılardan bahsetmiştir. Bölgeyi gezmek isteyenlere Yunanca bir kaynak olması için seyahatnamesini yazdığını belirten Danieloğlu, seyisler ve hizmetçiler ile birlikte toplam 10 kişinin seyahatine eşlik ettiğini vurgulamıştır.

Danieloğlu Düden Şelaleleri'nden başladığı seyahatinde M.Ö. 500'lü yıllarda yapıldığına inandıkları bir köprüye rastladıklarını, ancak kendisinden önce bölgeye gelen ne Leake'nin ne de Fellows'un bu bölgeden bahsetmediğini yazmıştır.³³⁴

Danieloğlu'na göre Antalya kendine özgü nitelikleri olan bir şehirdir. Hem Türklerin hem de Rumların kahraman olduğunu belirten yazar, bunun en önemli kanıtının da 1812'deki toplu ayaklanmayı örnek göstermiştir.³³⁵

³³² Ozil, 2020: 499-500.

³³³ Ozil, 2020: 499-500.

³³⁴ Danieloğlu, 2010: 10.

Yönetim açısından Antalya'nın sancak merkezi olduğunu belirten yazar, bir merkez ve 9 kazada toplam 3.555.000 kuruş vergi toplandığını; Hristiyanların bir cemaat meclisine sahip olduklarını belirtmiştir.³³⁶ Ayrıca şehirde birçok memuriyet ve bazı ülkelerin konsoloslukları da bulunmaktadır.³³⁷

Danieloğlu, Antalya izlenimlerine göre, kentte yaşayanlar girişimcilikleri ile ünlüdür. Buna göre hava şartlarının da gerekliliği olarak bu kenttekiler bina yapmaya ve var olan binalarını güzelleştirmeye oldukça meraklıdır. Evlere genelde bahçe de eklenmektedir.³³⁸

Antalya'da tüm halk birbiri ile uyum içerisinde yaşamaktadır ve birbirini yargılamayı sevmemektedir. Kentte yaşayan Müslümanların Hazreti Muhammet'ten çok Ali yolunda olduğunu belirtmiş, ayrıca kentteki gayrı-Müslimlerin de yönetime karşı saygılı olduğunu belirtmiştir. Kentte bir ölüm olduğunda ailedeki herkesin siyah giydiğini ve yasın ailede 2-3 yıl sürdüğünü yazan Danieloğlu, evlerde hanımların akrabalar ve çok yakınların dışında misafirlere çıkmasının hoş karşılanmadığını da hatırlatmıştır.³³⁹

Kentteki Rumların yaşamı ile ilgili bilgiler veren Danieloğlu Antalyalıların Türk şiiri ile ilgilendiğini, dinin hayatlarında çok önemli olduğunu, erkeklerin çevre bölgedekiler gibi haset olmadığını ve çok güzel giyindiğini, fazla şarap ve rakı içmediklerini, genelde erkeklerin 30, kadınların 20 yaşında evlendiğini, fakir olanların bir meslek öğrenmeleri için çocukları ustaların yanına verdiğini sayfalarında aktarmıştır.³⁴⁰

Danieloğlu, seyahatleri boyunca yerel halk hakkındaki görüşlerine dair bol miktarda kanıt sunmuştur. Kendisini ve yol arkadaşlarını antik yerler hakkında bilimsel bilgiye sahip olarak açıkça tasvir ederken, bu yerlerde yaşayan ve anıtlarla günlük olarak temas halinde olan insanlar arasındaki cehaletten yakınmıştır. Bu noktada Rumları da kayırmayan Danieloğlu eğitilmiş ile eğitimsiz arasında bir fark olduğunu belirtmiştir. Örneğin Perge'de, bölge eski değerli eşyaları arayan hazine avcılarıyla doluyken bir Rum taş ustasının eski bir kadın heykelini kaldırıp yok ettiğini yazmıştır.

3.4. G. W. Frederick Howard Carlisle (1854)

Earl, 6. Carlisle Kontu'nun en büyük oğlu ve 5. Devonshire Dükü'nün torunu olan Carlisle, Morpeth ilçesinin Whig üyesi olarak parlamento'ya girmiştir. Dini hoşgörünün, Katolik kurtuluşunun ve parlamenter reformun destekçisi olan Carlisle, 1835'te İrlanda'ya Baş

³³⁵ Danieloğlu, 2010: 146.

³³⁶ Danieloğlu, 2010: 142.

³³⁷ Danieloğlu, 2010: 143.

³³⁸ Danieloğlu, 2010: 148.

³³⁹ Danieloğlu, 2010: 142, 149.

³⁴⁰ Danieloğlu, 2010: 147.

Sekreter olarak atanması ardından, 1841-1846 arasında parlamento dışında kalmıştır. 1848'de Halk Sağlığı Yasası'nı çıkarmış ve aynı yıl Carlisle Kontu olarak babasının yerini almıştır. 1850 ile 1852 arasında Lancaster Dukalığı Şansölyesi olarak görev yapmıştır; sonra 1855'te İrlanda Lord Teğmeni olmuştur. Şiir, bir oyun, konuşmalar, broşürler, konferanslar ve kendi seyahat günlüklerini yayınlamıştır. Carlisle, Ekim 1864'te sağlık sorunları nedeniyle istifa etmesinden kısa süre sonra Yorkshire'da ölmüştür.³⁴¹

Carlisle, ilk olarak 11 Aralık gün batımında Antalya'da demirlediklerini ve konsolos yardımcısı Purdie'nin kendilerini karşılamak için geldiğini belirtmiştir. Şehre geldiklerinde tahıl fiyatlarındaki artış nedeniyle bazı tahıl tüccarlarına saldırıların olduğunu yazan Carlisle, şehirde süt ve keçi sütü olsa da etin olmadığını belirtmiştir.³⁴²

Şehre ulaşmalarından iki gün önce şehirde sükûneti sağlamak için 200 kişilik askeri birliğin karaya çıktığını belirten Carlisle, şehirde 14.000 kişinin yaşadığını, iklimin muhteşem olduğunu, şehirde çok miktarda tahıl yetiştirildiğini ve meyve bahçeleri bulunduğunu yazmıştır. Carlisle 3. Günde şehirden ayrılmıştır.

3.5. E. Sperling (1862)

İstanbul'da Prusya elçiliğinde tercümanlık yapan E. Sperling, 1862 sonbaharında Konya Bozkır ve Toros yöresine yaptığı yolculukta tuttuğu ve daha sonra coğrafyacı ve haritacı Kiepert'in kitaplaştırdığı notları *Allgemeine Erdkunde* dergisinde yayınlamıştır. Notlarda Antalya ve civarının nüfus, çevre, tarih ve ticareti ile ilgili bilgilere yer vermiştir.

14-21 Ekim 1862 tarihinde İstanbul'dan Antalya'ya bir yolculuk gerçekleştiren Sperling, seyahati ile ilgili ilk olarak 'sıcakkanlı Antalyalılar' olarak ifade ettiği şehir halkının kendisini çok iyi ağırladığını, davetler ve ziyafetler nedeniyle Antalya'nın kendisi için bir tür *capau* olduğunu ifade etmiştir.³⁴³

Antalya'nın gezisi sırasında şehrin İbni Batuta'nın yazdıklarından beri çok az değişim yaşadığını açıklayan Sperling, yıkık durumda iki dalgakıran bulunan hilal şeklinde körfezin kıyısında, travertenlerin üzerinde kurulu bulunan şehrin batı kesiminde kulelerin olduğunu; bu kesimin bir duvarla şehirden ayrıldığını belirtmiştir.³⁴⁴

Antalya'dan Rodos'a geçmeyi planlayan Sperling, limanda buharlı gemilerin çalışmadığını, Messagieres Imperiales'in uluslararası deniz ticaret ağına Antalya Limanı'nı

³⁴¹ <https://www.npg.org.uk/collections/search/person/mp00756/george-william-frederick-howard-7th-earl-of-carlisle> (erişim. 05.02.2023)

³⁴² Carlisle, 1856: 213.

³⁴³ Sperling, 1998: 123.

³⁴⁴ Sperling, 1998: 127.

eklenmek istemesine rağmen, Antalya’da ticaret yeni yeni gelişmeye başladığı için bunun mümkün olmadığını, Antalya’da ulaşımın halen yelkenlilerle sağlandığını belirtmiştir.³⁴⁵

Sperling 1836’da şehri ziyaret eden Texier’in, şehri ve limanı boş ve fakir bulduğunu belirtmesine rağmen, Antalya’nın bulunduğu dönemde önemli gelişmeler kaydettiğini de aktarmıştır. Sperling, 500’ü Rumlara ait olmak üzere şehirde 2500-3000 evin bulunduğunu, ayrıca Rumların 3 kilisesinin faaliyette olduğunu yazmıştır. Sperling Rumların şehrin zengin kesimini oluşturduğunu, ticareti ellerinde tuttuklarını ve şehrin en güzel 100 evinde oturduklarını belirtmiştir. Dönemin ticareti ile ilgili bilgi veren Sperling, şehre 1822/23 yıllarında yerleşen Moralıların, şehirde Türkler gibi yoksul kaldığını; Türklerin nüfusunun ise Memluk egemenliğinden ve Mehmet Ali Paşa’dan kaçan Mısırlı fellahlardan dolayı oldukça arttığını vurgulamıştır.³⁴⁶

Sperling, Antalya’nın 1855 yılına ait ticaret hacmi ile ilgili bilgilere de eserinde yer vermiştir. Buradaki rakamların şehirdeki ticari hareketlilik ile ilgili önemli bilgiler verdiğini savunan Sperling, merkezi Antalya olan sancağın 9 kazası ile birlikte 3.555.000 kuruş vergi verdiğini açıklamıştır.³⁴⁷

Sperling, gezisi sırasında halktan işittiği geçmiş olaylar hakkında duyumlarını da okuyucularına aktarmıştır. Buna göre 19. yüzyılın başında Antalya’daki kuşatma sırasında halkın çok sıkıntı çektiğini, Tekelioğlu İbrahim’in Müslüman olsun olmasın kent sakinlerini kılıçtan geçirdiğini ve 200 kişiyi Antalya kalesi kulesinden aşağı attırdığını; isyanın bastırılması ile Antalya’ya yeniden barış geldiğini yazmıştır.³⁴⁸

3.6. Friedrich Von Julius Seiff (1872)

Aslen mühendis olan araştırmacı Friedrich von Julius Seiff deniz yoluyla İskenderiye üzerinden Nisan 1872’de İzmir’e gelmiş, Batı Anadolu’daki projeleri üzerinde çalıştıktan ve Efes, Aphrodisias, Hierapolis ve Isparta’yı gezdikten sonra Mayıs ayının ortalarında Antalya’ya ulaşmıştır. Seiff’e göre Türklerin Adalia dedikleri şehir, hilal şeklinde bir limanla çevrelenmiş olup, Akdeniz’e hâkim bir konumdadır. Beyaz evlerle, teras biçimli ev blokları ve düzensiz inşa edilmiş iskelelerin rengârenk manzarasıyla limanı, resimli bir manzaraya benzetmiştir. Seiff’e göre manzara dışında Adalia limanının özel bir önemi yoktu. Bunun sebebi de büyük gemiler için uygun olmadığı için sadece küçük yelkenlilerin demirleyebiliyor

³⁴⁵ Sperling, 1998: 123.

³⁴⁶ Sperling, 1998: 123.

³⁴⁷ Sperling, 1998: 124.

³⁴⁸ Sperling, 1998: 126.

olmasıydı. Limanın girişinde yer alan iki büyük kule muhtemelen savunma araçlarının depolanması için kullanılmıştır.³⁴⁹

Seiff'in aktardıklarına göre limanın yan tarafında denizden akan küçük bir dere vardır ve orada kumsal yoktur. Küçük Asya'nın diğer kıyı kentleri gibi Adalia'da da yaz boyunca sıcak bir iklim görülür. Bunun yanı sıra doğu yakasında uzanan bataklıklar bu sıcak iklimin son derece sağlıklı olmasına neden olmaktadır. Kent, geniş ve sayısız küçük kanalın suladığı bahçelerde kaybolmuş gibi görünmektedir.³⁵⁰

3.7. Gustav Hirschfeld (1874)

Gustav Hirschfeld, 1874'te Berlin Müzeleri adına ve Prusya Bilimler Akademisi'nin desteği ile Küçük Asya'ya gerçekleştirdiği ziyarette yazdığı notlar, yardımcısı Hermann Eggert'in seyahat günlükleri ve çizimleri ile zenginleşmiştir. Matthias Recke ise Gustav Hirschfeld ve yardımcısı Hermann Eggert'in seyahat notlarını bir eserde toplamıştır.

Hirschfeld ve yardımcısının seyahati 21 Mart 1874'te Berlin'de başlamıştır. Hirschfeld ve Eggert, trenle Berlin, Krakov yolundan Odessa'ya gitmiş, oradan ise İstanbul'a ulaşmışlardır. İstanbul'da ayrılan çift, İzmir'de yeniden bir araya gelerek birlikte Rodos'a girmiş, 16 Nisan 1884'te ise bir İngiliz vapuru ile Antalya'ya gelmiştir. Burada gerekli teçhizatı aldıktan sonra bir Rum uşak, iki atlı, bir jandarma ve bir rehber eşliğinde yola çıkan ekip, araştırma gezilerine Perge, Sillyon, Aspendos, Side, Selge, Kremna ve Sagalassos'ta devam etmiştir.³⁵¹

Hirschfeld'in Anadolu gezisine ilişkin belgeleri, 1874, 1875, 1879 ve 1879 yıllarında yayınlanan ön raporlar dışında değerlendirilmemiştir. Lanckoronski'nin çalışmaları için yazdığı giriş makalesi ve Mimar H. Eggert'e ait belgeler de yakın bir zamana kadar değerlendirilmemiştir. Berlin Antikensammlung Arşivi'ndeki malzemeler, el yazması 3 günlük, çok sayıda harita ve 92 çizimden oluşmaktadır.³⁵²

Hirschfeld'in 1874 yılındaki raporu, Pamphylia Ovası'nın jeomorfolojisi ile Perge, Sillyon ve Aspendos'un konglomera erozyonu sonucu oluşan özgün düz tepeleri hakkındaki düşünceleri ile başlamaktadır. Bunun ardından kentin kuzeyinde yer alan, üç yanı dik yamaçlı ve sadece güney yönünden ulaşma imkân veren düz tepe ile birlikte Perge kent topoğrafisi de anlatılmıştır. Hirschfeld en eski yerleşimlerin burada kurulduğunu belirtmiştir.³⁵³

³⁴⁹ Güçlü 2010: 695.

³⁵⁰ Güçlü, 2010: 695.

³⁵¹ Recke, 2007: s. 77.

³⁵² Recke, 2007: 77-78.

³⁵³ Recke, 2007: 77.

Hirschfeld ve Eggert'in Perge'de sadece kısa bir süre kaldıkları, ayrıca hastalık içinde ve en ilkel şartlarda çalıştıkları düşünüldüğünde, gezi sırasında elde edilen sonuçlar büyük öneme sahiptir. Tarihi eser düşkün gezginlerin gelişigüzel yazdıkları raporlardan sonra 20 yılı aşkın bir süre ziyaret edilmeyen Perge için, bu gezi büyük bir ilerleme anlamına gelmektedir. Perge'de yaptığı çalışmalarda, bilimsel araştırma gezilerine doğru ilk adım atılmıştır, 2. Dünya Savaşı sonrası başlayan bilimsel kazı çalışmaları geleneğinin öncüsü olmuştur.³⁵⁴

3.8. Edwin John Davis (1872)

Edwin John Davis, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde 19. yüzyılın ikinci yansında yaşamış gezgin Anglikan bir papazdır. Yaşamına dair çok az şey bilinmesine rağmen, ortaya çıkarmış olduğu eserleri ile Osmanlı Devleti'nin son yüz yılındaki Doğu Akdeniz Bölgesi'ne tanıklık etmektedir. 1861 yılında İskenderiye İngiliz Konsolosluğu'nun himayesinde olan Anglikan Kilisesi vaizi iken, 1887 yılında Kudüs'te Anglikan Piskopos yardımcısı olarak görev almıştır. İskenderiye'den 11 Nisan 1875 tarihinde M. Ancketil ve Dr. Neroursos'un desteğiyle yola çıkan Davis, Levant bölgesinde vapur ile birçok güzergâha uğramıştır.³⁵⁵

Türkiye'de güneyde birçok şehri gezen İngiliz seyyah Davis 1800'lerin ikinci yarısında Antalya'ya da gelmiştir. Edwin John Davis'in seyahatnamesinde Antalya adının ilk geçişi, Isparta'dan Antalya'ya develerle buğday gönderilmesi ile başlamaktadır. Maliyetin oldukça yüksek olduğunun ifade edildiği bu satırlardan sonra, İstanbul'da yayınlanan Koniah (Konya) (Temmuz 1873) adında bir Türk gazetesinde, Osmanlı ordusundan bir kurmay subayın Antalya ile Isparta arasındaki bölgeyi, bu iki şehir arasında bir demiryolu inşa etmek amacıyla incelemek üzere atandığından bahsettiği yazılmıştır. Davis, bu bilginin ardından bu demiryolunu inşa etmenin olanaksız olduğunu, çünkü bölge coğrafyasının izlenen yol ne olursa olsun bu inşanın maliyetinin çok masraflı olacağını belirtmiştir. Davis, ayrıca gazetede bu tasarım gerçekleştirilecek olursa, şu anda kötü ve elverişsiz olan Antalya limanının kesinlikle iyileştirilmesi gerekeceğini yazdığını da aktarmıştır.³⁵⁶

Davis, şu an Burdur içerisinde bulunan Kremna Antik Kenti'ni gezdikten sonra, Antalya'ya kilometrelerce dar vadilerden ulaşıldığını, anca yol olmadığını ve sadece patikalar üzerinden ve dar vadilerden geçilerek yol alındığını belirtmiştir.³⁵⁷

³⁵⁴ Recke, 2007: 130.

³⁵⁵ Davis, 2022: xxv.

³⁵⁶ Davis, 1874: 153.

³⁵⁷ Davis, 1874: 197.

Davis, seyahatnamesinde 11. bölümü Antalya'ya ayırmıştır ve bu bölümde çok daha ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.

Antalya yolunda, ilk olarak ovaya vardıklarını ve Yumaltskeui köyünü aramaya başladıklarını, ancak köy gibi bir şey göremediklerini, daha sonra rastladıkları hükümet telgraf çalışanının tüm köylülerin yaylalara ve dağlara çıktığını yazan Davis, Antalya ovasının, kuzeyde ve batıda yüksek sıradağlarla, güneyde denizle çevrili olduğunu, doğuya doğru ise kırk veya elli mil boyunca kesintisiz bir düzlükte uzandığını okuyucularına aktarmıştır. Mayıs ayının sonundan itibaren, Anadolu ve Karamanya kıyılarındaki aşağı ovaların ve vadilerin neredeyse tamamında hüküm süren ölümcül sıtmanın bir sonucu olarak buraların tehlikeli bir yerleşim yeri haline geldiğini belirten Davis, kışları ovadaki köylerde yaşayan halkın, yazı hep dağların daha temiz ve serin havasında geçirdiğini yazmıştır.³⁵⁸

Davis'in notlarında Döşeme Boğazı'nda telgraf işçileriyle karşılaştığına dair bilgiler bulunması, telgraf hattının boğaz içerisinden güneye uzatıldığını kanıtlamaktadır ve bahse konu telgraf işçileri hat güvenliğınden sorumlu telgraf çavuşları olmalıdır.³⁵⁹

Davis, ayrıca köyün etrafta bir sürü yürüğün olduğunu ve bu civarda bir yaya düğünü olduğunu; burada kendilerine güneybatıda, ovada, dağların yakınında, Kovacık denilen bir köye gitmelerinin tavsiye edildiğini; iki saat mesafeden sonra bir çadırlarla dolu yörük alanına ulaştıklarını, burada kendilerine yumurta, yoğurt ve yerli ekmekten oluşan bir akşam yemeğı ikram edildiğini belirtmiştir.

Köylüler ile iletişime geçen Davis, köylülerin kendisine yaylalarının Mustafa Paşa'ya bir çiftlik oluşturmak için tahsis edildiğinden dolayı, yerlerinden ayrılamadıkları söylediklerini aktarmıştır. Bu görüşme sırasında Davis, köylülerin sıtmadan ve vergilerden şikâyet ettiğini de belirtmiştir.³⁶⁰ Bu konuşmalar sonrasında Davis, köylüler ile ilgili düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır:

Aslında Anadolu'nun yoksul köylüleri kötü durumda. Çiftçilerin çok azı ya da hiçbiri iyi durumda değilken, örneğın, öküz sürüsü, iyi atlara binmiş, iyi silahlanmış ve besbelli iyi koşullardaki beş altı yürüğün eşlik ettiğı büyük bir toplantıdan önceki gün tanıştığımız çobanların çoğı varlıklı. Bağımsız ve erkeksi havaları, pek çok köylünün mahzun ifadesiyle güçlü bir tezat oluştıruyordu.³⁶¹

Davis, köylülerin durumunun büyük ölçüde yüksek vergiler nedeniyle kötü durumda olduğunu da ima etmiştir. Buna göre bu bölgede hükümet vergileri, çiftçinin net karının

³⁵⁸ Davis, 1874: 201-202.

³⁵⁹ Çakılcı, 2018: 265.

³⁶⁰ Davis, 1874: 205.

³⁶¹ Davis, 1874: 205.

yaklaşık %65 olduğunun söylendiğini belirten Davis, bunun büyük bölümünün İstanbul hükümetine ulaşmadan eridiğini belirtmiştir. Öte yandan Yörükler, belirli bir bölgede otlatma için yılda yaklaşık yüz kuruş ve koyun başına yılda 4 kuruş ödeme yapmaktadır.³⁶²

Çubuk Boğazını aştıktan sonra, Davis Antalya'ya ulaşmıştır. “Bu alçak plato kuzeybatıda Likya dağlarına, doğuda ise Perge'nin yukarısındaki dağlara doğru uzanır. Kara tarafındaki sınırı 'kuzey', 200 ila 300 fit yüksekliğindeki yükseltilmiş bir uçurumdur; bir noktada bu uçurum, denizden nadiren dört milden daha az uzakta olmasına rağmen, Adalia'nın duvarlarından sadece bir mil kadar uzaktadır” şeklinde şehri tarif eden Davis, şehirde çoğu Rum, yaklaşık 10 bin ila 12 bin nüfusun yaşadığını, şehrin çarşılarının çok olduğunu, tüm komşu semtler için bir basamak olsa da büyük bir ticari faaliyetin bulunmadığını belirtmiştir. Davis Antalya Limanı'nı küçük ve elverişsiz olsa da pitoresk olarak tarif etmiştir. Buna göre şehir, limanın etrafına bir amfi-tiyatro gibi inşa edilmiş, dik sokakları uçurumun tepesinde bir seviyeye kadar uzanmaktadır. Şehir eski duvarların çok ötesine, modern inşaatın dış sur hattına kadar uzanmaktadır. Limanın ağzında denizde çok sağlam duvar kütleleri olan iki kule yükselmektedir. Bunlar, eski zamanlarda limanın korunduğu iskelenin kalıntılarıdır ve birinden, sert havalarda gemilerin halatlarını bağladıkları bir dizi zincir sarmaktadır. Liman, güneyden veya güneybatıdan esen fırtınalar sırasında çok güvensizdir. 1871-1872 kışında bir Mısır fırkateyni ve yetmiş kişilik tüm mürettebatı, iki üç kişi hariç, denize açılmaya çalışırken kaybolmuştur; fırtınanın gücü onu limanın birkaç yüz yarda dışındaki uçuruma doğru sürüklemiştir ve parçalamıştır.³⁶³

3.9. Maxime Collignon (1876)

1849'da Verdun'da doğan Collignon, Fransız arkeoloji eğitiminin öncü isimlerinden biridir. Gelenekçi bir aileden gelen Collignon, klasik arkeolojide heykel ve seramik gibi alanların yanı sıra Antik Çağ Grek dönemi sanat figürleri, Grek mitolojisi ve mimarlığı ile de ilgilenmiştir.³⁶⁴

Fransız arkeolog Maxime Collignon, 1876 yazında, rahip Louis Duchesne, tercüman Nicolas Hadji-Thomas ile 10 Mayıs 1876'da Rodos'tan hareketle Marmaris üzerinden Anadolu'ya geçmişler, uğradıkları şehirlerin sosyal yapıları, yaşam tarzları ve kültürel nitelikleri hakkında bilgi vermiştir. Collignon, 2 Haziran itibarıyla Ağlasun ve Bucak üzerinden Antalya'ya doğru yola çıkmıştır.³⁶⁵

³⁶² Davis, 1874: 206.

³⁶³ Davis, 1874: 210-211.

³⁶⁴ Tunç, 2018: 184.

³⁶⁵ Tunç, 2018: 187.

5 Haziran itibariyle Antalya'ya ulaşan Collignon, ilk olarak şehrin Sömbeki Körfezi (Bugünkü Yeşilova Körfezi)'nden Mersin'e kadar Asya kıyılarının büyük ticaret şehri olduğunu; Rodos, İzmir ve hatta Selanik'ten gelen Yunan tüccarların da uğrak yeri olduğunu belirtmiştir. Collignon "Tüccarlar hana veya limanın yakınındaki tezgâhlara yerleşirler, orada birkaç ay kalırlar ve sonra geri dönerler. Şehrin üç hanı bu nüfus tarafından işgal edilmiştir"³⁶⁶ açıklaması ile şehirde canlı bir ticari yaşamın olduğunu da vurgulamıştır.³⁶⁷

Antalya'ya vardığında Selanikli tüccarlar sayesinde, Antalyalı zengin bir Rum tarafından hastane olarak inşa edilmiş, yeşilliklerle çevrili şirin bir evde kaldıklarını belirten Collignon, şehrin nüfusu hakkında gezginlerin verdiği rakamların birbirinden farklı olduğunu, 1811'de Yüzbaşı Beaufort'un, bu rakamın üçte biri Rum olmak üzere 8 bin kişi olduğunu tahmin ettiğini, Fransız konsolosu Corancez'in ise 15 ila 20 bin olduğunu tahmin ettiğini belirtmiştir. Daha yakın tarihli bilgilere göre ise nüfus yaklaşık 26 bin kişidir ve şehirde 200'den fazla Rum ailesi bulunmaktadır Collignon, Yahudilerin bu nüfusun küçük bir bölümünü oluşturduğunu, Antalya'da İbrahim Paşa'nın ardından Anadolu'ya gelen Araplara da rastladığını yazmıştır.³⁶⁸

Collignon, Antalya'da ticaret neredeyse tamamen şehrin yukarı mahallesinde bulunan Rumların elinde olduğunu belirtmiştir. Yazara göre şehrin yukarı mahallesindeki bazı Rum evleri rahatlık ve hatta zenginlik havasına sahiptir ve bir bakıma İzmir'deki Ermeni mahallesinin güzel konaklarını hatırlatmaktadır.³⁶⁹

Collignon, Antalya'yı ziyareti sırasında Rum toplumunun ileri gelenlerinden Pandéli Danieloglou ile de görüşmüştür. Yazar, seyahatnamesinde bu görüşmeyi şu şekilde aktarmıştır.

Yunan toplumunun en aktif ve etkili üyelerinden biri olan Bay Pandéli tarafından çok içtenlikle karşılandık. Bize mükemmel bir lütuf ile meskeninin onurunu veriyor ve bize durumu anlatıyor. Antalya'daki Rum toplumu zengin ve müreffeh; 7 kilisesi, kız ve erkek okulları bulunuyor. Her yıl birkaç genç erkeği Atina'ya okumaları için gönderir. Zeki Yunanlılar, Helen krallığıyla bağlantılı her şeye tutkuyla ilgi duyarlar; onlar için Atina kutsal şehir gibidir, en büyük arzuları, oğullarının bir gün orayı ziyaret etmesi, orada okuması, naif bir merakla bize sordukları anıtlarını görmesidir.³⁷⁰

³⁶⁶ Collignon, 1897: 49.

³⁶⁷ Collignon, 1897: 63.

³⁶⁸ Collignon, 1897: 49-50.

³⁶⁹ Collignon, 1897: 51.

³⁷⁰ Collignon, 1897: 51.

Collignon, Antalya’da Rum cemaatinin resmi başkanının başpiskopos olduğunu, Rumların bu kişiye olağanüstü saygı gösterdiğini, kadınların çocuklarını kutsaması için ona sunduklarını ve Türklerin de kendisi gördüklerinde saygıyla ayağa kalktıklarını belirtmiştir. Bu nedenle başpiskopos gerçekten de Rumların gerçek hamisi ve onların siyasi savunucusu durumundadır.³⁷¹ Collignon, başpiskopos ile görüşükten sonra Rum mahallesini detaylı olarak gezdiklerini, Rumların arasında nadir de olsa birkaç evde köle zenciye rastladığını belirtmiştir.³⁷²

Collignon, Antalya’da Rum Mahallesi, donanma ve çarşının şehrin hareketli yaşamının yoğunlaştığı noktalar olduğunu yazmıştır. Şehrin limanına nisan ve mayıs ayları dışında nadiren gemi yanaştığını söyleyen Collignon, İtalyan vapurları, Rodos, Selanik ve İzmir’den gelen gemilerin, Pamfilya’nın uçsuz bucaksız ovalarında üretilen buğday, çavdar ve susamı yüklemek için buraya geldiklerini de vurgulamıştır.³⁷³

Collignon Antalya’da çarşı ve donanmanın dışında kalan ve Türklerin kale dedikleri şehrin önemli bir bölümünün surlarla çevrili olduğunu da yazmıştır. Yazar’a göre kare kulelerle birbirine bağlanan uzun perde duvarlara dönüşen surların yapısı, Konstantinopolis surlarını anımsatmaktadır. Alt sıralar antik kesme taştan yapılmışken, üst kısım düzensiz bir yapı sergiler ve burada duvarın içine gömülmüş bazı Helen kalıntıları görülmektedir.³⁷⁴

Collignon, Rum mahallesinde yaşamın canlı olduğunu, ancak Türk mahallesinde, Rum mahallesinin hareketliliğiyle tezat oluşturan bir haraplık havası ve kasvetli bir görünümün olduğunu yazmıştır.³⁷⁵

Genel olarak değerlendirildiğinde Collignon, seyahatnamesinin Antalya bölümünde, şehirdeki Rum nüfus ile vakit geçirmiş ve kentin çoğunluğunu oluşturan Müslüman mahallelerdeki izlenimleri çok sınırlı kalmıştır.

Collignon’un şehrin toplumsal yapısı ve milletlerin uyumunu, dini hürriyetler ve cemaatin siyasi düzenin sağladığı olanaklar ile temellendirmek yerine, cemaatin zenginliğini doğrudan Rumların öznel durumu ile açıklaması Tunç’a göre Batı nezdinde bir perspektif inşasıdır. Tunç bu duruma kanıt olarak “Antalya Rum cemaati üzerinden ayrılıkçılığı öne çıkaran Ortodoks uyruklar için onların dinlerinin bir çeşit onların milliyetleri olduğu görüşünden hareketle, ‘gereğini düşünmek, Başpiskoposa düşecektir’ şeklindeki yaklaşım ile

³⁷¹ Collignon, 1897: 52.

³⁷² Collignon, 1897: 53.

³⁷³ Collignon, 1897: 54.

³⁷⁴ Collignon, 1897: 55.

³⁷⁵ Collignon, 1897: 59.

Türkler'in köhne fikirlerinin Avrupalılık için uygun olmayacağı" yönündeki notlarını göstermektedir.³⁷⁶

³⁷⁶ Tunç, 2018: 191.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANTALYA'YI ZİYARET EDEN SEYYAHLARIN SEYAHATNAMELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

19. yüzyılda, 1876'da Meşrutiyet'in ilanına dek Antalya'yı ziyaret eden Batılı seyyahlar, şehir ile ilgili değerli bilgiler sunmuştur. İlk dönemde kente gelen seyyahlar antik kentlere olan ilgilerini gezilerine yansıtip, Antalya'daki kent yaşamı ile ilgili sınırlı bilgiler ulaştırırken, yüzyılın ikinci yarısındaki seyahatnamelerde seyyahlar özellikle beraberindeki gayrimüslimlerin günlük yaşamı hakkında da bilgiler sunmaya başlamıştır. Ayrıca her iki dönemde de Antalya'da ekonomik ve siyasi görünümü ile ilgili bilgilere seyahatnamelerde yer verilmiştir. Bu kapsamda bu bölümde Antalya ile ilgili 22 seyahatname, siyasi, ekonomik, günlük yaşam ve kentteki salgınlar temelinde değerlendirilmiştir.

4.1. 19. Yüzyıl Öncesi ve Sonrası Seyyahların Antalya'ya Ziyaretleri

19. yüzyıla dek Antalya farklı nedenlerle seyahat eden gezginlerin uğrak noktalarından biri olmuştur. Farklı yazarların, farklı dönemlerde yöreye seyahatleri üzerine çeşitli incelemeler ve değerlendirmeler de yapılmıştır.

12. yüzyıldan itibaren askeri vaiz Odo de Deuil (1148, VII. Louis'in Doğu Seyahati), İbn Batuta (1333), Johannes Schiltberger (1402'den önce), Köln Seyahatname of German Hacı/The Orient Travel Book (1400'ler), Johann Wild (1604), Vincent de Stochove (1662), Evliya Çelebi (1671/1672), Paul Lucas (1712), Cornelis de Bruyn (1683) Antalya'yı ziyaret eden gezginler olmuştur.³⁷⁷ De Bruyn'un Antalya görünümü gravürü Ek 1'de gösterilmiştir.

Orta Çağ Dönemi'nde Antalya'ya gelen Fransız keşiş Simon de Saint Quentin, Antalya'nın Anadolu'nun güneybatısında, Satellia körfezinin kuzeybatı ucunda olduğunu belirtmiş ve kentin ismini Satellia olarak nakletmiştir. Quentin, şehrin Anadolu'daki 25 beylik merkezinden biri olduğunu aktarmıştır.³⁷⁸

Kenti ilk ziyaret eden seyyahlar kısaca "çevresinin surlarla çevrili" olduğunu belirtmişlerse de kent kapılarıyla ilgili ilk bilgiler 17. yüzyıldan sonra elde edilmiştir. 1671-1672 yılları arasında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, "Varoş Kapısı" olarak tanımladığı girişin, surların karadan tek girişi olduğunu belirtmektedir. Evliya Çelebi, anıtsal kapıyı o sırada tamamen kapalı olduğu için görememiştir. 19. yüzyılın başlarında surların yıkılması başlamış, kısmen ortaya çıkarılmış ve ilk kez ziyaretçi gezginler tarafından bahsedilmeye

³⁷⁷ Güçlü, 2010: 693.

³⁷⁸ Budak, 2016: 353.

başlanmıştır. Bu gözlemler sayesinde, kentin anıtsal girişlerinden biri olan ve bu dönemde inşa edilmiş olan Hadrian Kapısı'nı tespit etmek mümkün olmuştur. 379

Evliya Çelebi'ye göre Antalya'nın tüm suları lezzetli değildir. Su yolları buz tuttuğu için halk her yıl yolları temizlemektedir. Şehir kıyıda olduğu için suyu ve havası ağırdır, bu nedenle halk yazları Istanos Yaylası'na çıkmaktadır. Çelebiye göre sıcak hava nedeniyle Antalya'da sıtma hastalığı çoktur.³⁸⁰ Evliya Çelebi Antalya Limanı ile ilgili olarak ise limanın işlek olduğunu, 200 parça gemi aldığını ve kapalı liman olduğunu; ağzında iki büyük kule olsa da kasırgaların eksik olmadığını belirtmiştir.³⁸¹ Antalya ile ilgili bilgi veren Çelebi, şehrin önce Teke sancağı tahtı olduğunu, daha sonra ise merkezin Elmalı'ya kaydırıldığını; ancak şehirde halen ciddi sayıda yönetici kadrosunun olduğunu belirtmiştir. Çelebi'ye göre şehirde zengin tüccarlar, dizdar, 150 Müslüman ve 150 Hristiyan kale neferi olduğunu, kadim kalenin körfezin sonunda kayalar üzerinde yükseldiğini yazmıştır.³⁸²

17. yüzyılda Antalya'yı ziyaret eden Batılı seyyahlardan biri de eski bir savaş esiri olan Nürnbergli bir asker olan Hans Wild'dir. 17. yüzyıl başlarında esir düşen Wild, anılarında sahibinin kendisini "Mekke'ye kadar götürdüğünü birçok maceradan sonra Kahire'de bir yeniçeriye satıldığını ve azat edilmesi ardından Kıbrıs'tan Antalya'ya geldiğini anlatmıştır. Antalya'da sıtmaya yakalandığını yazan Wild, Antalyalı bir ailenin yanında kaldığını ve iyileştiğini de belirtmiştir.³⁸³

17. yüzyılda Antalya'ya ulaşan bir diğer Batılı ise Hollandalı ressam Cornelis de Brujin olmuştur. Brujin, denizden Antalya'nın resmini çizen ilk isim olması bakımından önemlidir.³⁸⁴ 30 Mayıs 1684'te Kıbrıs'tan gemi ile Antalya'ya ulaşan de Brujin Antalya'da on gün kadar Fransız konsolosunun misafiri olduktan sonra 10 Haziran'da bir kervanla hareket ederek, 23 Haziran'da İzmir'e ulaşmıştır. Celali İsyanları nedeniyle Antalya'dan İzmir'e seyahatinde de Brujin sık sık eşkıya korkusu yaşadıklarını belirtmiştir.³⁸⁵

Modern seyyahlar arasında yalnızca ikisi, keşif amacıyla Küçük Asya'yı ziyaret etmiştir. 1705 ve 1706 yıllarında Paul Lucas ve 1813 ve 1814 yıllarında Kaptan John Macdonald Kinneir. Taşranın durumu ve ulaşım şekli, onsuz bilinmeyen bir ülkenin coğrafyasının kesin olarak tespit edilemeyeceği anayoldan yapılan gezilerin herhangi birini

³⁷⁹ Varkıvanç ve Atila, 2021: 250.

³⁸⁰ Budak, 2016: 358.

³⁸¹ Arıkan, 1988: 196.

³⁸² Arıkan, 1998: 194.

³⁸³ Faroqhi, 2008: 2-3.

³⁸⁴ Faroqhi, 2008: 3.

³⁸⁵ Umunç, 2009: 146.

yapmayı imkânsız kılmıştır. Hatta Macdonald Kinneir günlüğünde, Küçük Asya'da seyahat etmenin zorluklarının azalmaktan ziyade arttığını belirtmiştir.³⁸⁶

Antalya'nın konumunun çok iyi olduğunu belirten 15. yüzyıl başında yazılmış bir Köln Seyahatnamesi'nde de şehirle ilgili şu ifadeler yer almıştır:

Antalya güzel bir şehir. Duvarlarla ve hendeklerle üç kısma ayrılmış, sanki üç ayrı şehirden oluşuyormuş gibi. Şehrin bir bölümünde Hristiyanlar oturuyor, onlar pazar gününü, diğer bir bölümünde oturan Yahudiler cumartesiye ve üçüncü bölümünde oturan Türkler ise cuma gününü tatil sayıyor. Şehirde çok sayıda Hristiyan tüccar var.³⁸⁷

17. yüzyılda Celali İsyanlarının olumsuz etkileri nedeniyle iç huzurun bozulmasına paralel olarak taşra yönetimlerinde güvenlik problemleri ve ekonomik zorluklar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle eşkıyalık hareketleri bu dönemde seyyahları da olumsuz anlamda etkilemiştir.³⁸⁸

17. yüzyılın ikinci yarısında kente gelen ünlü seyyah Evliya Çelebi, Antalya'nın sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı konusunda önemli bilgiler vermiştir. 1671 ve 1662'de kentte bulunan seyyah, Antalya'nın 28 mahallesinin olduğunu, bunların 4'ünün kale içerisinde, 24'ünün ise kale dışında olduğunu belirtmiştir. Kale dışında 4 mahallenin Rum mahallesinin olduğunu söyleyen Evliya Çelebi, 190 hanenin Rum olduğunu, bu kişilerin hepsinin Türkçe konuştuğunu belirtmiştir. Bunların dışında kale içinde 3.000 kiremit örtülü eski evin ve 70 sokağın olduğu, sokakların temiz ve bakımlı olduğu, şehrin bahçelerle çevrili olduğunu aktaran Çelebi, şehrin dışarı ile irtibatının 4 kapıdan sağlandığını da yazmıştır.³⁸⁹

18. yüzyılda Fransız gezgini Paul Lucas (1664–1737), 1706'da Antalya'ya gelmiştir. Lucas şehirle ilgili ilk izlenimi olarak şehrin üç bölüme ayrıldığı, üç farklı şehrin birleşmesinden oluşmuş gibi olduğunu, bu bölümlerin her birine ait ve birbirleri arasında bağlantı kurulmasını engelleyen surlar ile büyük demir kapılar olduğunu aktarmıştır. Lucas, kent mahalleleri ile ilgili olarak devamında şunları anlatmıştır:

Cuma günleri Satalia'nın [Antalya] tüm kapıları öğleyin saat on ikiden bire kadar kapanıyor. Böyle bir uygulamayı görünce şaşırdım ve sebebini sordum: Şehrin sakinleri, Hristiyanların Cuma günü öğleyin saat on ikiyle bir arasında kenti ele geçirecekleri şeklinde bir kehanete inanıyor. Aynı inanıştan dolayı Musevi bile olsa şehrin kenar mahallelerinde ölen kişilerin cenazesi kent merkezine sokulmuyor. Eğer bir ölü defnedilecekse, mezarlığa ulaşmak için tabutun tüm şehrin çevresinde dolaştırılması gerekiyor.³⁹⁰

³⁸⁶ Walpole, 1820: 187.

³⁸⁷ Buch 1982: 532.

³⁸⁸ Umunç, 2009: 161.

³⁸⁹ Armağan, 2005: 99.

³⁹⁰ Oral, 2011: 180.

18. yüzyıl sonunda ressam Luigi Mayer, Balkanlar'dan Yunan adalarına ve Türkiye'ye yönelik bir seyahat gerçekleştirmiş ve özellikle antik anıtları resmetmiştir. Bu dönemde Antalya'ya da geldiği bilinen ressam, Karaman Ovası'nda sıcaklık arttığında köylülerin evlerini terk ederek dağlarda yaşamaya başladığını belirtmiştir.³⁹¹

19. yüzyılda sadece Batı'dan değil, Rusya'dan seyyahlar da Antalya'ya gelmiştir. Rusya'da bakanlık gibi oldukça üst düzeyde bir devlet görevinde bulunmuş olan Avraam Sergeyeviç Norov, yaptığı geziyi 1847 yılında yayınlamıştır. Kitap Norov'un 1835-1836 arasında kutsal yerleri ziyaret amacıyla gerçekleştirdiği yolculuğun sonucunda kaleme alınmıştır.³⁹² Avram Sergeyeviç Norov, Doğu Akdeniz'de ve Osmanlı topraklarındaki gezileri ile ilgili olarak birçok seyahatname yayınlamıştır. Norov'un 1847'de yayınladığı *Puteşestviye k Semi Serkvam, Upominayemım v Apokalipsise* isimli seyahatname, seyyahın 1835'te kutsal yerleri ziyaret amacıyla gerçekleştirdiği yolculuğun sonucunda geri dönüşünde ziyaret ettiği yerleri anlatmaktadır ve bu kitapta Kıbrıs dönüşü geldiği Antalya ile ilgili de bilgiler vermiştir.³⁹³ *Kıbrıs'tan Antalya'ya: Pamfilya Denizi* başlığında Antalya izlenimlerini aktaran Norov, kitabında ilk olarak Fazelis'te birkaç koy bulunduğunu belirtmiştir. Diğer seyyahlar gibi Antalya'nın güzelliğinden etkilenen Norov, gotik duvarları, kuleleri ve minareleriyle Antalya'da limanın girişinden önce birkaç sahil gördüklerini, kumsalların bazılarının yeşilliklerle kaplı olduğunu aktarmıştır. Ancak gemi kıyıya yaklaştığında, gemilerine bir askerin yaklaştığını ve şehirde veba olması dolayısıyla kıyıya çıkmanın yasak olduğunu belirtmiştir. Askerlerle arasındaki sürtüşmelerden sonra, paşa ile görüşmek için Hisar'a doğru yol almıştır. Burada samimi bir şekilde paşa ile görüşen Norov, paşanın yanından memnun ayrılmıştır.³⁹⁴

Norov, Antalya şehrinin içini sadece geçerken görmüş, bu nedenle bu konuda kısıtlı bilgiler aktarmıştır. Norov, Mısır ile yaşanan kötü ilişkiler nedeniyle Antalya Kalesi'nin oldukça güçlü durumda olduğunu belirtmiştir. Antalya'da evlerin temiz ve derli toplu olduğunu belirten Norov, bazı yerlerde antik kolon ve kolon başlarının parçalarıyla duvarların yapıldığına şahit olduğunu aktarmıştır. Antalya nüfusun 15.000 kadar olduğunu ve evlerin üçte birinin Rumlara ait olduğu da yazmıştır.³⁹⁵

19. yüzyılın son çeyreğinde de Antalya'ya seyahatler devam etmiştir. 1885'te Antalya'yı ziyaret eden Avusturyalı arkeolog Karl Graf Von Lanckoronski da kentte dört

³⁹¹ Dayar, 2018b: 649.

³⁹² Doğan, 2021: 227.

³⁹³ Doğan, 2021: 231-232.

³⁹⁴ Doğan, 2021: 233.

³⁹⁵ Doğan, 2021: 235.

köşeli kuleleri ile surların, şehri hem dış mahallelerden hem de şehrin merkezinde, yani Kaleiçi'nde oturan Türk (Müslüman), Rum (Hristiyan) ve Yahudi semtlerini birbirinden ayırdığını belirtmiştir. 19. yüzyıl sonunda şehirde yaklaşık 4500 hanenin olduğunu, 25.000 ila 26.000 nüfusun olduğunu, bunların 7.000'inin Rumlardan, 50'sinin Ermenilerden ve 250'sinin Yahudilerden oluştuğunu belirten Lanckoronski, kentte 10 caminin yanı sıra 8 Rum (Ortodoks) ile 1 Ermeni kilisesinin olduğunu aktarmıştır.³⁹⁶

Lanckoronski, Antalya'nın kuzey sahilinde ise gümrükler, Osmanlı bankası, ticaret acenteleri, dükkânlar, kafeler ve diğer bazı başka binaların bulunduğunu belirtmiştir. 1885 sonbaharında Antalya'ya vardıklarında seyyah Türk seferberliğinin başladığını ve yörede birliklerin olduğunu belirtmiş; antik kalıntıları okumak için izin almanın bu dönemde zor olacağını belirterek bundan vazgeçtiklerini yazmıştır.³⁹⁷

İngiliz zoolog Charles G. Danford da yolu Anadolu'ya düşen bilim adamı seyyahlardan biridir. 1875 kış aylarında ilk olarak İzmir'de başladığı gezisinde, güneye inerek Antalya'ya da ulaşan ünlü zoolog, izlenimlerini *Anadolu Memelileri Üzerine* başlığı altında meraklılarına aktarmıştır.

Antalya'yı ziyaret eden seyyahlar, çok farklı meslek ve kariyerlere sahiptir. Her bir seyyah, mesleklerinin ve bu yabancı dünyaya dair beklentilerinin etkisiyle farklı konulara ağırlık vererek farklı ayrıntılar paylaşmışlardır.

Diplomatlar, geçtikleri bölgelerin siyasi, ekonomik ve demografik durumunu yoldan geçen gezginlerden öğrenmekle yetinmemiş, kendileri de resmi görevler kapsamında veya boş zamanlarında Anadolu coğrafyasında seyahat etmişlerdir. Devlet sınırları içerisinde seyahat etmek için gerekli tüm izinlere (tavsiye mektupları ve pasaportlar) sahip olmaları, hareketlerini kolaylaştırmıştır. Hanno Beck, önce Hansa şehirlerinin elçiliğinde (1851-1854), ardından 1856'da Prusya elçiliğinde tercüman olan Emil Sperling'in (1819-1863) kariyerinin izini sürmüştür. Sperling, Ritter ve Kiepert ile çok sayıda mektup alışverişinde bulunmuştur. Küçük Asya'da bir güzergâh ve araştırma hedefleri belirlemek için: 1862'de Bursa, Konya, Antalya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmış; deniz yoluyla dönüş yolculuğuna çıkmış, ülkenin sosyo-ekonomik durumuna ilişkin gözlemlerini bildirmiştir. Heinrich Kiepert, diplomatın bu seyahatin ardından aniden meydana gelen vefatından sonra seyahat notları üzerinde çalışmış ve bunların yayınlanmasına eşlik edecek bir harita çıkarmıştır.³⁹⁸

³⁹⁶ Lanckoronski, 1890: i-x.

³⁹⁷ Lanckoronski, 1890: 8-9.

³⁹⁸ Débarre, 2016: 157.

Coğrafi keşifler ve sanayi inkılabı ardından, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşma emelleri, 'Doğu Sorunu'nu ortaya çıkarmış, bu süreçte unutulmuş Doğu Akdeniz havzası Batı'nın yakın takibindeki bir bölge haline gelmeye başlamıştır. 1820'de önemli bir aşamaya gelen ulaşım ve haberleşmedeki gelişmeler, birçok araştırmacı gezginin Osmanlı topraklarına akın etmelerine yol açmıştır.³⁹⁹ Seyyahların, Teke Yarımadası'nı kapsayan Antik Kent Likya'ya ilgisi ilk olarak İngilizler tarafından başlatılmıştır. Likya'daki İngiliz seyyahlar öncelikle antik çağın kalıntılarını araştırmak ve kayıt altına almakla ilgilenmişler, ayrıca 19. yüzyılda Osmanlı Likyası'nda yaşayan toplumlar hakkında önemli açıklamalar, gözlemler ve kayıtlar yapmışlardır.⁴⁰⁰

19. yüzyılın başı itibariyle Likya, Avrupalılar tarafından büyük ölçüde ziyaret edilmemiş ve bilinmeyen, kıyı şeridi büyük ölçüde keşfedilmemiş bir bölgeydi. İç Likya'nın topografyası, nehirlerinin akışı, sıradağları bilinmiyordu ve bu haritalarda tasvir edilen kıyı şeridinin şekli bile son derece yanlıştı. Bu durum, Luigi Mayer'in 1803 tarihli "Şimdiye Kadar Keşfedilmemiş Karamanya" başlığıyla ve giriş cümlesinde de dikkat çektiği bir gerçektir: "Karamanya'daki görüşlere özel bir değer veren durum, ülkeye saygı duymamızı engelliyor: bu keşfedilmekten o kadar uzak bir bölge ki, neredeyse hiçbir Avrupalı gezgin tarafından ziyaret edilmedi".⁴⁰¹

General Koehler, 1801 yılında batıdan gelen ilk gezgin olarak Perge harabelerini uzaktan da olsa görmüş ve bunların ne kadar iyi durumda olduğunu fark etmiştir. Detaylara yer vermese de şehir duvarlarının yanı sıra stadyumu da gördüğü anlaşılmaktadır. Eski Kalesi olarak bilinen ören yeri ilk olarak 1824'te Leake tarafından tespit edilmiştir. Beaufort, henüz 1812'de özellikle Antalya, Lara ve Side gibi Pamfilya sahil şehirlerini ziyaret etmiştir. Ancak Kestros Nehri'nin alt kısımlarını gemiyle gezerken, Perge'yi ziyaret etmemiş, ancak 1817'deki yayınında bile Perge'de birçok kalıntının bulunduğunu belirtmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda Perge'ye ilk ayak basan araştırmacının Texier olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁰²

Hamilton, 1836 yılı Haziran ayında seyahatine Afyon'da devam ederken bütün köylere ve çevre şehirlere vebanın bulaştığı hakkında raporlar geldiğini ve günlük iki ila üç ölüm raporlandığını belirtmiştir. Erciyes Dağı'na başarıyla tırmandığı bilinen ilk kişi olan İngiliz jeolog Hamilton, Küçük Asya seyahati sırasında, Antalya'ya da uğramayı düşünmüş ancak veba salgını nedeniyle bu planından vazgeçmiştir. Hamilton bu süreci şu şekilde aktarmıştır:

³⁹⁹ Belen, 2018: 223.

⁴⁰⁰ Duggan, 2017: 467.

⁴⁰¹ Duggan, 2008: 283.

⁴⁰² Recke, 2007: 108.

Ülkenin deniz kıyısı ve Antalya'daki durum hakkında aldığım bilgiler daha tatmin edici değildi: veba tüm bölgede şiddetli bir şekilde kasıp kavuruyordu ve onlardan ne kadar saklarsak saklayalım, atlarının yüklerimizi kendi eyerleri üzerinde taşımaları gerektiğinden emin olarak, insanlarla temastan kaçınmak için önlemler alma gerekliliği, ülkenin bu bölgesinde daha fazla seyahat etmeyi imkânsız kılıyordu... Bu güçlükler ve tehlikeler, birkaç yıl ve birkaç bin millik bir mesafede şimdi ne kadar önemsiz görünse de, Antalya'nın ve Pisidya'nın güney kıyılarını ziyaret etme planımdan vazgeçmem ve en hızlı yoldan İzmir'e kayıpsız geri dönmem için yeterliydi; çünkü veba gerçekten anlatıldığı gibi İzmir'i kasıp kavuruyorsa, iletişimin kesilmesi nedeniyle kış gelmeden İngiltere'ye gitmekte güçlük çekebileceğimden korkmadan edemedim.⁴⁰³

19. yüzyılın başlarında, seyyahlar, seyahat kitaplarından derledikleri önceki ziyaretçilerin tavsiyelerine güvenmek zorunda kalmıştır. 1830'ların sonlarına kadar el kitapları, rotaların planlanmasında neredeyse hiçbir yardım sağlamazken, bu eserler sadece Türk örf, adet ve kurumları gibi başlıklar altında sistematik olarak yapılandırılmış bilgiler sunmuştur. Türkiye'ye yönelik en eski uygun rehber ise Josiah Gender'ın 1827 tarihli Modern Gezin serisinde yer almıştır.⁴⁰⁴

Charles Fellows Bucak'tan ayrıldıktan sonra Antalya'ya gidebilmek için dört farklı yol olduğunu söylemiş, dolambaçlı olmasına rağmen güzergâh üzerinde antik kalıntılar olmasından dolayı ilk yolu tercih ettiğini belirtmiştir.⁴⁰⁵ Fellows, Antalya'dan Phaselis antik kentine ulaşmak için Tekirova kasabasına gitmesi gerektiğinden bahsederek, bu yolculuğun küçük yelkenlilerle yapıldığını söylemiştir. Geminin mürettebatının 4 kişi olduğunu ve hepsinin de Arap olduğunu ifade eden seyyah, yolculuğun 5 saat sürdüğünü bildirmiştir.⁴⁰⁶

Seyyahlar Anadolu'da genel olarak İzmir üzerinden ya da kara yolu ile Balkanlar üzerinden İstanbul'dan Anadolu'ya giriş yapmıştır. Batıdan kuzeye izlenen güzergâh, İzmir üzerinden Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Bursa ve İzmit'ten İstanbul'a varılmıştır; güneyde ise İzmir, Aydın, Denizli, Burdur, Isparta üzerinden Antalya ve Konya'ya buradan da Mersin ve Adana yolu izlenerek Hatay'a ulaşıldığı görülmektedir.

19. yüzyılın ilk yarısında, Likya kıyılarında kiralık tekne veya donanma gemisiyle deniz yolu ile seyahat etmek, hava ve korsanlar izin verdiği sürece, kıyı bölgelerine ulaşmak ve araştırmalar yapmak için nispeten güvenli bir yöntem kabul edilmiştir. Clarke, Leake, Beaufort, Cockerell, Ross, Allen, Deacon ve daha fazla seyyah gezilerinde bu rotaları kullanmıştır. 1840 yılında Adalia'dan (Antalya) Likya ve Karya üzerinden Efes, Laodikya ve Sardes üzerinden İzmir'e giden rota, Avrupalı seyyahlar için yerleşik bir rota haline

⁴⁰³ Hamilton, 1842: 354.

⁴⁰⁴ Schiffer, 1999: 35.

⁴⁰⁵ Fellows 1838: 174.

⁴⁰⁶ Fellows, 1838: 210.

gelmiştir.⁴⁰⁷ Bu dönemde ‘İyon Adaları, Yunanistan, Türkiye, Küçük Asya ve Konstantinopolis'teki Gezginler İçin Bir El Kitabı, Bu Ülkelerdeki Başlıca Rotalar İçin Bir Kılavuz’ John Murray tarafından Londra’da yayınlanmıştır.⁴⁰⁸ Bu kılavuzda Antalya başlığında şu ifadeler yer verilmiştir:

Antalya portakal, limon, incir, asma ve dut ağaçlarıyla çevrili hoş bir kasabadır. Kasaba, denizden 60 veya 80 fit yükselen, kumsalı olmayan ancak kayalara çarpan bir uçurumun üzerinde duruyor. Çok sayıda antik bina, sütun, yazıt ve heykel parçası içerir. Kasabanın önünde körfez, Spezia yolundan Carrara'dakilerden daha üstün olsa da, aynı etkiye sahip, son derece güzel, devam eden bir dağ silsilesi ile sınırlanmıştır.⁴⁰⁹

Murray’ın seyahat rehberinde, farklı zamanlarda yeni baskılara da gidilmiştir. Buna göre 1840, 1845, 1854, 1878 ve 1895 yıllarında rehber beş kere yayınlanmıştır. 1840’larda Antalya 4 güzergâha sahipken, yüzyılın sonuna gelindiğinde ulaşım imkânlarındaki gelişim ile beraber güzergâh çeşitlenmiştir.⁴¹⁰

Murray, serinin 1878 baskısında, Osmanlı Devleti’nde Kırım Savaşı, 1877-78 Rus Savaşı ve ihtilaller nedeniyle yaşanan değişim sonucunda eski ulusal yer işaretlerinin kaldırılması, ülkede yolların, demiryolları ve buharlı gemiler sayesinde erişimin arttığı, ulaşım olanaklarının Lavant’ın birçok ünlü şehirde anıtları ziyareti kolaylaştırıldığını ifade etmiştir. Bu nedenle daha kapsamlı ve yeni yolları gösteren bir yayın hazırlanmıştır.⁴¹¹

John Murray öncülüğünde hazırlanan rehberler genellikle Antalya ve Antalya’yı iç kısımlara bağlayan güzergâhlardaki yerleşim yerleri, ekonomik, kültürel, sosyal yapı yanı sıra idari şekli ve dini ve etnik cemaatler hakkında bilgileri de içermiştir. Murray’ın seyahat rehberlerine göre, Antalya’yı iç kısımlara bağlayan seyahat güzergâhlarının sayısı doğrudan ve dolaylı olarak 1840, 1845 ve 1854 yıllarındaki rehberlere göre 4 güzergâh vardır. İlk üç baskı sonrasında yeni güzergâhlar da rehberlere eklenmiştir.⁴¹² Belen de Antalya’yı iç yerleşimlere bağlayan, dolaylı ve doğrudan güzergâhları Murray’ın farklı yıllardaki rehberlerini inceleyerek şu şekilde belirtmiştir:

1840-1845-1854	Nereden Nereye	Güzergâh istikameti
GİDİŞ	Antalya-İzmir	Doğudan giden
	Alanya-Konya,Kütahya	Kuzeye giden

⁴⁰⁷ Duggan, 2008: 284.

⁴⁰⁸ Duggan, 2008: 285.

⁴⁰⁹ Murray, 1845: 342.

⁴¹⁰ Belen, 2018: 223.

⁴¹¹ Belen, 2018: 227.

⁴¹² Belen, 2018: 228-229.

	üzerinden	
GELİŞ	Şuhut-Side	Kuzeyden giden
	Kıbrıs-Alanya	Kuzeye giden
1878		
GİDİŞ	Alanya-Antalya	Kuzeye giden
	Antalya-Fethiye	Doğuya giden
GELİŞ	Fethiye-Finike	Batıya giden
	Isparta-Antalya	(Serge Kuzeyden gelen
	üzerinden)	
	Kütahya-Antalya	(Sagalassus Kuzeyden gelen
	üzerinden)	
1895		
GİDİŞ	Antalya-Fethiye	Doğudan giden
	Antalya-Mersin	Kuzeyden gelen
	Antalya-Side	Kuzeyden gelen
Denizden	Antalya-Mersin	Batıya giden
GELİŞ	Antalya-İzmir	Batıdan gelen
	Isparta-Antalya	Kuzeyden gelen
	Konya-Antalya	Kuzeyden gelen
Denizden	İzmir-Antalya	Batıdan gelen

1850'lerde Mısır, Suriye ve Filistin. Murray'in izinden giden Alman yayıncı Karl Baedeker de Ortadoğu gezginleri için yeni ve geliştirilmiş tur rehberleri yayınlamaya başlamıştır. Baedeker'in yüksek kaliteli haritaları, mimari ve tarihi anıtların ayrıntılı açıklamaları ile donatılmış olan rehberleri son derece popüler hale gelmiş; Fransızca ve İngilizce'ye çevrilmiştir.⁴¹³

Arkeoloji ve İncil gezginleri için seyahat edenler bölgeleri aramak için karayı, izole edilmiş toprakları aşmak zorunda kaldığı için daha fazla uğraş vermiştir. 1833'te, İzmir'deki Levant Şirketi'nin papazı ve İyonya ve çevre bölgelerdeki arkeolojik keşiflerde bulunan Rahip

⁴¹³ Behdad, 2019: 198.

F. V. J. Arundell, ana yollardan ayrılmıştır ve altı haftada 1000 millik bir yol kat ederek, engebeli ve dağlık bir arazide seyahat etmiştir. Pisidia Başpiskoposu, Arundell'e piskoposluğunun kapsamını gösteren bir güzergâh vermiştir. Arundell, Antalya ile ilgili seyahat zamanlarına ilişkin şu bilgileri vermiştir:⁴¹⁴

Kalkan'dan Kaş'a (Antiphellos) 36 saat

Kaş'tan Antalya'ya 36 saat

Antalya'dan Alanya'ya 36 saat

Alanya'dan Isparta'ya 46 saat

19. yüzyıl Antalya'ya seyahat denildiğinde Danieloglu'nun 1850 gezisinin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Bir Pamfilya Seyahati (*Periegesis eis tin Pamphylian*) olarak kitaplaştırılan bu geziyi gerçekleştiren aslen Antalyalı bir Rum olan Dimitri E. Danieloğlu, geniş toprak sahibi bir aileye mensuptu. Tarım üzerine yoğunlaşan aile işinde başarılı olan Danieloğullar zamanla hatırı sayılır bir servet edinmiştir. Yazarın aynı adı taşıyan dedesi Dimitri Danieloglu, 12 adalardan Antalya'ya göç etmiştir. Danieloğlu ailesinin, 19. yüzyılda özellikle devlet sınırları içerisindeki gayrimüslimler arasında ortaya çıkan zenginlik sahibi ve modernleşen sınıfların iyi bir örneği olduğu da kabul edilmektedir. 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin Rumca konuşan nüfusu arasında yaygın olan, taşradan liman kentlerine orta sınıf göç dalgasından yola çıkan Danieloğulları, Antalya'nın önde gelen ailelerinden biri haline gelmiştir. Osmanlı burjuvazisi olarak adlandırılabilen bir grubun üyeleri olan bu aileler, geç dönem Osmanlı ekonomisi ve toplumunda güçlü hale gelmişler; ailelerin bazı üyeleri, tarih ve arkeoloji dâhil olmak üzere sosyal ve beşeri bilimlerin gelişmekte olan bir dizi alanını kapsayan çeşitli entelektüel çabalarla da ilgilenmişlerdir. Danieloglu'nun seyahatnamesi de Danieloğlu ve arkadaşlarının Perge, Selge ve Aspendos antik kentlerini de içeren Antalya yöresinde yaptıkları bir geziyi anlatmaktadır. Kitap, Danieloglu'nun tarım ve ticaretten yönetim, din ve kültüre kadar farklı konulardaki araştırmalarından alınan, şimdiki Antalya şehrinin tanımı ve özellikleri hakkında bir parça içeren oldukça büyük bir eke sahiptir.⁴¹⁵

Antalya'ya yönelik seyahatler 20. yüzyılın başında da sürmüştür. Alman Karl Minhel 16 Kasım 1904'te Antalya ve Isparta çevresinde bazı eski şehir kalıntılarını dolaşmak ve eski eserlerin fotoğraflarını çekmek için izin almıştır. Ayrıca Alman Rudolf von Mach 19 Mayıs 1908'de ressam Rohol ile Konya ve Antalya'daki eski eserler hakkında bazı araştırmalar yapmak üzere bu kentlere gelmiştir. 13 Nisan 1906'da Orta ve Batı Anadolu'yu dolaşan Hans

⁴¹⁴ Schiffer, 1999: 45.

⁴¹⁵ Özil, 2000: 499-500.

Rott, ‘Pisidya, Pamfilya, Kapadokya ve Likya’ adlı bir eser yazmıştır. Yolculuğuna Denizli’den başlayan Hans Rott, Isparta ve Burdur’daki antik kentleri inceledikten sonra Antalya’ya gelmiştir. Seyyah Antalya’dan sonra önce doğuda Alanya’ya kadar uzanan antik kentleri (LaraMagydus, Perge, Syllion, Aspendos, Side, Seleucia, Alaja) de incelemiştir.⁴¹⁶

19. yüzyıl boyunca Antalya’yı ziyaret eden seyyahların seyahatnamelerinde şehir ile ilgili bölümler kentin sosyal, ekonomik yapısı yanı sıra günlük yaşamı hakkında da tarihe ışık tutucu nitelikte olmuştur. Duggan’ın ifadesiyle bu anlatılar resmî belgeler, bildirimler, gazeteler ve Osmanlı arşivlerinde bulunan belgelerden aksine hem kişilerarası etkileşim ve izlenimleri, hem de değerlendirme ve yorumları kaydetmiştir. Her zaman olduğu gibi, bir kişinin, bir yer ve orada yaşayanlarla ilgili kaydettiği etkileşimler, açıklamalar ve izlenimler, resmi kayıtları oluşturan, daha az kişisel olan belgelerde sunulan gayri şahsi konu ve izlenimlerden farklıdır ve aynı şekilde, diğer seyyahların anlatımlarından da farklıdır.⁴¹⁷ Bu kapsamda bu kısımda çalışmada incelenen seyahatnamelerin nüfus, sosyal yapı, siyasi görünüm, ekonomik görünüm, günlük yaşam ve salgınlar başlıkları altında incelenmiştir.

4.2. Nüfus

Nüfus hareketleri tarih boyunca insan toplumunun dönüşümünde her zaman dinamik bir rol oynamıştır. Gerçekten de dünyanın her yerinde, düşük veya yüksek doğum ve ölüm oranları, göç ve yerleşim ve bunların sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal etkileri ile bir şekilde tarihsel aşamalar ile ilişkilidir. Orta Doğu’nun 19. yüzyıldaki sosyo-politik ve ekonomik tarihi, büyük ölçüde, artan toplumsal hareketlilik, değişen doğum ve ölüm oranları, yoğun kırsal göç ve buna bağlı çeşitli değişimler yaratan büyük nüfus hareketlerinin sonucudur.⁴¹⁸

Antalya şehri, konumu ve coğrafi nitelikleri itibariyle tarihsel süreçte sürekli olarak birçok devletin egemenliğine girmiş, şehrin el değiştirmesinin yanı sıra göçlere de maruz kalmıştır. Antalya’yı içerisine alan yörenin antik çağlardaki isminin, ‘çeşitli ırkların ülkesi’ demek olan Pamfilya olması da bunu kanıtlamaktadır.⁴¹⁹

Osmanlı Devleti’nde ilk defa 1831’de yapılan resmi nüfus sayımı sonuçlarına göre Antalya’da Müslüman nüfusu 2879 olarak kaydedilmiştir. Sadece erkeklerin sayıldığı bu nüfus sayımında, Antalya’ya bağlı nahiye ve köylerde 1.963 erkek Müslüman nüfus tespit edildiği ortaya konulmuştur.

⁴¹⁶ Güçlü, 2010: 702.

⁴¹⁷ Duggan, 2019: 55.

⁴¹⁸ Karpas, 1978: 237.

⁴¹⁹ Güngör, 2022: 100.

Geçmişte, 19. yüzyılda İngilizce yayınlarda sunulan şehir anlatılarına herhangi bir çağdaş Osmanlı arşiv kaydıyla atıfta bulunmak ve/veya ilişkilendirmek için çok az çaba gösterilmiştir. Bununla beraber özellikle Türklerin öteki olarak değerlendirildiği dönemde, Adalia-Antalya şehri ile ilgili ya da bu şehirden bahseden İngilizce yayınlarda sunulan açıklamalar ve duyuruların ne kadar doğru olduğu Duggan tarafından incelenmiştir. Yazara göre seyyahların yazdıkları da dâhil olmak üzere, çeşitli yayınlardaki rakamların birbirinden oldukça farklı olmasının bazı nedenleri bulunmaktadır. Buna göre yüzyıl boyunca zaman zaman 10 ay (1813-1814) kuşatma altında kalan, 1809'da veba salgınları ile sarsılan, Şubat 1831'de günde 30 kişi ve 1833'te günde 50 kişinin kolera, endemik sıtma, 1898'de dang humması nedeniyle ölümü, 1874-75'ten 1880'e kadar süren kıtlık gibi olaylar nüfusun oldukça dramatik dalgalanmalara maruz kalmasına neden olmuştur. Buna göre Mayıs 1812'de 8.000'in altında olduğu tahmin edilen bir nüfustan, devam eden mültecilerin gelişiyile yüzyılın sonunda yaklaşık 30.000'lik bir nüfus artışında, Antalya'ya çalışmak üzere, Kıbrıs'tan, ayrıca İskenderiye'den ve başka yerlerden gelen mevsimlik göçmenler de göçmenler de belirleyici olmuştur. Veba, kolera ve endemik sıtma salgınları da dâhil olmak üzere hastalık nedeniyle, 20. yüzyılın üçüncü on yılına kadar, şehirdeki ölümlerin sayısı hala doğumlardan fazlaydı ve şehir nüfusunun büyüklüğü ancak başka yerlerden şehre devam eden göç yoluyla artmıştır.⁴²⁰

Tüm bunlarla beraber Antalya'da nüfusun tespiti konusunda sakinlerin sayısının tahmin edildiği veya bir Osmanlı nüfus sayımının yapıldığı yılın ayı da önemlidir. Bunun nedeni, kent sakinlerinin çoğunluğunun yaz aylarında sıcaktan ve hastalıklardan kaçmak için kenti terk etmesidir. Örneğin 1872'de E. J. Davis, Mayıs ayında Antalya nüfusunun 10.000 ile 12.000 arasında olduğunu belirtmiştir.

“Mayıs ayının sonundan itibaren, Anadolu ve Karamanya kıyılarındaki aşağı ovaların ve vadilerin neredeyse tamamında hüküm süren ölümcül sıtmanın bir sonucu olarak çok tehlikeli bir yerleşim yeri haline gelir. Bu nedenle kışları ovadaki köylerde yaşayan halk, yazı hep dağların daha temiz ve serin havasında geçirir ve bize göçün çoktan başladığı söylendi, bu yüzden köylerin çoğunu bu kadar erken saatte bile terk edilmiş buluruz.”⁴²¹

Sonuç olarak, herhangi bir yılda bu kıyı şeridindeki yerleşim yerleri için iki farklı nüfus rakamı vardı, Mayıs'tan Ekim'in sonuna kadar nispeten küçük bir nüfus veya Kasım'dan Nisan'a kadar çok daha büyük nüfus. Şehrin yaz aylarındaki nüfusunun, toplam kış nüfusunun yalnızca üçte biri veya daha azı olması muhtemel görünüyor. Duggan, 1361'de Satalia'nın

⁴²⁰ Duggan, 2019: 16-17.

⁴²¹ Davis, 1874: 202-203.

fethi için ve Haziran 1472'de şehre Papalık-Venedik saldırısı için Haziran ayının seçilmesinin altında yatan nedenlerden biri olarak azalan yaz nüfusunun olduğunu düşünmektedir.⁴²²

Antalya 19. yüzyılda, değişen süreler boyunca yüzlerce, bazen binlerce göçmen almıştır. 1828'den önce geçici olarak Castel-Rosso/Meis'den gelenler, 1821-1832 isyanından sonra Yunanistan'ı terk eden ve dinleri dışında örf ve adetlerinde Türk olan, 1842'de hâlâ şehrin kenar mahallelerinde yaşadığı kaydedilen Rumlar, bazıları 1878'de Silurian buharlı gemisiyle getirilen Kafkasya'dan mülteci Çerkesler ve yalnızca 1898'de Girit'ten 5.500 ila 6.000 mülteci, çoğu Antalya'dan Alanya'ya uzanan kıyı bölgesine yerleşmiştir.⁴²³

Bildirilen Rum sakinlerinin sayısı, 1812'de 8.000'den az olduğu tahmin edilen toplam nüfusun üçte birinden 1819'da nüfusun yarısına kadar değişmektedir 1831'de 1.500 ile en düşük rakamın verildiği yayınlar da vardır. Osmanlı 1831 nüfus sayımı sonuçlarına oldukça yakın bir rakamlara göre 1842'de tahmini 13.000 nüfustan 3.000'i Rum iken, 1841'deki Osmanlı nüfus sayımı sonuçlarına göre 1.263 erkek, bu dönemde yaklaşık 2.500 Rum nüfusu olduğunu göstermektedir. 1873'te 12.000 olarak tahmin edilen şehir nüfusunun, dörtte birinin Rum olduğu tahmin edilmiştir.⁴²⁴

Çalışma kapsamında seyahatnamelerini incelediğimiz seyyahlardan Mart 1809'da şehre ulaşan Corancez ve kente gelen Cockerell kentin nüfusu ile ilgili bir bilgi vermemiştir. Bununla beraber Cockerell kıyı kesiminin terkedilmiş olduğunu, özellikle Side ve çevresindeki kıyıların ıssız olduğunu yazmıştır.⁴²⁵ Conder de Cockerell'e benzer şekilde Alanya'nın bir zamanlar önemli bir merkez olmasına rağmen, eski önemini kaybettiğini, sokak ve evlerin sefil durumda olduğunu, kasabada nüfusun en fazla 2 bin olduğunu yazmıştır.⁴²⁶

Antalya ile ilgili en kapsamlı bilgilerin veren isimlerin başında gelen Beaufort, Antalya'nın nüfusunun 8000'i geçmediğini; bunun üçte ikisinin Müslüman, diğer üçte birinin Rumlardan oluştuğunu belirtmiştir.⁴²⁷ Beaufort'un verdiği bu rakam, kendisinden sonra kente gelen seyyahlar tarafından da tekrarlanmıştır. 1816'da kenti ziyaret eden Burchardt ise Antalya nüfusunun yarısının Rumlardan meydana geldiğini yazmıştır.⁴²⁸

⁴²² Duggan, 2019: 18.

⁴²³ Duggan, 2019: 19.

⁴²⁴ Duggan, 2019: 19.

⁴²⁵ Duman, 2015: 136.

⁴²⁶ Conder, 1824: 259.

⁴²⁷ Beaufort, 1817: 125.

⁴²⁸ Burchardt, 1819: xii.

1820’de seyahat gerçekleştiren Conder, 1821’de kente ulaşan Carne, 1826’da Purdy Beaufort’un verdiği rakamı tekrarlayarak kent nüfusunu 8 bin olarak vermiş, yine bu nüfusun üçte ikisinin Müslüman, üçte birinin Rumlardan olduğunu belirtmiştir.⁴²⁹

1826’da kentte uzun süre kalan Texier’e göre ise Antalya nüfusunun 15 beş ila 18 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir.⁴³⁰

Texier’den sonra kent nüfusu hakkında tahminde Pelle ve Galibert ise 1840 yılındaki ziyaretlerinde, yine kendilerinden yaklaşık 30 yıl önce bilgi veren Beaufort’tan etkilenererek, kentin nüfusunun üçte ikisi Müslüman ve geri kalanı Rum olmak üzere 8 bin kişi olduğu belirtmişlerdir.⁴³¹

1842’de Antalya nüfusu hakkında bilgi veren Spratt ve Forbes ise nüfusun, 3 bini Rum olmak üzere 13 bin olduğunu ifade etmişlerdir.⁴³² Aradan 10 yıl geçtikten sonra kentte bulunan Sperling ise, 500’ü Rum olmak üzere kentte 2500 ila 3000 hanenin bulunduğunu yazmıştır.⁴³³ 1872’de şehirde kalan Davis ise şehirde çoğu Rum, yaklaşık 10 bin ila 12 bin nüfusun yaşadığını vurgulamıştır.⁴³⁴

1876’da kentteki gözlemlerini aktaran Collignon, şehrin nüfusu hakkında gezginlerin verdiği rakamların birbirinden farklı olduğunu, 1811’de Yüzbaşı Beaufort’un, bu rakamın üçte biri Rum olmak üzere 8 bin kişi olduğunu tahmin ettiğini, Fransız konsolosu Corancez’in ise 15 ila 20 bin olduğunu tahmin ettiğini belirtmiştir. Collignon’a göre ise daha yakın tarihli bilgilere göre nüfus yaklaşık 26 bin kişidir ve şehirde 200’den fazla Rum ailesi yaşamaktadır.⁴³⁵

Bu bilgiler ışığında kent nüfusu ile ilgili seyyahlar birbirinden farklı rakamlar vermişler ve özellikle Beaufort’un 1800’lerin başında verdiği rakam ve oranları tekrarlamışlardır.

4.3. Sosyal Yapı/Mahalleler

18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başlarında, kentin yayınlanmış Antalya’nın üç mahalleye bölündüğü, önceden kilise olan, muhteşem bir camiye sahip olduğu belirtilmiştir. Buna göre kentte Rumlar, Museviler, Müslümanlar, farklı mahallelerde yaşamaktadır ve surların muhafaza edildiği de vurgulanmıştır. Şehrin üç kısma bölünmüş olduğu bilgisi 19

⁴²⁹ Conder, 1824: 250, Bartlett ve Allon, 1835: 9, Purdy, 1826: 303.

⁴³⁰ Texier, 1862: 706.

⁴³¹ Pellé ve Galibert, 1840: 64.

⁴³² Spratt ve Forbes, 2008: 211-212.

⁴³³ Sperling, 1998: 123.

⁴³⁴ Davis, 1874: 210-211.

⁴³⁵ Collignon, 1897: 49-50.

yüzyıl ortasına kadar olan yayınlarda tekrarlanmış, iyi durumda bulunduğu belirtilen cami” 1890’lara ait yayınlarda tekrar belirtmeye başlanmıştır. Bununla beraber Osmanlı arşiv kayıtlarında onarımlar ve bu onarım için maaş ve işçi kayıtlarının olduğuna dair belgeler bulunmasına ve Sultan II. Mahmut’un tuğrasını da taşıyan bir onarım kitabesinin kent kapısı yıkıldıktan sonra taşındığı yer olan müzede bulunmasına rağmen; surların bakımına dair bilgiler İngilizce çalışmalarda yer almamıştır.⁴³⁶

Antalya’yı 19. yüzyılın erken bir döneminde ziyaret eden ziyaret eden seyyah Beaufort ve Cockerell’in 1812’de Antalya’nın küçük liman etrafında güzel konuma sahip olduğu; caddelerin tiyatro salonu koltukları gibi birbiri ardına sıralandığı tasviri birçok başka seyyahın eserinde de kendine yer bulmuştur.⁴³⁷

Cockerell kentin uzaktan doğuya özgü ve oldukça zengin görünen, birden denizi içine alan bir ovada yer aldığını söylemiştir. Cockerell, şehre açılan iki kapı olduğunu, bunlardan kara tarafına açılan kapının, Roma mimarisine ait çok zengin fakat fazlasıyla zarar görmüş bir kapı, diğerinin ise deniz tarafına açılan, üzerinde yazılar ve zarar görmüş kolları olan bir kapı olduğunu yazmıştır. Cockerell Antalya’da evlerin düz çatıları ve balkonlarıyla doğuya özgü bir görünüme sahip olduğunu da belirtmiştir.⁴³⁸

Burckhardt’a göre ise Antalya, doğu ve batı tarafından çevrelenen Karamanya dağlarına girişin ardından, kuzeye doğru, uçurumun bitiminde düz bir alanda yer almaktadır. Burckhardt, kentin limandan ve iniş yerini çevreleyen birkaç binadan, uçurumun tepesine inşa edilmiş bir duvarla ayrıldığını; arıca sahilden kasabaya kadar dar bir geçit bulunduğunu ve kapının gün batımında düzenli olarak kapatıldığını belirtmiştir.⁴³⁹ 1820’de kentte bulunan Conder de şehirde, kapılardan birinde Hadrian onuruna bir yazıt bulunduğunu aktarmıştır.⁴⁴⁰

1821’deki ziyaretine ilişkin izlenimlerini aktaran Carne denizden beş ulu minare görüldüğünü, küçük limanına girerken şehrin ilk görüntüsünün oldukça çarpıcı olduğunu yazmıştır.⁴⁴¹ Leake ise şehrin, dairesel bir limanın etrafında bulunduğu, arkasında, yüksekte siperler ve kare kulelerle inşa edilmiş bir kalenin bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁴² Texier’e göre ise Antalya, denize hâkim bir tepede yer almaktadır.⁴⁴³

⁴³⁶ Duggan, 2019: 49.

⁴³⁷ Beaufort, 1817: 119-120.

⁴³⁸ Duman, 2015: 136.

⁴³⁹ Burchardt, 1819: xii.

⁴⁴⁰ Conder, 1824: 251.

⁴⁴¹ Bartlett ve Allon, 1835: 9.

⁴⁴² Martin, 1824: 133.

⁴⁴³ Texier, 1862: 706.

3 Nisan 1838'de Antalya'ya ulaşan Fellows, şimdiye kadar ziyaret ettiği herhangi bir Türk kasabasına tercih edeceğini belirterek; şehre olan hayranlığını dile getirmiş, şehrin uzaktan görünmediğini, kent duvarlarının şehri gizlediğini belirtmiştir.⁴⁴⁴

1840 yılında kente ulaşan Pelle ve Galibert, diğer seyyahlar gibi kente hayran kalmış; şehrin çevresinde geniş, ekilmemiş bir ova bulunduğunu ve yüz fitten daha yüksek kayalarda sona erdiğini söylemiştir. Şehrin bir hendek, bir çift duvar ve her biri yaklaşık elli adımlık bir dizi kare kule ile çevrili olduğunu belirten seyyahlar; eski surları, kuleleri, sütunları, kalıntıları, zarif minareleri ve kalesiyle Adalia'nın heybetli bir görünümü olduğunu yazmışlardır.⁴⁴⁵

1842 tarihli gezilerine Spratt ve Forbes evlerin ve surların birçok yontu, sütun ve yazıtlı blok parçalarını içerdiğini belirterek, kenti çevreleyen surların çağdaş yapılar olduğunu ve eksiksiz durumda korunduğunu yazmışlardır.⁴⁴⁶

1862 tarihli seyahatnamesinde Sperling, İstanbul'dan Antalya'ya geldiğinde kentin İbn Batuta'nın yazdıklarından bu yana çok az değiştiğini, yıkık durumda iki dalgakıran bulunan hilal şeklinde körfezin kıyısında, travertenlerin üzerinde kurulu bulunan şehrin batı kesiminde kulelerin olduğunu; bu kesimin bir duvarla şehirden ayrıldığını belirtmiştir.⁴⁴⁷

1872 tarihli seyahatnamesinde Seiff ise şehrin hilal şeklinde bir limanla çevrelenmiş olup, Akdeniz'e hâkim bir konumda olduğunu; Beyaz evlerle, teras biçimli ev blokları ve düzensiz inşa edilmiş iskelelere sahip olduğunu yazmıştır.⁴⁴⁸

Antalya ve halkı ile ilgili detaylı bilgiler veren Davis'e göre ise Antalya, limanın etrafına bir amfi-tiyatro gibi inşa edilmiş, dik sokakları uçurumun tepesinde bir seviyeye kadar uzanmaktadır. Şehir eski duvarların çok ötesine, modern inşaatın dış sur hattına kadar uzanmaktadır. Limanın ağzında ise denizde çok sağlam duvar kütleleri olan iki kule yükselmektedir.⁴⁴⁹

1876'da Collignon şehrin, Türklerin kale dediklerini surlar ile çevrili olduğunu, kare kulelerle birbirine bağlanan uzun perde duvarlara dönüşen surların İstanbul surlarına benzediğini belirtmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁴ Fellows, 1838: 179-189.

⁴⁴⁵ Pellé ve Galibert, 1840: 63.

⁴⁴⁶ Spratt ve Forbes, 2008: 211-212.

⁴⁴⁷ Sperling, 1998: 127.

⁴⁴⁸ Güçlü 2010: 695.

⁴⁴⁹ Davis, 1874: 210-211.

⁴⁵⁰ Collignon, 1897: 55.

19. yüzyılda Antalya'yı ziyaret eden seyyahlar, sosyal yapı hakkında bilgiler de vermişlerdir. Buna göre Beaufort, Antalyalı Rumların Türkçe konuşup, dualarını Türkçe ederken; ayinleri Rumca olarak tekrarladıklarını söylemiştir.⁴⁵¹ Purdy de tüm nüfusun Türkçe konuştuğunu belirtmiştir.⁴⁵²

Burckhardt ise diğer seyyahlardan farklı olarak nüfusun yarısından fazlasını Rumların oluşturduğunu yazmıştır.⁴⁵³

1834'te kente gelen Texier, Selçukluların egemenliğinden sonra, Antalya'nın büyüdüğünü, surların savunma sistemine göre yeniden inşa edildiğini, gediklerin onarıldığını, I. Murad döneminden kalma iki veya üç caminin de iyi bir görünüme sahip olduğunu belirtmiştir. Texier, Antalya'da önemli sayıda yörük nüfusa ev sahipliği yaptığı ve Yörüklerin Türkler'den göçebe olanlar için kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁵⁴

Fellows da Antalya seyahatinde halka daha içe içe bulunmuştur. Kendisine eşlik eden Rum ailenin de etkisi ile şehirdeki Rumların yaşamı hakkında da önemli izlenimler edinen Fellows, kasabada çok ucuza satılan köleler olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁵

1842'de kente gelen Spratt ve Forbes, şehirde on cami ve bazıları eskimiş 7 kilisenin bulunduğunu bildirmiştir.⁴⁵⁶

1862 tarihli gezisi sonrasında Sperling, Rumların şehrin zengin kesimini oluşturduğunu, ticareti ellerinde tuttuklarını ve şehrin en güzel 100 evinde oturduklarını belirtmiştir. Sperling, şehre 1822-1823 yıllarında yerleşen Moralıların, şehirde Türkler gibi yoksul kaldığını; Türklerin nüfusunun ise Memluk egemenliğinden ve Mehmet Ali Paşa'dan kaçan Mısırlı fellahlardan dolayı oldukça arttığını vurgulamıştır.⁴⁵⁷

Davis ise kışları ovadaki köylerde yaşayan halkın, yazı hep dağların daha temiz ve serin havasında geçirdiğini; köyün etrafında da bir sürü yörük gördüklerini yazmıştır.⁴⁵⁸

Antalya nüfusunun 1876'da yaklaşık 26 bin olduğunu ve şehirde 200'den fazla Rum ailesinin yaşadığını yazan Collignon, ayrıca şehirde Yahudilerin bu nüfusun küçük bir bölümünü oluşturduğunu, İbrahim Paşa'nın ardından Anadolu'ya gelen Arapların Antalya'ya

⁴⁵¹ Beaufort, 1817: 125.

⁴⁵² Purdy, 1826: 303.

⁴⁵³ Burchardt, 1819: xii.

⁴⁵⁴ Texier, 1862: 705.

⁴⁵⁵ Fellows, 1852, s. 141.

⁴⁵⁶ Spratt ve Forbes, 2008: 211-212.

⁴⁵⁷ Sperling, 1998: 123.

⁴⁵⁸ Davis, 1874: 201-202.

yerleştiğine rastladığını da yazmıştır. Collignon, şehrin yukarı mahallesinde yaşayan Rumların önemli zenginliğe sahip olduğunu da belirtmiştir.⁴⁵⁹

Collignon, Antalya'da Rum cemaatinin resmi başkanının başpiskopos olduğunu belirtmiştir. Collignon, başpiskopos ile görüşükten sonra Rum mahallesini detaylı olarak gezdiklerini, Rumların arasında nadir de olsa birkaç evde köle zenciye rastladığını belirtmiş, Antalya'da Rum Mahallesinin, donanma ve çarşının şehrin hareketli yaşamın yoğunlaştığı noktalar olduğunu da yazmıştır. Collignon, Rum mahallesinde yaşamın canlı olduğunu, ancak Türk mahallesinde bir haraplık havası ve kasvetli bir görünüm olduğunu vurgulamıştır.⁴⁶⁰

19. yüzyıl Antalya Limanı gümrük kayıtlarında köleler ile ilgili kayıt bulunmazken, İskenderiye'den Antalya'ya mal sevkiyatında gemilerde köle bulunmadığı değerlendirilmiştir. Bununla beraber Antalya Şer'iyye sicillerinde zenci kölelerle ilgili kayıtlara rastlanmıştır. Özellikle tarımsal üretimin artışına paralel olarak Kuzey Afrika'dan getirilen köleler, Batı ve Güney Anadolu'da çalıştırılmıştır. Bu dönemde Antalya'ya da hatırı sayılır miktarda köle girişi yapılmıştır.⁴⁶¹

19. yüzyılda Antalya ve çevresi önemli yörük nüfusu barındırması açısından da önemli bir yöredir ve bu durum sosyal yapı üzerinde önemli etkiler ortaya çıkarmıştır. 1854'te Likya'da Bir Tur çalışmasında, D. E. Colnaghi, 21 Mart Salı günü Antiphellus'tan Cyaneae'ye giden rotayı kat ederken yörüklerle ilgili şu bilgileri vermiştir:

Bükülmüş ince dallardan oluşan deri, hasır veya dallarla kaplı çadırlarda veya yerden yukarı kaldırılan direkler (çardak) üzerindeki küçük ahşap kulübelerde ve içinden sürünmeyi başardıkları yaklaşık iki fit yüksekliğinde bir kapısı olan küçük ahşap kulübelerde yaşarlar. Kışın vadilerde kamp kurarlar ve yazın sürüleriyle dağlara çıkarlar.⁴⁶²

4.4. Siyasî Görünüm

Antalya'yı gezen seyyahların şehre geldiklerinde genellikle bölgenin üst yöneticisi ile görüşmüşlerdir. 1810'da Küçük Asya seyahatine başlayan Cockerell şehre ayak bastığında kendisine hediyeler getirildiğini ve bu hediyeleşmenin ardından paşa ile görüşüğünü belirtmiştir. Yakın tarihlerde Antalya'ya gelen Burckhardt ise 3-4 yıl önce kasabada Fransız Konsolosu olmasına rağmen, onun ayrılışı sonrasında hiçbir Avrupalı gücün Antalya'da konsolosluk açmadığını belirtmiştir. Bu durum büyük ölçüde Antalya'nın ticari olarak

⁴⁵⁹ Collignon, 1897: 49-50.

⁴⁶⁰ Collignon, 1897: 53.

⁴⁶¹ Yağcı ve Akkaya, 2017: 126.

⁴⁶² Newton, 1865: 339.

önemini kaybetmeye başladığının göstergelerinden biri kabul edilmektedir. Bununla beraber 1826'da kente gelen Purdy, şehirde bir Fransız konsülün bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁶³

1820'de şehri ziyaret eden Conder ise kentteki piskoposluk kilisesinin camiye çevrilmiş olmasına rağmen, piskoposluk makamı onurunu koruduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁴ Bu durum kentte yönetimin, gayrimüslimlere karşı dini hoşgörüye sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

1821 ve 1824 yıllarında kente gelen Corne ve Leake kentte yönetim ile ilgili benzer görüşleri paylaşmışlardır. Corne, Antalya'nın büyük ve kalabalık bir şehir olduğunu, geniş ve verimli olması ve deniz ticaretinin yaygın olması nedeniyle Anadolu'nun en iyi hükümetlerinden birisine sahip olduğu belirtirken; Leake Antalya'nın bir mütesellim tarafından yönetildiğini yazmıştır.⁴⁶⁵

1826'da Burdur üzerinden Antalya sınırına gelen Arundell ise bu dönemde Antalya'da Mısır ordusu ve padişah birliklerin karşı karşıya gelmesi dolayısıyla kenti güvenli bulmadıkları için girmediklerini belirtmiştir.⁴⁶⁶

1935'te Antalya'ya deniz yolu üzerinden ulaşan Kinglake karantina uygulaması nedeniyle ilk başta yönetimin izin vermediğini, ancak Antalya paşasının otoritesini sarsma pahasına karaya ayak bastıklarını, paşaya ise gerekli hürmeti göstererek uzlaşi elde etmeye çalıştıklarını belirtmiştir.⁴⁶⁷

Antalya'da uzun süre kalan ve ilk kez 1834'te kente gelen Texier'e göre Antalya paşalığı kıyıda en geniş paşalıklardan biridir; yetki alanı içinde birkaç kasaba olmasına rağmen, çok sayıda köy ve her şeyden önce oldukça önemli bir yörük nüfusu da bünyesinde barındırmaktadır.⁴⁶⁸

Antalya bölgesinde uzun yıllar kalan ve Türk kamuoyunda en bilinen seyyahlardan biri olan Charles Fellows, Pavaya Lahiti dâhil bölgedeki bazı eserleri, padişah fermanı ile HMS Beacon adlı kraliyet donanması gemisiyle İngiltere'ye taşımıştır. Bu durum Fellows'un İstanbul yönetimi ile yakın bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Fellows, Antalya'ya ilk ulaştığında vali ile görüştüğünü de yazmıştır. Fellows, seyahatnamesinde vali ile sohbetine uzun bir yer ayırmıştır.⁴⁶⁹

⁴⁶³ Purdy, 1826: 303.

⁴⁶⁴ Conder, 1824: 251.

⁴⁶⁵ Martin, 1824: 133.

⁴⁶⁶ Arundell, 1834: 85-86.

⁴⁶⁷ Kinglake, 1844: 407-408.

⁴⁶⁸ Texier, 1862: 706.

⁴⁶⁹ Fellows, 1838: 179.

1842’de kente gelen ve dönemin yönetimi ile ilgili en ayrıntılı bilgileri veren isimler olan Spratt ve Forbes, kentin Antalya Paşalığı’na bağlı olduğunu, Likya’nın tümünü, Elmalı ve İstanos yaylaları ile Pamfilya’nın batı bölümünü kapsadığını belirtmiştir. Spratt ve Forbes, paşalığın Türkçe adının Teke Sancağı olup, 9 bölgeye bölündüğünü, ilki altmış beş köyü içeren Antalya, ikincisi kırk dört köyle Elmalı; üçüncüsü yirmi sekiz ile Gagai, dördüncüsü on sekizle Kınık, beşincisi on üçle Finike; altıncısı on altıyla Avova, yedincisi yirmi dörtle Bucak; sekizincisi on birle Kızıl Kaya, dokuzuncusu otuz altıyla Serik olduğunu belirtmiştir. Buna göre Teke Sancağı’na bağlı toplam olarak iki yüz altmış köy bulunmaktadır. Spratt ve Forbes seyahatnamelerinde Fellows’un da görüşme yaptığı Necip Paşa’nın aydın ve girişimci bir yönetici olduğunu, iyi bir mühendislik bilgisine sahip paşanın Antalya’ya bir kısmı tamamlanmış 4 ila 5 mil uzunluğunda 3 geniş yol yaptırdığını belirtmiştir. Ayrıca orada bulundukları sırada kente bir İngiliz Konsolosu atandığını da yazmışlardır.⁴⁷⁰ Dolayısıyla Spratt ve Forbes’in seyahatnamesinden 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kentte yaşanan huzursuzluk ve siyasi istikrarsızlığın 1840’lı yıllarda sona erdiğini söylemek mümkündür.

1862’de kente ulaşan Sperling, 1836’da şehri ziyaret eden Texier’in, şehri ve limanı boş ve fakir bulduğunu belirtmesine rağmen, Antalya’nın bulunduğu dönemde önemli gelişmeler kaydettiğini aktarmıştır. Kaldığı süre zarfında halktan edindiği duyumları da yazan Sperling; 19. yüzyıl başındaki isyanda halkın büyük sıkıntılar çektiğini, Tekelioğlu İbrahim’in kent sakinlerini kılıçtan geçirdiğini ve isyanın bastırılmasıyla kente yeniden barış geldiğini belirtmiştir.⁴⁷¹

1872’de kente gelen ünlü seyyah Davis ise Antalya’da iletişime geçtiği köylü nüfusun, yüksek vergiler nedeniyle zor durumda olduğunu; yüksek oranlarda toplanan vergilerin İstanbul’a ulaşmadan eridiğini yazarak, bölgede hükümet vergileri, çiftçinin net karının yaklaşık %65 olduğunu belirtmiştir.⁴⁷²

4.5. Ekonomik Görünüm

Seyahatnamelerde Antalya ile ilgili verilen bilgilerden biri de kentin o dönemdeki ekonomik görünümüdür. Çalışma kapsamındaki 1800-1876 yılları arasında seyyahların anlatılarından, kentin ticari ve ekonomik faaliyetleri ile ilgili izlenimler elde etmek mümkündür.

⁴⁷⁰ Spratt ve Forbes, 2008: 220-222.

⁴⁷¹ Sperling, 1998: 126.

⁴⁷² Davis, 1874: 206.

1809'da kente ulaşan Corancez, bölgede haberleşmenin zor olduğunu; toprak ve arazinin ise fakir olduğunu belirtmiştir. Seyyah ayrıca ilkbahar ve yaz aylarında, Karaman kıyıları ve limanları ile Girne arasında günlük seferlerin yapıldığını yazmıştır.

Antalya hakkında 19. yüzyılda yazdığı seyahatnamede detaylı bilgiler veren isimlerin başında gelen Beaufort, kentin çarşısında kumaş, hırdavat ve İngiliz ya da Alman mamulleri gördükleri, bunların büyük ihtimalle İzmir'den geldiğini; tarım geliştikçe ve refah arttıkça yeni ihtiyaçların ortaya çıkacak olması dolayısıyla Avrupalı imalatçılar için yavaş yavaş yeni pazarların oluşacağını, uygarlık ve endüstrinin şu anda bu gelişmemiş bölgeleri sarmış olan cehalet ve tembelligi yenebileceği yorumunda bulunmuştur.⁴⁷³

1816'da Burckhardt, Antalya'da bulunduğu sırada veba salgınının olduğunu, bu nedenle Hristiyan ve Türk tüccarların evlerini terk ederek bahçelerde yaşadıklarını belirtmiştir. Üç dört yıl öncesine kadar kasabada bir Fransız Konsolosu bulunurken, ayrılmasının ardından hiçbir Avrupa gücünün Antalya'ya bir Konsolos atamadığını söyleyen seyyah, şehrin ihracatının mısır, yağ ve pamuktan oluştuğunu, bu ürünlerin Kıbrıs'a ve Suriye kıyılarına taşındığını yazmıştır. Dimyat ve İskenderiye Arapları ise şehre pirinç, Mocha kahvesi ve şeker getirmektedir.⁴⁷⁴

1820'de Antalya'yı ziyaret eden Conder, Antalya'nın geniş ve verimli olduğunu; şehirde canlı deniz ticaretinin yaygın olduğunu yazmıştır. Conder, ayrıca İzmir'den düzenli kervanlarla getirilen kumaş, hırdavat ve çeşitli İngiliz ve Alman ürünlerinin çarşıda ağırlıklı olduğunu; savaş sırasında Akdeniz'deki İngiliz garnizonlarının neden olduğu buğday talebinin, son zamanlarda ticarete önemli bir canlanma yarattığını yinelemiştir.

1826'da şehri ziyaret eden Purdy, şarap dışında su ve diğer içeceklerin kolaylıkla temin edildiğini, Avrupa üretimi birçok eşyanın sergilendiği çarşı ve dükkânların olduğunu belirtmiştir. Purdy, şehirde 1812'de burada küçük öküzlerin tanesinin 7 veya 8 dolardan temin edilebildiğini ve sebzelerin yeterli miktarda olduğunu da yazmıştır. Antalya Limanı'nın körfezdeki dibi gevşek k um ve güney rüzgârları nedeniyle limanda serbestçe kalmaya imkân vermediğini belirten Purdy, limana sadece üç yelkenlinin sığabildiğini de vurgulamıştır.⁴⁷⁵

1834'te kenti ziyaret eden Texier, Antalya'da odun, tahıl, tütün ve deri üretildiğini belirtmiştir.⁴⁷⁶

⁴⁷³ Beaufort, 1817: 126-127.

⁴⁷⁴ Burchardt, 1819: xii.

⁴⁷⁵ Purdy, 1826: 303.

⁴⁷⁶ Texier, 1862: 706.

1838’de gezisinde Fellows, kentte portakal, limon, incir, asma ve dut yetiştirildiğini, çarşıda küçük yeşil bademler olduğunu ve meyve ağaçlarının arasından arpaların başaklandığını yazmıştır. Fellows, kentte bulunduğu sırada Necip Paşa ile şehir çevresindeki madenler hakkında konuştuklarını, Necip Paşa’nın odunlarının çok olması gerekçesi ile kömüre ihtiyaç duymadıklarını, asıl gereksinimin demir ve bakır olduğunu söylediğini de aktarmıştır.⁴⁷⁷

1840’ta ziyaretlerini gerçekleştiren Pellé ve Galibert, Antalya’nın geniş ve verimli bölgede yer aldığını, deniz ticaretinin de oldukça fazla olduğunu yazmıştır.⁴⁷⁸

1842 tarihli seyahatnamelerinde Spratt ve Forbes, Antalya’nın Küçük Asya’nın güney kıyısı üzerindeki en büyük ve en önemli kent olduğu, ciddi bir ticaret merkezi olmasına rağmen o dönemde Avrupalı herhangi bir devletin temsilcisinin olmadığını, ticaretin İstanbul’a bağlı olduğunu ve kentte ticaretin varlıklarıyla orantılı evlere ve kurumlara sahip az sayıda zengin Rumların tekelinde olduğunu yazmıştır. Yazarlar seyahatlerinin sonraki günlerinde kente bir İngiliz konsolosunun atandığı bilgisinin geldiğini de belirtmiştir.⁴⁷⁹

1862 itibarıyla kente gelen Sperling, limanda buharlı gemilerin çalışmadığını, Messagieres Imperiales’in uluslararası deniz ticaret ağına Antalya Limanı’nı eklenmek istemesine rağmen, Antalya’da ticaret yeni yeni gelişmeye başladığı için bunun mümkün olmadığını, Antalya’da ulaşımın halen yelkenlilerle sağlandığını belirtmiştir. Sperling, şehri ve limanı boş ve fakir bulduğunu belirten Texier’in aksine, Antalya’nın bu süreçte gelişim gösterdiğini belirtmiştir. Sperling, Rumların şehrin zengin kesimini oluşturduğunu, ticareti ellerinde tuttuklarını ve şehrin en güzel 100 evinde oturduklarını da yazmıştır. Yazar, Antalya’nın 1855 yılına ait ticaret hacmi ile ilgili bilgilere de eserinde yer vermiştir. Buradaki rakamların şehirdeki ticari hareketlilik ile ilgili önemli bilgiler verdiğini savunan Sperling, merkezi Antalya olan sancağın 9 kazası ile birlikte 3.555.000 kuruş vergi verdiğini açıklamıştır.⁴⁸⁰

1872’de kentte bulunan Davis, Isparta’dan Antalya’ya develerle buğday gönderildiğini yazmıştır. Bu ticaretin maliyetin oldukça yüksek olduğunu ifade edildiği bu satırlardan sonra, İstanbul’da yayınlanan Koniah (Konya) (Temmuz 1873) adında bir Türk gazetesinde, Osmanlı ordusundan bir kurmay subayın Antalya ile Isparta arasındaki bölgeyi, bu iki şehir arasında bir demiryolu inşa etmek amacıyla incelemek üzere atandığından bahsettiği yazılmıştır. Davis, bu bilginin ardından bu demiryolunu inşa etmenin olanaksız olduğunu,

⁴⁷⁷ Fellows, 1838: 183-184.

⁴⁷⁸ Pellé ve Galibert, 1840: 64.

⁴⁷⁹ Spratt ve Forbes, 2008: 220.

⁴⁸⁰ Sperling, 1998: 124.

çünkü bölge coğrafyasının izlenen yol ne olursa olsun bu insanın maliyetinin çok masraflı olacağını belirtmiştir. Davis Antalya Limanı'nı da küçük ve elverişsiz olarak tanımlamıştır. ⁴⁸¹

1872'de kentte bulunan Seiff ise Antalya limanının özel bir önemi olmadığını belirtmiş, bunun sebebinin de büyük gemiler için uygun olmaması nedeniyle sadece küçük yelkenlilerin demirleyebilmesini göstermiştir. ⁴⁸²

Haziran 1876'da Antalya'ya gelen Collignon, bugünkü Yeşilova Körfezi'nden Mersin'e kadar uzanan kıyı şeridinin en büyük ticaret şehri olarak belirttiği Antalya'nın Rodos, İzmir ve hatta Selanik'ten gelen Yunan tüccarların uğrak yeri olduğunu; tüccarlar hana veya limanın yakınındaki tezgâhlara yerleştiklerini ve orada birkaç ay kaldıktan sonra geri döndüklerini belirtmiştir. Şehrin üç hanı tüccarların doldurduğunu belirten Collignon, şehirde canlı bir ticari yaşamın olduğunu yazmıştır. Collignon, Antalya'da ticaret neredeyse tamamen şehrin yukarı mahallesinde bulunan Rumların elinde olduğunu belirtmiştir. ⁴⁸³

4.6. Günlük Yaşam

19. yüzyılda Antalya'yı ziyaret eden seyyahlar, genel olarak kentin gayrimüslim cemaati ile vakit geçirmiş ya da kentteki Türk nüfus ile çok iletişime girmemiştir. Bununla beraber kentin genelinde günlük yaşama ilişkin izlenimlerini aktaran seyyahlar da olmuştur.

1809'daki ziyaretinde Corancez, bölgedeki yerleşimcilerin fakir göründüklerini, elbiselerinin Karamanlılar'a benzediğini ve kuşak taktıklarını, ayrıca uzun bir bıçak ve çift tabanca taşıdıklarını, başörtülerinin de üzerlerine dolamış bir şal ve başlarında keçe külâhı bulunduğunu yazmıştır. ⁴⁸⁴

Corancez'in ziyaretine yakın tarihlerde kente gelen Cockerell karaya ulaştıklarında, öküz, keçi, tavuk, sebze ve kaptan için elbisenin de olduğu bir paketin gemiye yollandığı, belirtmiş, Antalya'da konaklamaları boyunca, birçok zenginliğine ve kültürüne tanıklık ettiklerini yazmıştır. ⁴⁸⁵

1811'de kente ulaşan Beaufort, kente ulaştıklarında kendilerine hediye verildiğini, kendisinin de buna karşılık verdiğini belirtmiştir. Kentteki Türklerin oldukça verici olduğunu yazan Beaufort, Müslümanların akçelerini rahatlıkla dağıttığını, ihtiyacı olan bir gezgine, yiyecek ve içecek temin edildiğini, bunun da büyük ölçüde düşmanına bile ekmek ile su ikram etmeyi zorunlu kılan İslam dini etkisinde bir davranış olduğunu söylemiştir. Ayrıca kentte

⁴⁸¹ Davis, 1874: 153.

⁴⁸² Güçlü 2010: 695.

⁴⁸³ Collignon, 1897: 53-63.

⁴⁸⁴ Oral, 2020: 95.

⁴⁸⁵ Duman, 2015: 134-135.

Seyyah umumi yollarda bedava konaklama imkânı veren hanlar ve susamış bir yolcu ve katırı için sayısız kaynakların hayırseverler tarafından inşa edildiğini de vurgulamıştır.⁴⁸⁶

1821'de kente ulaşan Carne'nin çalışmasında Antalya güzel bir kasaba olarak nitelendirilmiş, ancak insanın bu kentte kendisini yalnız hissedeceği belirtilmiştir. Halkın yabancılara karşı kibar olmadığını belirten yazar, konaklamanın kötü olduğunu ve İzmir'den bir kervan gelmemişse hanın boş olduğunu yazmıştır. Antalya'da çeşme başında asılı bir bardağın olduğunu belirten Carne, eserinde soğuk ve berrak sudan gelen geçenlerin içtiğini belirtmiştir.⁴⁸⁷

1826'daki ziyaretinde Arundell, bölgede Türklerin en çok misafirperverliğinden etkilendiğini belirtmiştir. Geceyi çam ağaçlarının altında geçirmeyi planlarken, Bucak kasabasında mütevazı ve iyi kalpli Türklerin kendilerini bir odaya yerleştirdiklerini, buğday pilavı yumurta ikram ettiklerini belirtmiş; bunun Küçük Asya'nın her kasabasında ve köyünde olabileceğini yazmıştır.⁴⁸⁸

1838'de ziyaretinde Fellows, Türkler ve günlük yaşamlarındaki karşılaşmaları ile bazı anekdotlar paylaşmıştır. Çalışmasının ilk kısımlarında Türklere yönelik önyargıları olan Fellows'un bu görüşleri, ilerleyen kısımlarda değişiklik göstermiştir. Türklerin hünerli olmadığını ve hiçbir aleti birden fazla amaç için kullanmadıklarını belirten Fellows, yeni bir icat gördüklerinde de "Allah! Allah!" şeklinde tepki verdiklerini belirtmiştir.⁴⁸⁹

Fellows'un Türk karakterinde sevdiği en önemli özellik ise misafirperverliktir. Örneğin, Antalya'da Fellows, doğu görgüsünün tam tersine, bir Paşa'nın oturduğu yerden kalktığını ve o uzaklaştığında ona kapıya kadar eşlik ettiğini anlatmıştır. Fellows ziyaretinde, kendisine hiçbir şey sorulmadan ikramlarda bulunulduğunu belirtmiştir. Ayrıca kentten ayrılırken de yanına kendisi için hazırlanmış gıdaların verildiğini söylemiştir.⁴⁹⁰

Fellows Antalya halkı olan Rumlar hakkında da bilgiler vermiştir. Şehirdeki Rum kadınına zarif olarak resmeden Fellows, özellikle Rum kadınların, Batılı kadınlardan giyim zevki konusunda üstün olduğunu, Türk kadınlarının ise yabancılara uzaktan dikkatle izlemeye çalışsalar da yaklaştıklarında gözleri dışında tümüyle kapandıklarını ve bazılarının da yüzlerinin üst kısmını bir başlıkla kapattıklarını belirtmiştir.⁴⁹¹

⁴⁸⁶ Beaufort, 1817: 49-50, 114.

⁴⁸⁷ Bartlett ve Allon, 1835: 8.

⁴⁸⁸ Arundell, 1834: 84-85.

⁴⁸⁹ Fellows, 1852: 236.

⁴⁹⁰ Fellows, 1838: 295.

⁴⁹¹ Fellows, 1838: 240.

Antalya'da bulunduğu sırada Fellows, Rumların batıl inançlarına da tanık olmuş; Rumların nalbantlığa karşı olduklarını ve bu zanaatın lanetli olduğuna inandıklarını aktarmıştır. Bunun nedeni olarak ise, bir nalbantın İsa'nın çarmıha gerilmesinde kullanılan çivileri yapması olarak göstermiştir.⁴⁹²

Fellows ziyareti sırasında güzel görünümlü bir ırk olan çingenelere mensup yüzleri açık birçok kadın gördüğünü ve çingenelerin Türk kadınları gibi utangaç olmadığını, Türk kadınlarının yabancılarla yönelik mesafeli olduğunu da belirtmiştir.⁴⁹³

Carne yanı sıra Pellé ve Galibert, Antalya halkının yabancıya kibar olmadığı ve konaklama yerlerinin çok kötü olması dolayısıyla kimsenin kasabada kalmaya çalışmadığını belirtmiştir.⁴⁹⁴

1842'de kente gelen Spratt ve Forbes, Türklere karşı baştan önyargılı olduklarını ancak zaman geçtikçe ve halkı gördükçe Türk karakterinden olumlu şekilde etkilendiklerini yazmıştır. Paşasından köylüye tüm halkın karşılık beklemezsizin yabancıya ilgi gösterdiğini, açık sözlülük ve incelik sahibi olduğunu belirten Spratt ve Forbes, Türklerin Rumların kurnaz hilekârlığı ve bencilliği aksine, güvenmek ve dürüstlük duygusuna sahip olduklarını vurgulamıştır.⁴⁹⁵

1872'de kentte bulunan Davis ise kışları ovadaki köylerde yaşayan halkın, yazı hep dağların daha temiz ve serin havasında geçirdiğini yazmıştır. Ziyaretleri sırasında köyün etrafta bir sürü yörügün olduğunu ve bu civarda bir yaya düğününe rastladıkları; burada kendilerine Kovacık köyüne gitmelerinin tavsiye edildiğini; iki saat mesafeden sonra bir çadırlarla dolu yörük alanına ulaştıklarını belirten Davis, kendilerine yumurta, yoğurt ve yerli ekmekten oluşan bir akşam yemeği ikram edildiğini belirtmiştir. Davis, kentte çiftçilerin kötü durumunda olmalarının aksine çobanların varlıklı olduklarını gözlemlemiştir.⁴⁹⁶

4.7. Salgınlar

Antalya, coğrafi koşulları ve ticaret yolları üzerinde bulunması dolayısıyla, tarih boyu salgın hastalıklardan olumsuz anlamda etkilenen bir kent olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda kent, kolera, veba, sıtma, tifüs gibi hastalıklarla boğuşmuştur. 1835-40'lı yıllarda Antalya nüfusunun çok büyük bölümünün ölümüne neden olan veba ve kolera gibi büyük salgınlar, seyahatnamelerde de kendisine yer bulmuştur.

⁴⁹² Fellows, 1838: 240.

⁴⁹³ Fellows, 1838: 240.

⁴⁹⁴ Pellé ve Galibert, 1840: 63. Bartlett ve Allon, 1835: 8.

⁴⁹⁵ Spratt ve Forbes, 2008: 5.

⁴⁹⁶ Davis, 1874: 201-202.

19. yüzyılda dünyanın birçok şehrinde olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de salgınlar, birçok asker ve sivilin hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Nüfus sayısı üzerinde önemli tahribat yapan salgın hastalıklar, aynı zamanda devletin sosyal ve ekonomik gelişmesine olumsuz yönde etki eden faktörlerden birisi olmuştur.⁴⁹⁷

Osmanlı Devleti ülkede meydana gelen salgın hastalıkları önlemek için, bazı tedbirler almıştır. Alınan tedbirlerin başında da karantina uygulaması gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk karantina uygulaması 1831 yılındaki büyük kolera salgını sırasında olmuştur. Bu tarihten itibaren de ülkenin muhtelif yerlerinde karantina noktaları kurularak, faaliyete geçmiştir.⁴⁹⁸

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda sıtmaya yönelik kayıt tutmamış, bu nedenle bu dönemdeki veriler günümüze ulaşmamıştır. Devletin son dönemlerinde sağlık ile ilgili raporlamalarda ise konu kısmen ele alınmıştır. Bu durum büyük ölçüde Küçük Asya kıyılarına erişiminde yaşanan sıkıntılar ve altyapı zorlukları nedeniyle ortaya çıkmış, bu coğrafyada sıtma kent hayatında değil, kırsal kesimlerde tahrip edici olmuştur.⁴⁹⁹

19. yüzyıl boyunca, bazı dönemlerde ise salgın hastalıkların yayılmasının önlenmesi için Doğu Akdeniz'deki liman ve iskelelerdeki görevliler, gerekli önlemleri almaları için uyarılmaktaydı. 24 Mayıs 1835 tarihli kayıta İskenderiye tarafında salgın hastalığın artması üzerine Bahr-ı Sefid Boğazı ve Antalya'da karantina uygulanmasına karar verilmiş; şehirde karantina teşkilatının tam anlamıyla uygulaması ise 1838 yılında başlamıştır.⁵⁰⁰ Salgınlarla ilgili durumlar, 19. yüzyıl genelinde seyyahların Antalya ile ilgili izlenimlerinde öne çıkmıştır.

Osmanlı topraklarını etkileyen salgın hastalıklardan bir diğeri ise kolera olmuştur. Hindistan kaynaklı bu salgın, Antalya'da ilk kez 1866'da rastlanmıştır; Antalya Karantina İdaresi tarafından Konya Valiliğine, valilikte durumu merkeze bildirince, merkezden hastalığa karşı alınacak sıhhi tedbirlere başlanması ve durum hakkında bilgi verilmesi emredilmiştir.⁵⁰¹

Antalya'yı ziyaret eden seyyahların salgınlar hakkında yazdıklarının kısmi olması dolayısıyla, şehrin veba salgınından ne kadar etkilendiği hakkında bir tahminde bulunmak zordur. Bununla beraber bu döneme tarihlenen siciller çerçevesinde 1840-1842 yıllarını kapsayan veba hastalığı büyük ölçüde şehrin yerlilerini değil, yolcuları ya da misafir olarak

⁴⁹⁷ Gönüllü, 2008: 446.

⁴⁹⁸ Gönüllü, 2008: 447.

⁴⁹⁹ Dayar, 2018b: 652.

⁵⁰⁰ Özkul, 2022: 264.

⁵⁰¹ Ak, 2011: 257.

Antalya'ya gelenleri hedef almıştır. Aynı yıllarda kırsal bölgeler vebanın hâkimiyeti dışında kalmış görünmektedir.⁵⁰²

Cockerell seyahatnamesinde Antalya'nın ardından ulaştıkları Alanya'da havanın berbat olduğunu ve her yerin leş gibi koktuğunu yazmıştır.⁵⁰³

1816'da Burckhardt, Antalya'da bulunduğu sırada veba salgınının olduğunu, limana yaklaştıklarında vebanın kasabada olduğunun kendilerine söylendiğini ve yanda demirleyen gemide iki hasta haberini aldıklarını yazmıştır. Salgın nedeniyle kentteki Hristiyan ve Türk tüccarların evlerini terk ederek bahçelerde yaşadıklarını belirtmiştir.⁵⁰⁴

1835'te Suriye'den Antalya'ya yol alan Kinglake ve ekibi, şehrin kıyısına ulaştıklarında, İstanbul'dan alınan karar gereği karantina uygulamasının olduğunu ve kendilerine iniş izni verilmediğini belirtmiştir. Kinglake, demir aldıklarında yaklaşan gemideki subayların, Suriye'den tüm gemilere karşı 3 haftalık karantina sürdürülmesi için katı emirlerinin olduğunu söylediklerini seyahatnamesinde yazmıştır.⁵⁰⁵

1872'de Seiff ise Küçük Asya'nın diğer kıyı kentleri gibi Antalya'da yaz boyunca sıcak bir iklim görüldüğünü, doğu yakasında uzanan bataklıklar nedeniyle bu sıcak iklimin son derece sağlıksız olduğunu belirtmiştir.⁵⁰⁶

Mayıs ayının sonundan itibaren, Anadolu ve Karamanya kıyılarındaki aşağı ovaların ve vadilerin neredeyse tamamında hüküm süren ölümcül sıtmanın bir sonucu olarak Antalya'nın tehlikeli bir yerleşim yeri haline geldiğini belirten Davis, kışları ovadaki köylerde yaşayan halkın, yazı hep dağların daha temiz ve serin havasında geçirdiğini yazmıştır.⁵⁰⁷

⁵⁰² Dayar, 2018c: 40.

⁵⁰³ Duman, 2015: 136.

⁵⁰⁴ Burchardt, 1819: xii.

⁵⁰⁵ Kinglake, 1844: 407-408.

⁵⁰⁶ Güçlü, 2010: 695.

⁵⁰⁷ Davis, 1874: 201-205.

SONUÇ

Avrupa'nın büyük devletlerinin 19. yüzyılda diğer ülkelerin arkeolojik kalıntılarına daha fazla önem vermeye başladıkları bilinmektedir. Bu ilgi sadece insanlık tarihinin eski eserlerine duyulan ilginin ötesinde, Batı'nın zengin kaynakları ve pazarları nedeniyle ilgi duydukları Doğu ülkelerinin tarihlerini, kültürlerini, dinlerini ve geleneklerini daha iyi öğrenmek için Oryantalizme ilgi duymalarının da sonucu olarak ortaya çıkmış, 19. yüzyılda arkeolojiye yönelen ilgiye paralel olarak arkeolojik buluntuların bol olduğu yerlere olan ilgi de artmıştır. Pek çok medeniyetin beşiği Anadolu'nun da içinde bulunduğu Osmanlı Devleti toprakları, arkeolojik çalışmaların da ilgi odağı olmuştur.

16. yüzyılla beraber yoğunluk kazanan Doğu'ya yolculuklar ve bunun ardından gelişen seyahat yazını ile beraber, Osmanlı Devleti topraklarını birçok seyyah ziyaret etmeye ve bununla ilgili anı, mektup ve seyahatname yayınlamaya başlamıştır. Özellikle İngiliz ve Fransızlar başta olmak üzere Batılı seyyahların eserleri, belgeler, günlükler, yazışmalar ve mektuplar tarihçilerin resmi belgeleri karşılaştırmasına olanak sağlayan eserler haline gelmiştir. Dolayısıyla şehir tarihçiliği açısından da önemli olan seyahatnameler günümüzde daha sık incelenmeye başlamıştır.

19. yüzyıl ile beraber özellikle hacılar, tüccarlar, misyonerler, botanikçiler, diplomatlar, arkeologlar, mimarlar, yazarlar, tarihçiler, ressamalar gibi hemen her meslekten seyyahın Doğu topraklarını ziyaretleri ile beraber, ziyaret edilen bölgede tabiat güzellikleri, bölgedeki kültür, toplumsal yaşam, gelenekler, dini inanışlar ve ibadetleri tanıtan eserlerin ortaya konulmasına yol açmıştır. Bu seyahatnamelerin bazıları nesnel bir şekilde okuyucularına bilgi aktarırken, bazılarında yazarın önyargıları da belirleyici olmuştur. Dolayısıyla şehir tarihçiliği açısından da bu eserlerin dikkatli bir şekilde analiz edilmesi önem kazanmıştır.

Osmanlı tarihi incelemeleri açısından da popüler hale gelen seyahatnameler, dönemin yönetim anlayışı, sosyo-kültürel unsurları ve bunların değişimi yanı sıra insanların günlük yaşamlarını göstermesi bakımından önemli kabul edilmektedir. Bununla beraber 19. yüzyılda batılı aristokratlar arasında önemli hale gelen antik kalıntıların incelenmesi ve arkeoloji, seyyahların Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz şehirlerine yoğunlaşmasını sağlamıştır. Bu şehirler arasında Antalya, çok sayıda antik kenti bünyesinde barındırması dolayısıyla birçok seyyahın uğrak yeri olmuştur. Özellikle 19. yüzyılda yoğunlaşan ziyaretler, en çok eserin bu dönemde verilmesini sağlamıştır.

Günümüzde 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin yönetsel olduğu kadar sosyal ve ekonomik anlamda da dönüşüme uğradığı bir dönem olmasından hareketle, 19. yüzyıl Osmanlı taşrasına ait çalışmaların sayısı artış göstermiştir. Şehir tarihçiliğı açısından da önemli olduğu üzere, seyahatnameler bu araştırmalarda önemli bir kaynak niteliğindedir. Dolayısıyla çalışma kapsamında Antalya şehrinin resmi kaynaklarda ve seyahatnamelerdeki sosyo-ekonomik görünümünün belirlenmesi önem taşımaktadır.

19. yüzyıl boyunca kısa bir süre için de olsa, gezginlerin Antalya'ya ziyaretleri, bu ziyaretlerdeki kişisel etkileşimleri ve gözlemleri Osmanlı arşivlerindeki kayıtlar ile benzerlikler ve farklılıklar taşımaktadır. Buna göre seyahatnamelerden elde edilen bilgiler, resmi kayıtları oluşturan belgeler tarafından sağlanan gözlemlerden ve diğer gezginlerin verdikleri bilgilerden farklıdır. Bu nedenle belirli bir dönem içerisindeki, belirli bir yer ile ilgili izlenimleri paylaşan isimlerin değerlendirmelerin toplu bir şekilde ele alınması önem kazanmaktadır.

Genel olarak 19. yüzyılda Antalya'yı ziyaret eden seyyah sayısı, İstanbul ve İzmir ile karşılaştırıldığında oldukça azdır. Dönemin şartları gereğince bir yabancınn küçük yerleşim yörelerinde seyahat etmesi, barınması gibi zorlukları düşündüğümüzde, bu durum doğal karşılanabilir. Bu nedenle seyyahlar zorunlu haller dışında büyük şehirleri tercih etmişler, bununla beraber Antalya'nın antik geçmişini düşündüğümüzde bu yöreye de ilgi göstermişlerdir.

Antalya'ya gelen seyyahların geneli, özel olarak şehre gelmemiş; güney illerini, Akdeniz adalarını ve Kıbrıs'ı ziyaretleri sırasında Antalya'ya da gelmiştir. Ancak seyahatlerinde uzun süre Antalya'da kalan seyyahlar da olmuştur.

Seyahatnamelerin incelenmesi ile ortaya konulan sonuçlardan biri de 19. yüzyıl başında yazılan seyahatnamelerdeki Antalya izlenimlerinin, diğer seyahatnameler için rehber olması ve diğer seyahatnamelerde bu nedenle tekrara düşülmesi olmuştur. Seyahatnameler dönemin popüler yazını arasında olduğu için seyyahlar, seyahatnamelerini zenginleştirmek için gravür ve çizimlere de yer vermişlerdir.

Çalışma kapsamında incelediğimiz 22 seyyahın büyük bölümü İngiliz'dir. Buna göre seyyahların 12'si İngiliz iken, 5'i Fransız, 3'ü Alman, 1'i İsviçreli ve 1'i de Antalya yerlisi Rum'dur. Seyyahların mesleki dağılımı ise oldukça çeşitlidir. Buna göre bazı seyyahlar birden fazla alanda uzmanlaşırken, Antalya'ya gelen seyyahlar arasında bilimsel araştırma için gelenler ağırlıklıdır. Buna göre Antalya'ya gelen ve seyahatname yayınlayan isimlerin 4'ü arkeolog, 4'ü yazar, 2'si asker, 2'si hidrograf, 2'si diplomat, 2'si mimar, diğerleri ise parlamenter, tercüman, mühendis, gezgin ve antikacıdır.

19. yüzyılda Antalya'yı ziyaret eden seyyahların en çok Adalia, Attalia ve Satalia adını benimsedikleri görülmüştür. Seyahatnamelerde o dönemde yoğun olarak kullanılan gravürlere, Antalya'yı içeren seyahatnamelerde de rastlanmıştır ve kenti gösteren bu gravürlerin bazıları çalışmamızın ekler bölümünde de sunulmuştur. Kenti 19. yüzyılda ziyaret eden ilk isimlerden olan Kaptan Francis Beaufort'un haritaları, enlem ve boylam çizgileri kentin o dönemde de doğru bir şekilde bilindiğini göstermesi bakımından önemlidir.

19. yüzyıl genelinde Antalya'ya ulaşan seyyahların mesleklerini incelediğimizde, seyyahların mesleki çeşitliliğe sahip oldukları görülmektedir. Bununla beraber yörenin antik geçmişini düşündüğümüzde, özellikle diplomatların ve tarih meraklılarının Antalya'ya geldiklerini söylemek mümkündür.

19. yüzyılda kenti ziyaret eden seyyahlar, kente deniz yolu ya da kara yolundan ulaşarak Kale Kapısından giriş yapmıştır. Bazıları deniz yolundan gelirken, kara yolu ile ayrılmış ya da kara yolu ile kente girdikten sonra deniz yolundan terk etmiştir. Bazı seyyahların ziyaretleri çok kısa sürerken, bazılarının bir hafta ya da birkaç yıl sürmüştür.

Çalışma kapsamında yapılan incelemeler doğrultusunda, seçilen dönem olan 1800-1876 yılları arasında 22 seyyahın seyahat yazısına ve eserine ulaşılmış ve bu yazarların eserleri incelenmiştir. Elde edilen bulgular ışığında en çok İngiliz ve Fransız seyyahın Antalya'yı ziyaret ettiği, bu seyyahların bazılarının bilinçli olarak Antalya'yı görmek için geldikleri, bazılarının ise geçerken uğradıkları sonucuna varılmıştır. Beaufort ve Texier, Antalya'daki antik kentleri görmek ve buradaki eserleri ülkelerine götürmek amacı taşıdığı için bu yazarların Antalya izlenimleri çok daha kapsamlı anlatılmıştır. Ayrıca Osmanlı vatandaşı olan Dimitri Danieloğlu da Antalya'ya yönelik 13 günlük seyahatini kitaplaştırmıştır.

Çalışmada elde edilen sonuçlardan bir diğeri de Antalya'yı ziyaret eden seyyahların öncelikli amacının, kentte yer alan antik kalıntıların incelenmesi olduğundan, Antalya'daki siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel izlenimlere sınırlı bir şekilde yer vermeleri olmuştur. Bununla beraber kentin doğal güzellikleri tüm seyyahların üzerinde uzlaştığı bir konu olmuştur, birçok seyyah kentin doğal güzelliklerini edebi bir dille anlatmıştır.

Seyyahların Antalya'da insanların evlerine ilişkin gözlemleri ise olumsuz nitelikte olmuştur. Buna göre Türk mahalleleri harap olarak tasvir edilirken, seyyahların birçoğu gayrimüslimlerin yerleşim yerlerinin daha canlı olduğunu aktarmıştır.

Antalya'yı ziyaret eden seyyahlar, Antalya'nın Küçük Asya'nın güney kıyısı üzerindeki en büyük ve en önemli kent olduğu, ciddi bir ticaret merkezi olduğunu, kentte ticaretin Rumların elinde olduğunu belirtmiştir.

Seyyahların geneli kentteki gayrimüslim ve yaşamları hakkında daha ayrıntılı bilgi verirken, Türk toplumu ile izlenimleri daha sınırlıdır. Dolayısıyla seyyahların Türk halkının yaşamına yönelik izlenimleri yüzeyseldir. Bu konuda belirtilmesi gereken bir konu da seyyahların tercümanlarının genelde gayrimüslim mensuplarından olmaları dolayısıyla Türk toplumu içlerine girmemeleri ya da uzaktan izlemeleri sonucunda detaylı bilgi edinmemeleridir. Ayrıca seyyahların birçoğunun Türklere yönelik önyargılar ile şehre gelmeleri sonucu Türk toplumuna yönelik iletişim girişimleri de sınırlı olmuştur. Ancak Antalya'yı ve Antalya halkını tanıdıkça düşüncelerinin değiştiğini belirten seyyahlar da olmuştur.



KAYNAKÇA

Seyahatnameler

Arundell, F.V.J. (1834). *Discoveries in Asia Minor: Including a Description of the Ruins of Several Ancient Cities, Especially Antioch of Pisidia*, Richard Bentley, London.

Bartlett W.H. ve Allon, T. (1835). *Syria, The Holly Land and Asia Minor*, Fisher Son and Co., London.

Beaufort, F.R.S. (1817). *Karamania or A Brief Description of The South Coast of Asia Minor and The Remains of Antiquity, With Plans, Views, & C. Collected During A Survey of That Coast, Under the Orders of the Lords Commissioners of The Admiralty, in the Years 1811 & 1812*, R. Hunter, London.

Burchardt, J. L. (1819). *Travels in Nubia*, John Murray, London.

Carlisle, G.W.F.H. (1856). *Diary in Turkish and Greek Waters*, London.

Collignon, M. (1897). *Notes d'un Voyage en Asie Mineure*, Paris.

Conder, J. (1824). *The Modern Traveller A Popular Description: Geographical, Historical and Topographical of the Various Countries of the Globe: Syria and Asia Minor Vol II*, James Duncan, London.

Corancez, L. A. O. (1816). *Itinéraire D'une Partie Peu Connue de l'Asie Mineure*, Paris.

Danieloğlu, D.E. (2010). *1850 Yılında Yapılan Bir Pamphylia Seyahati*, A. Özil (çev.), AKMED Yayınları, Antalya.

Davis, E.J. (1874). *Anatolica: Or the Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities, of Caria, Phrygia, Lycia and Pisidia*, Grant and Co., London.

Davis, E.J. (2022). *Asyatik Türkiye'de Yaşam: 1875 Yılında Adana, Mersin, Osmaniye, Maraş, Konya ve Karaman'a Seyahat*, H. Uygur ve H. Yaman (haz.), Akademisyen Kitabevi, Ankara.

Fellows, C. (1838). *Journal Written During An Excursion in Asia Minor*, London: John Murray.

Fellows, C. (1852). *Travels and Researches in Asia Minor, More Particularly in The Province Of Lycia*, London.

Hamilton, W. J. (1842). *Researches Asia Minor Pontus and Armenia With Some Account of Their Antiquities and Geology*, Vol II, John Murray, London.

Kinglake, A. W. (1844). *Eothen, Traces of Travel Brought Home from the East*, John Ollivier, London.

Lanckoronski, C. (1890). *Les Villes de a Pamphylie et de la Pisidie*, Paris.

Leake, W.M. (1824). *Journal of a Tour in Asia Minor: With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, John Murray, London.

Murray, J. (1845). *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, John Murray, London.

Pellé C. ve Galibert, L. (1840). *Voyage en Syrie et Dans L'Asie Mineure*, Vol: 3, Paris.

Purdy, J. (1826). *The New Sailing Directions for the Mediterranean Sea, the Adriatic Sea or Gulf of Venice, The Archipelago and Levant, The Sea of Marmara and the Black Sea*, London.

Recke, M. (2007). *Pamphylia'daki Arkeolojik Araştırmaların Başlangıcı ve Gustav Hirschfeld'in 1874 Yılı K     Asya Araştırma Gezisi*, Suna& İnan Kır   Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.

Schiffer, R. (1999). *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam.

Spratt T.A.B. ve Forbes, E. (2008). *Milyas, Kibyratis ve Likya'da Yolculuklar*, Cilt 1, Doğan T  ker (  ev), Suna İnan Kır   Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.

Texier, C. (1862). *Asie Mineure: Description G  ographique, Historique Et Arch  ologique Des Provinces Et Des Villes De La Chersonn  se d'Asie*, Didot.

Turner, W. (1820). *Journal of a Tour of the Levant*, John Murray, London.

Walpole, R. (ed) (1820). *Travels in Various Countries of the East: Being a Continuation of Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey*, Longman, London.

Kitaplar

Akdağ, M. (2007). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Cel  l  İsyancıları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Armağan, A. (2022). "Akdeniz'de Seyahat ve Ticaret: XV. ve XVI. Yüzyıllarda Antalya Limanı", F. şimşek (ed), *Antalya'nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, İMEAK Deniz Ticaret Odası Antalya şubesi Yayınları, Antalya.

Asiltürk, B. (2013). "The Image of Europe and Europeans in Ottoman-Turkish Travel Writing", *Venturing Beyond Borders: Reflections on Genre, far and Boundaries in Middle Eastern Travel Writing*, Bekim Agai, Olcay Akyıldız ve Caspar Hillebrand, Ergon, Würzburg.

Aybet, G.   . (2018). *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Baykara, T. (2010). “IV. Türk Dönemi Antalya”, *Dünden Bugüne Antalya, I. Cilt*, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Antalya.

Bedirhan, Y. (2022). *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi*, Eğitim Yayınevi, Konya.

Belen, N. (2018). “Tanzimat Sonrası Seyahat Rehberlerine Göre Antalya’yı İç Kısımlara Bağlayan Seyahat Rotaları”, *Antalya Kitabı: Selçuklulardan Cumhuriyet’e Sosyal Bilimlerde Antalya*, Antalya Büyükşehir Belediyesi, Antalya.

Çakılcı, D. (2018). “Teke Sancağı Telgraf Şebekesinin Tesisi ve Antalya Telgrafhanesi”, *Antalya Kitabı: Selçuklulardan Cumhuriyet’e Sosyal Bilimlerde Antalya*, Antalya Büyükşehir Belediyesi, Antalya.

Çimrin, H. (2007). *Bir Zamanlar Antalya Tarih, Gözlem ve Anılar*, Cilt 1, Antalya: Antalya Ticaret ve Sanayi Odası.

Débarre, S. (2016). *Cartographier l’Asie Mineure. L’orientalisme Allemand à l’épreuve du Terrain (1835-1895)*, Leuven, Peeters Publishers, Collection Turcica 21.

Demirbilek, S. (2021). “İbn Battuta’nın Gözünden XIV. Yüzyıl Anadolu’sunda Ahilik Kurumu ve Ahiler”, C. Özdemir (ed), *Anadolu’nun Üç Ulu Ereni: Yunus Emre, Hacı Bayram Veli ve Ahi Evran*, Çanakkale: Paradigma Akademi.

Demirbilek, S. (2021). *Anadolu’nun Üç Ulu Ereni: Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli ve Ahi Evran*, C. Özdemir (ed), *Anadolu’nun Üç Ulu Ereni: Yunus Emre, Hacı Bayram Veli ve Ahi Evran*, Paradigma Akademi, Çanakkale.

Deniz, M. (2015) *Osmanlı Döneminde Antalya’da Eğitim Hayatı*, Antalya Büyükşehir Belediyesi, Antalya.

Duggan, T.M.P. (2008). “European Antiquarian, “Epigraphic-Archaeological” Research in “Hitherto Unexplored” Ottoman Lycia in the First Half of the 19th C.”, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi’nin Arasında: Prof. Dr. A. Vedat Çelgin’in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, M. Arslan ve F. Baz (eds), Arkeoloji ve Sanat, Yayınları, İstanbul.

Duggan, T.M.P. (2019). *Antalya Kentine ve Tarihine Dair 19. Yüzyılda İngilizce Olarak Yayınlanmış ve Kentin 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Kadarki Durumuna ve Tarihine İlişkin Olarak İngilizce Yazılmış Daha Eski Anlatımları da İçeren Bazı Anlatılar, Bilgiler, Referanslar ve Raporlar*, 1. Baskı, Ö. B. Özcan (çev.), Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü, Antalya.

Eravcı, H. M. (2010). *Avrupa’da Türk İmajı (XVI-XIX Asır İngiltere Örneği)*, Çizgi Kitabevi, Konya.

Faroghi, S. (2008). *19. Yüzyıl Başlarında Antalya’da Sosyal Hayat*, Antalya Büyükşehir Belediyesi, Antalya.

- Güçlü, M. (2010) “Late XIX’t Century Antalya According to the German Travel”, *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk Alman İlişkileri- Ekim 2009*, Konya.
- Gürer, S. (2013). *XVII-XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*, Bilgin Kültür Sanat Yayınevi, Ankara.
- İldem, A. E. (2000). *Fransız Gezginlerin Gözüyle Türkler ve Yunanlılar*, Boyut Yayınları, İstanbul.
- Kahraman, B, Keyman, F. (1998). “Kemalizm, Oryantalizm ve Modernite”, *Doğu-Batı*, Doğu Ne? Batı Ne?, 2: 75-88.
- Karaca, B. (2010). “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı’nın Siyasi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik ve Askeri Durumu”, *Dünden Bugüne Antalya, I Cilt*, Antalya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Antalya.
- Karal, E.Z. (1995). *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, DİE Yayınları, Ankara.
- Kaya, A. (2021). *Almanca Seyahatnamelerde Osmanlı Şehirleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kesik, M. (2022). “I. Gıyasettin Keyhüsrev ve I. İzzeddin Keykavus Dönemlerinde Antalya ve Selçuklu Denizciliği (1207-1220)”, Fatma Şimşek (ed), *Antalya’nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, İMEAK Deniz Ticaret Odası Antalya Şubesi Yayınları, Antalya.
- Küçükhasköylü, N. (2015). “İstanbul’da Avrupalı Elçiler ve Türk Dünyası Koleksiyonları”, 8. *Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.
- Kütükoğlu, M.S. (1998). *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kübbealtı Neşriyat, İstanbul.
- Moğol, H. (1991). *XIX. Yüzyılı Başlarında Antalya*, Mehter Yayınları, Ankara.
- Muşmal, H. (2009). *Yabancıların İzinde Konya: Konya ve Çevresinde Araştırma Yapan Yabancılar (1876-1914)*, Me-Sa Yayınları, Konya.
- Newton, C. T. (1865) “A Tour in Lycia by Mr. D. E. Colnaghi”, *Travels and Discoveries in the Levant*, Day and Son Limited, London.
- Oral, M. (2020). *Akdeniz Işıkları*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul.
- Özdemir, R. (1992). “Osmanlı Döneminde Antalya’nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)”, *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül 1990)*, TTK Yayını, Ankara.
- Özil, A. (2000). “A Traveller in One’s Homeland: Local Interest in Archaeology and Travel Writing in the Ottoman Greek World in 19th Century Anatolia, *Adalia*, No 23.

Özkul, “A. E. (2022). Lefkoşe Şeriye Sicillerine Göre Kıbrıs-Antalya İlişkileri”, Fatma Şimşek (ed), *Antalya'nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, İMEAK Deniz Ticaret Odası Antalya Şubesi Yayınları, Antalya.

Özkul, A. E. (2022). “Lefkoşe Şeriye Sicillerine Göre Kıbrıs-Antalya İlişkileri”, Fatma Şimşek (ed), *Antalya'nın Denizcilik ve Deniz Ticareti Tarihi*, İMEAK Deniz Ticaret Odası Antalya Şubesi Yayınları, Antalya.

Pınar, İ. (2001). *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir – Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir, 1608 – 1918*, İzmir Yayıncılık, İzmir.

Ring, T., Watson, N. ve Schellinger, P. (eds), *Southern Europe: International Dictionary of Historic Places*, Routledge, London.

Sarı, C. (2012). “Coğrafi Durum”, Dünden Bugüne Antalya, Antalya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Antalya.

Serpen, G. (2019). “19. Yüzyıl Ortalarında Antalya’da Esnafılık”, *Antalya Kitabı: Antalya’da Türk İslam Medeniyetinin İzleri*, B. Koçakoğlu, B. Karslı, D. Çakıcı (eds), Antalya Büyükşehir Belediyesi Yayını, Antalya.

Sperling, E. (1998). “Antalya, 14/10-21/10 1862”, *19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri*, İlhan Pınar (der. ve çev.), Akademi Kitabevi, İzmir.

Strohmeye, A. (2022). “On the Way to the “(Un)Known”? The Ottoman Empire in Modern Travelogues: Introduction”, *On the Way to the “(Un)Known?: The Ottoman Empire in Travelogues (c. 1450-1900)*, D. Gruber ve A. Strihmeyer (eds), De Gruyter.

Şahin, G. (2016). “Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerinde Mevlevi ve Rufai Dervişler, Çağatay Özdemir ve Yunus Emre Tekinsoy (eds), *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara.

Tunç, S. (2018). “XIX. Yüzyıl Sonlarında Bir Fransız Seyyahın Antalya Notları”, *Antalya Kitabı: Selçuklulardan Cumhuriyet’e Sosyal Bilimlerde Antalya*, Antalya Büyükşehir Belediyesi, Antalya.

Turan, O. (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Umunç, H. (2009). “Türkiye’de Hollandalı Bir Seyyah: Cornelis e Bruyn”, *Belleten*, C. LXXIII (10): 145-163.

Uysal, M. (1999). *Antalya: Dünyü Bugünü*, Paloma Yayınları, Antalya.

Uzun, A. (2018). “Osmanlı Döneminde Antalya ve Çevresinde Ticari Hayat”, Teke Sancağı Telgraf Şebekesinin Tesisi ve Antalya Telgrafhanesi”, *Antalya Kitabı: Selçuklulardan Cumhuriyet’e Sosyal Bilimlerde Antalya*, Antalya Büyükşehir Belediyesi, Antalya.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı Tarihi* Cilt 2, TTK Yayını.

Varkıvanç, B. ve Atila, İ. A. (2021). “A New Monumental Gate from the Roman Imperial Period on the Attaleia City Walls”, *Adalya*, 24.

Williamson, E. (2016). “Fishing after News and the Ars Apodemica: The Intelligencing Role of the Educational Traveller in the Late Sixteenth Century”, *News Networks in Early Modern World*.

Yılmaz, L. (2002). *Antalya: Bir Ortaçağ Türk Şehrinin Mimarlık Mirası ve Şehir Dokusunun Gelişimi (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Yılmaz, Ö. (2016). “Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar”, M. Ç. Özdemir ve Y. E. Tekinsoy (Ed.). *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Türk Yurdu Yayınları, Ankara.

Yılmazçelik, İ. (2007). “Avrupalı Seyyahların Gözüyle Orta Doğu”, *On Birinci Askeri Tarih Sempozyumu Bildirimleri I: XVIII Yüzyıldan Günümüze Orta Doğu'daki Gelişmelerin Türkiye'nin Güvenliğine Etkileri, 04-05 Nisan 2007*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Tezler

Başok, G.Ç. (2016). *Conservation History of Cultural Heritage in Kaleiçi Distrinct in Antalya (From the 20th Century to Present Day)*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Dayar, E. *Antalya'da Devlet ve Eşraf İlişkileri (1839-1908)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.

Duman, S. (2015). *C.R. Cockerell, Travel in Southern Europe and the Levant 1810-1817 Adlı Eserin Türkçe Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.

Gökhan Gök, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İngiliz ve Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumu*, Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çankırı.

İşçi, V. (2020). *Representation of the Turks in Twentieth Century British Travel Writing on Asia Minor*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Kırca, H. S. (2010). *İngiliz Seyyah Sir Charles Fellows'un Eserlerinde Türkiye ve Türk İmajı*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.

Kurt, E. (2014). *İngiliz Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Çanakkale ve Çevresi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.

Özbaş, M. (2020). *Seyahatnamelerin Aynasında Orta Asya ve Sibiry: 19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Türk Boylarının İnanç Unsurları*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir.

Serpen, G. (2019). *19. Yüzyıl Ortalarında Antalya'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu (1844-1845 Tarihli Temettuat Defterlerine Göre)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.

Tanriseven, R. (2007). *12 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1862-1864 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya.

Yandım, S. (1999). *An Historical and Iconographical Study of A Group of Twenty Post Bezentime Icons in the Antalya Museum*, Bilkent Üniversitesi Ekonomik ve Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Yılmaz, E. (2012). *19. Yüzyıl Seyahatname ve Gravürlerinde Osmanlı Çağı Anadolu Konutu Üzerine Bazı Tespitler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Süreli Yayınlar

Ak, M. (2011). "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(17): 254-268.

Ak, M. (2014). "Teke Sancağı'nda 1831 Sayımına Göre Nüfus ve Yerleşme", *History Studies*, 6(3): 689-723.

Ak, M. (2018). "Teke Adı ve Yöresi Üzerine", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 30: 1019-1040.

Aksoyak, İ. H. (2012). "Nabi'nin Tuhfetü'l-Haremeyn'inin Edirneli Natık'ın Tuhfetü'l-Haremeyn'ine Etkisi: Hikâyeler, Gelenekler, İnanışlar...", *Milli Folklor*, 95: 9-22.

Aktüre, S. (1975). "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci", *METU Journal of Faculty of Architecture*, 1(1): 101-128.

Altunbay, M. (2013). "Pretextat Lecomte'un Tespitleriyle XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sanat ve Zanaatlar", *Türk Yurdu*, Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı, 33 (310): 282-290.

Arıkan, Z. (1988). "Evliya Çelebi'nin Elmalı-Alanya Yolculuğu", *Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4: 185-212.

- Armağan, A. L. (2005). “XVI. Yüzyılda Antalya”, *AÜ Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24 (38): 93-111.
- Armağan, A. (2011). “XVI. Yüzyılda Teke Sancağı’nın Yönetimi ve Yöneticileri”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Türkoloji Dergisi*, 18 (1): 273-293.
- Asiltürk, B. (2009). “Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 4 (1): 911-995.
- Avcı, Ü. (2015). “Antalya Kaleiçi’nde Bir Simge Yapı: Yivli Minare, Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi, 8 (15): 52-78.
- Aydın, B. (2012). “XVI. Yüzyıl Osmanlı Seyahatnameleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, XL: (2012): 435-451.
- Behdad, A. (2019). Orientalism and Middle East Travel Writing, *Orientalism and Literature*, 185–201, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bevilacqua A. ve Pfeifer, H. (2013). “Turquerie: Culture in Motion 1650-1750”, *Past and Present*, 221: 75-118.
- Bozatay Ş. A. ve Demir, K. A. (2014). “Osmanlı Adli ve İdari Sisteminde Kadılık: Kurumsal Bir Değerlendirme”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(10): 71-89.
- Buch, W. (1982). “14./15. Yüzyılda Kudüs’e Giden Alman Hacıların Türkiye İzlenimleri”, *Belleten*, XLVI/183: 509-534.
- Budak, M.A. (2016). “İbn Battuta ve El-Ömeri’nin Anlatımıyla Geç Ortaçağ’da Antalya İle Alanya”, *Cedrus IV*: 353-372.
- Cotter, C.H. (1978). “Beaufort of the Admiralty: The Life of Sir Francis Beaufort 1774-1857”, *Journal of Navigation*, 31(3): 511-512.
- Çelik, E. (2020). “Osmanlı Topraklarına Yeni Bir Gezi Türü: 19. Ve 20. Yüzyılda Cruise Gezileri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 32 (Güz 2020): 339-430.
- Çoban, İ. ve Sert, N. (2018). “Batılıların Yazdığı Seyahatnamelerdeki Gravürlere Yansıyan Şekliyle Anadolu Geleneksel Mimarisi”, *İdil*, 7(52): 1531-1538.
- Dayar, E. (2018a). “Mancarcık Kuyusu Cinayeti: 19. Yüzyılda Antalya’da Hovardalar, Azatlı Köleler ve Rakkase Kadınlar”, *Cihannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV/2: 61-81.
- Dayar, E. (2018b). “Antalya’da Sıtma”, *Cedrus*, VI: 649-674.

Dayar, E. (2018c). “Antalya Şer’iyye Sicillerindeki Veba ve Kolera ile İlgili Hükümlerin Tahlili” (1833-1870), *OTAM* 44: 19-44.

Dayar, E. (2020a). “1815 Harita’sında Antalya Kalesi: Surlar, Kapılar ve Burçlar”, *Belleten*, 84(300): 667-716.

Dayar, E. (2020b). “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemlerinde Antalya Kaleiçi ve Çevresi”, *METU JFA*, 37(2): 59-84.

Dayar, E. (2021). “20. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya’nın Kentsel Gelişimi (1908-1950), *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 33: 125-160.

Doğan, A. (2018) “19. Yüzyıl Antalya Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısının İncelenmesinde Temettuat Defterlerinin Katkısı”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 18(38): 197-239.

Doğan, Ş. (2021). “19. Yüzyılın İlk Yarısında Rus Gezginlerin Gözüyle Doğu Akdeniz ve Antalya: Avraam Norov’un ‘Puteşestviye K Semi Serkvam’ İsimli Seyahatnamesi Örneği”, *Asya Studies*, 5(18): 227-238.

Duffy, A. (2021). “Reorienting Orientalism: Ottoman Historiography and the Representation of Seventeenth-Century French Travelogues, *Turkish Journal of History*, 73(1): 53-76.

Duggan, T.M.P. (2017). “19th Century Ottoman Lycia, British Travellers’ Record of The Cingans-Zincani, The Yurook-Yourooks And Turcomen Nomads: On Leeches Erroneous Titles and Dates”, *Cedrus V* (2017): 463-530.

Durgun, H. (2017) “XIX. Yüzyılda Finike’nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapısından Kesitler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 12(2): 35-63.

Ercenk, G. (2004). “Şahkulu Baba Tekeli Ayaklanması”, *Adalya*, VII: 279-291.

Erdoğan, T. (2014). “Eothen’de Oryantalizm ve Osmanlı Dünyası: Eleştirel Söylem Çözümlemesi”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 66: 87-101.

Eroğlu, S. ve Akhan, A. D. (2013). “Seyahatnamelerde Sinop”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (1): 257-272.

Erol, H. İ. (2021). “Travel Writing in the Nineteenth Century: Filling the Blank Spaces, ed. Tim Youngs, Anthem Press, London & New York 2006. pp xv+250. ISBN 1843312182”, *Turkish Journal of History*, 73 (1): 285-289.

Erol, H.İ. (2021). “Joh Lewis Burckhardt, Arabistan Seyahatleri (Temmuz 1814 Haziran 1815), Büyüyenay, İstanbul, 2019, 502s), *Belleten*, 85(303): 695-704.

George, J. ve Parathara, T. J. (2018). “Travelogues: Concept and the Text”, *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, 6(2): 1220-1223.

- Gökbel, Z. (2020). “Western Travellers and the Image of Ottoman, Turks and Orient in their Accounts”, *Ahi Evran Akademi*, 1(2): 109-120.
- Gönüllü, A.R. (2008). “Antalya’da Salgın Hastalıklar (1894-1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXIV (71): 445-486.
- Guliyeva, D. (2022) “Seyahatnamelerde Şehir İmajının Zamansal Değişimi: Bakü Örneği, Azerbaycan”, *Journal of Social, Humanities And Administrative Sciences*, 8 (49): 221-227.
- Güçlü, M. (2019). “XX. Yüzyılın Başlarında Teke (Antalya) Sancağı’nda Dağılan Bir Pazar: Köprü Pazarı”, *USAD*, 10 (2019): 79-106.
- Gündüz, M. (2013). “Bazı XIX Yüzyıl Batılı Seyahatnamelerine Göre Osmanlı’da Eğitim, Bilim ve Kültür”, *Türk Yurdu*, 1(310): 204-214.
- Güngör, M. C. (2020). “18. Yüzyıl Avrupa Porselenlerinde Osmanlı Figürleri”, *idil*, 9(69): 769-778.
- Güngör, Ö. (2022). “Antalya’da Göçün Yönetmelik Yapılanması”, (Kamu Kurum ve Kuruluşları Araştırması”, *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 98: 98-122.
- Güzel, E. (2017). “Seyahatname ve Gravürlerde Manisa”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 12 (29): 287-308.
- İşçi, V. (2021). “Representations of the Turks in Twentieth Century British Travel Writing on Asia Minor”, *Turkish Journal of History*, 73 (2021/1): 249-276.
- Kalaycı, S. (2012). “İtalyan Gezginlerin Resimlerindeki Osmanlı”, *Akademik Bakış Dergisi*, 30: 1-17.
- Kamadan, D.Y. (2020). “Contribution of Joseph von Hammer-Purgstall to the Rise of Orientalism in the German-speaking World”, *Journal of International Eastern European Studies*, 2(2): 594-609.
- Karaca, B. (2022). “Antalya Limanı ile Güneybatı ve Orta Anadolu Sahilindeki Diğer Limanlar (Meğri ve Alaiye Arasındaki Limanlar) ve Buradaki Ticari Faaliyetler (IV-XIX Yüzyıl)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 9(25): 503-523.
- Karaduman, A. (2013). “Eothen: İngiliz Seyyah Alexander Kinglake’in Osmanlı Türkiye’sine Ötekileştirici Bakışı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (19): 93-102.
- Karpat, K. (1978). “Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893”, *International Journal of the Middle East Studies*, 9: 237-274.

Kılınç, A. (2020) “XV-XIX. Yüzyıllar Arası Batılı Seyyahların Gözünden Değişen Türk İmgesi, Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul ve Ayasofya”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(3): 1843-1866.

Kutlu H. İ. (2018). “XVI. ve XVII. Yüzyıl Batılı Seyahatnamelerde Osmanlı İmgesi ve Oryantalizmin Ayak Sesleri”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* (OMAD), 4(8): 17-36.

Küçükhasaköylü, N. (2017). “Neoklasik Bir Mimar Nasıl Olunur? Arkeolojik Araştırmalar, Seyahatler ve Tutkular: Charles Robert Cockerell (1788-1863), *Turkish Studies*, 12(9): 143-164.

Levent, Y.S. (2022). “What Happened in Soli-Pompeopolis within the last Two Centuries”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1): 273-304.

Maden, S. (2008). “Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(37): 147-158.

Maempel, G.Z. (1986). “TAB Spratt (1811–88) and his Contribution to Maltese Geology”. *Melita Historica*, 9(3): 271-308.

Malhut, M. ve Kısa, A. (2020). “Antalya Limanı’nın 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında Anadolu Liman Trafiği ve Deniz Ticaretindeki Yeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 35 (2): 603-630.

Mengü, C., Gedik, S. ve Ertuğral, S. M. (2019). “The Central Government Efforts to Promote Tourism in the Ottoman Empire”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 6 (14): 115-127.

Merriman, D. (1965). “Edward Forbes Manxman”, *Progress in Oceanography*, 3: 191-206.

Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 1(Kıbrıs Özel Sayısı):57-68.

Nalçacı, N. N. (2010). “İstanbul’un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 8(16): 523-562.

Nelson, E. C. (2020). “Tanzimat Dönemi İmar Meclislerinin Filibe ve Antalya’da Gerçekleştirdiği Çalışmalar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXV (1): 243-259.

Oral, M. (2011). “Duvarlar Arasında Antalya Yahudi Cemaati”, *Tarihin Peşinde*, 6: 125-140.

Oral, M. (2013). “Adalya Adına Dair”, *folklor/edebiyat*, 19 (76): 227-232.

Oral, M. ve Tekin, H. (2013). “Corancez’in Seyahat Hatıratında Kıbrıs’ın Ahvalı (Mart 1809)”,

- Oruç, Ş. ve Aygün, M. (2018). “Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Seyahatnameler”, *Uluslararası Ders Kitapları ve Eğitim Materyalleri Dergisi*, 1 (1): 46-57.
- Ozil, A. (2020). “A Traveller in One’s Homeland: Local Interest in Archaeology and Travel Writing in the Ottoman Greek World in 19th Century Anatolia”, *Adalya*, 23: 497-515.
- Roddan, H. (2016). “Orientalism is a Partisan Book’: Applying Edward Said’s Insights to Early Modern Travel Writing”, *History Compass* 14(4): 168–188.
- Sarıçelik, K. (2020). “Teke (Antalya) Sancağının Konya Vilayetinden Ayrılarak Bağımsız Hale Getirilmesi ve İdari Yönden Yeniden Düzenlenmesi”, *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 93: 85-114.
- Sezer, H. (2003). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18. ve 19. Yüzyıl)”, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 21(33): 105-124.
- Smith, M. F. (1977). “An Association Copy of Charles Fellows’1838 Journal”, *Belleten*, 41(161): 383-388.
- Stucky, R.A. (2019). “Johann Ludwing Burckhardt (1784-1817) der Basler Orientreisende malgre’ lui and sein Besuch bei en Drusen im Gabiet des Mont-Libon, Asia, 73(3): 425-445.
- Şahin, G. (2016). “İngiliz Gezgin Edwin John Davis’in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 2(2): 60-77.
- Şahin, G. (2020). “XIX. Yüzyılda İngiliz Gezginlerin Kaleminden Osmanlı Yöneticileri ve Yönetim Sistemi”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22: TBMM’nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı: 69-91.
- Şermet, S. K. (2007). “Hans Dernschwam’ın İstanbul ve Anadolu’ya Seyahat Günlüğü’nde Osmanlı Kültürel Dokusu ve İnsan Algısı”, *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4(2): 62-71.
- Şirin, İ. (2013). “Seyahatnamelerin Sosyal Bilimlerde Kullanım Değeri: Seyahatname Metodolojisi Geliştirmenin Zorunluluğu”, *Türk Yurdu*, Seyahatnamelerde Türkiye Özel Sayısı, 33 (310): 38-43.
- Tekindağ, Ş. (1967). “Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3: 34-39.
- Turan, N.S. (2014). “Osmanlı Toplumunun 17. Yüzyılını Seyahatname’nin Sayfalarında Aramak”, *Evrensel Kültür*, 269: 46-51.
- Umuncu, H. (2007). “The Other Geography: Representation of the Turkish Landscape in Travel Writing”, *Belleten*, C.LXXI (4): 721-743.

Ünal, M. A. (2013). “XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Avrupalı Seyyahlarda Türklere Karşı Nefret ve Hayranlık”, *Türk Yurdu Dergisi*, 33 (310): 44-52

Yağcı Z. G. ve Akkaya, M. (2017) “Güney-Kuzey Köle Ticaretinde Antalya Limanı”, *Turkish Studies*, 12 (26): 115-130.

Yazıcı, H. (2007). “Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış”, *İÜ Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi*, 9: 109-121.

Yılmaz, Ö. (2013). “Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII (2): 587-614.

İnternet Kaynakları

<https://www.stempublishing.com/hymns/biographies/condor.html> (erişim. 09.01.2023)

<https://www.britannica.com/biography/William-Martin-Leake> (erişim. 05.01.2023)

<https://www.npg.org.uk/collections/search/person/mp00756/george-william-frederick-howard-7th-earl-of-carlisle> (erişim. 05.02.2023)

<https://tr.travelogues.gr/collection.php?view=97> (erişim. 07.01.2023)

<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/MAKALE/M3829.pdf> (05.02.2023)

<https://www.peramuzesi.org.tr/blog/turquerie/1550>, (erişim: 26.11.2022)

<https://eng.travelogues.gr/collection.php?view=98> (erişim: 11.12.2022)

<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=33977&start=15> (erişim: 15.05.2023)

EKLER

EK 1. De Bruyn Antalya Gravürü



Kaynak: Antalya Görünümü, <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=33977&start=15>
(15.05.2023)

EK 2. Antalya Limanı ve İskelesi

Kaynak: Wolska, s. 67.

EK 3. Antalya Şehrinin Görünümü



Kaynak: Beaufort, s. 115.

EK 4. Antalya Görünümü

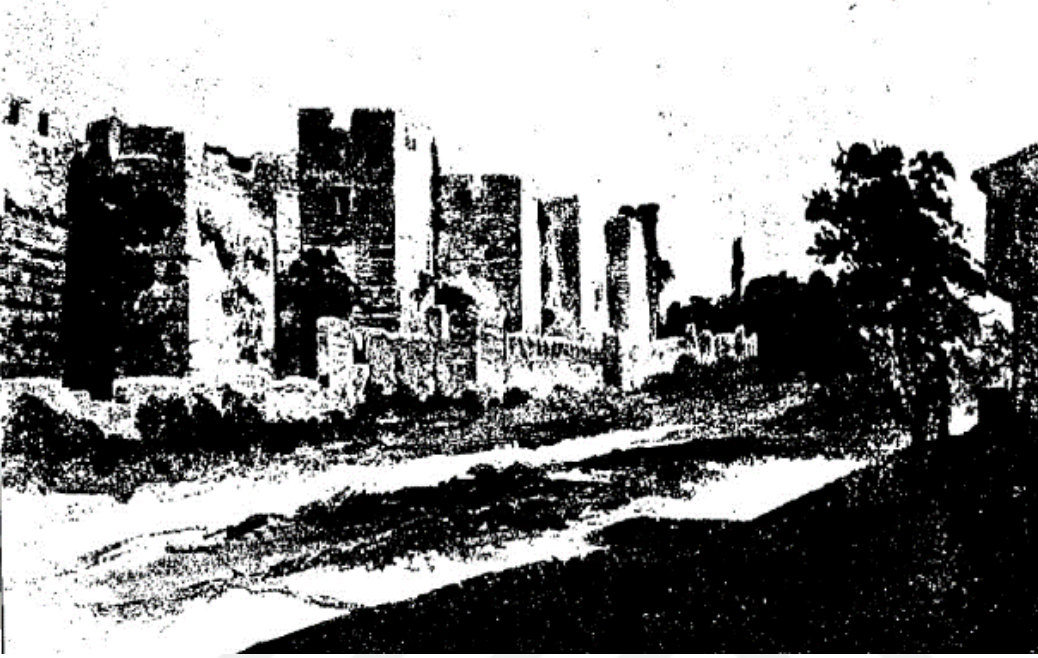


Kaynak: Bartlett ve Allom, s. 8.

EK 5. Antalya Görünümü

Kaynak: Pellé ve Galibert, s. 62.

EK 6. Antalya’da Kale Surları



Kaynak: Collignon, s. 57.

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve SOYADI	Emine DERİCİ
EĞİTİM DURUMU	
Mezun Olduğu Lise	Antalya Anadolu Lisesi
Lisans Diploması	Hacettepe Üniversitesi İngilizce Mütercim Tercümanlık
Tezsiz Yüksek Lisans Diploması	-
Dönem Proje Konusu	-
Tezli Yüksek Lisans Diploması	-
Yüksek Lisans Tez Konusu	19. Yüzyılda Batılı Seyyahların Gözüyle Antalya (1800-1876)
Doktora Diploması	-
Doktora Tez Konusu	-
Yabancı Dil / Diller	İngilizce –Almanca - Fransızca
BİLİMSEL FAALİYETLER	
İŞ DENEYİMİ	
Stajlar	Milli Eğitim Bakanlığı
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı